

GANJNAMEH

Cyclopaedia of
Iranian Islamic Architecture

Volume 8
Congregational Mosques

ISBN 964-334-154-2

9 789643 134154

Shahid Beheshti University

Faculty of Architecture and Urban Planning
Documentation and Research Center

Cover Photograph: Prayer niche
Yazd Congregational
Mosque
by Keivan Jourabchi

IN THE NAME OF GOD

Ganjnameh

**Selected Book of the Year among publications in
various fields at the seventeenth
session of the Islamic Republic of Iran's
Book of the Year Award (1999).**

GANJNAMEH

**Cyclopaedia of
Iranian Islamic Architecture**

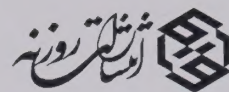
Volume 8
Congregational Mosques

Shahid Beheshti University

Faculty of Architecture and Urban Planning
Documentation and Research Center

Shahid Beheshti University

Rowzaneh Publications

GANJNAMEH

Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture
Volume Eight: Congregational Moques, part two

Faculty of Architecture and Urban Planning
Documentation and Research Center

Supervisor: Kambiz Haji-Qassemi

Executive director: Zand Harirchi (up to Aban 1377); Behnam Qelich Khani (up to Shahrivar 1379)

Director of plan compilation and preparation team: Batul Molla-Assadollah (up to Tir 1377);

Marziyeh Mahdiyar (up to Shahrivar 1379)

Plan compilation and preparation team: Marziyeh Mahdiyar, Mehdi Momtaheni, Fakhreddin Soleimani, Mehdi Saqqa Harati, Firouzeh Naimi, Shadi Kia, Rezieh Kheir-andish, Leila Karimi-Moghaddam, Babak Alami,

Mozhgan Shobeyri, Maryam Khanbanan, Fatemeh Moussavi, Golnaz Mahvi,

Manzar Vafadar, Mehri Moini, Masumeh Malekian, Asghar 'Oqbai

Writer of texts: Maryamdokht Moussavi Rowzati

Text team: Mehdi Sabounian Yazd, Hedieh Noorbakhsh, Hossein Zarrini, Babak Khorram, Arash Shahnava

Editing of Persian texts: Mohammad Parvari

Lexicon team: Kambiz Haji-Qassemi, Mehrdad Qayoomi Bidhendi,

Maryamdokht Moussavi Rowzati, Mohammad Parvari

Proofreading: Mehdi Sabounian Yazd, Farhad Moayed Baharlo

English translation: Claude Karbassi

Editing of English texts: Maryam Tabatabae

Proofreading of English texts: Damon Vahabi Moghaddam

Coordination of English team: Damon Vahabi Moghaddam, Amir Shahkamrani

Typesetting: Seyyede Seddiqeh Azimi, Maliheh Tavakoli Azad, Nargess Yaqubi

Photography team: Moin Mohammadi, Keivan Jourabchi, Behnam Qelichkhani,

Navid Mardokhi Rowhani, Kambiz Haji-Qassemi

Layout team: Mahroo Abarkar, Nadereh Eslami, Negin Shabani, Mahshid Karami, Mozhgan Barimani

Mahasti Abarkar, Zahra Daryani, Mahshid Karami

Computer Execution: Majid Demehry Fard, Hadi 'Adel Khani

Calligraphy: Jalil Rasouli

Administration and supply: Arash Shahnava

Circulation: 3,000 copies

Printing supervision: Esmail Sabokrooh

Lithography: Kavosh Graphic

Printing: Setareh-ye-Sabz

Binding: Moin

2004

All rights reserved

ISBN: 964-334-153-4

Contents

Preface	8
Draftspersons.....	11
Photographers	11
Preperation date of Plans & Photographs	11
Space numbers	11
Abbreviations and signs	11
Notes	12
Lexicon	12
Bibliographical list of the sources	12
Distribution of Iranian Cities.....	15
Yazd Jame` Mosque	16
Hamedan Jame` Mosque.....	26
Varzaneh Jame` Mosque	30
Varamin Jame` Mosque.....	40
Nayshabur Jame` Mosque.....	52
Nayriz Jame` Mosque	56
Kashan Noosh-Abad, Jame` Mosque.....	62
Natanz Jame` Mosque and Sheikh Abd-os Samad Mausoleum.....	68
Na`in Jame` Mosque	78
Mahabad Jame` Mosque	86
Marand Jame` Mosque	90
Gonabad Jame` Mosque.....	94
Golpayegan Jame` Mosque	100
Gorgan Jame` Mosque	106
Kermanshah Jame` Mosque	112
Kerman Jame` Mosque	116
Kashan Jame` Mosque	124
Qom Jame` Mosque	130
Qazvin Jame` Mosque	136
Qa`en Jame` Mosque	144
`Ajabshir Jame` Mosque.....	150
Tabas Jame` Mosque	154
Shiraz Jame`-e `Atiq Mosque	158
Shahr-e Kord Jame` Mosque.....	166
Shushtar Jame` Mosque	172

Preface

Although a past of several millennia lies behind the architecture of this land, it was only quite recently that efforts aimed at identifying and introducing its extant achievements were undertaken. Only a few decades have passed since scholars and researchers first began reviewing these works in order to wipe the dust from the face of these resplendent jewels and once again reveal their charming, familiar radiance.

The factors involved in this long-standing neglect and the sudden interest in historic relics call for a more thorough discussion that falls beyond the scope of this brief exposition. It suffices to note that the neglect in question in fact resulted from total interest and that the newly emerged interest was the outcome of utter neglect, because, as long as these works were part of our people's life, no need for introducing them was felt, but when, owing to a cultural rift, time-honored roots were severed and the signs of rootlessness became ubiquitous, an inclination toward rediscovering and reverting to our own identity increased, and the need for recognizing and introducing past architectural achievements—just like everything else that bore signs of past originality—became perceptible. But, needless to say, the path of this recognition and renewed understanding is arduous and fraught with dangers, the greatest obstacle being the very cultural rift and alienation which makes the straight path seem crooked and causes detours to appear as the main path. In any case, the present conditions are such that the necessity of identifying and understanding past architectural achievements has become obvious to all. This truth creates the hope that, God willing, every one of these valuable works of art and the rich heritage of our ancestors scattered throughout this vast land will be adequately recognized, illuminating the path leading our future artists and architects toward artistic and cultural independence.

The present collection must be considered one of the most significant steps yet taken in the direction of introducing the unknown accomplishments of this architecture. We have entitled it *Ganjnameh* (literally 'Treasure Book'), because we believe that it bears clues to a treasure the acquisition of which will assure our dignity and independence. Its importance becomes even more perceptible when we come to realize that extant plans of our monuments—drafted mostly by foreigners—do not exceed a few scores, and that photographs already published in this domain cover only a few of these relics. In addition, the mediocre quality of the majority of these documents greatly reduces their value and utility. Moreover, the scatter of published documents in various books and articles hinders their usability. And as concerns the study of the buildings' history, lengthy ways must be covered in order to achieve meager results. Thus, it is not without reason that identifying and surveying historic relics and carrying out research in this domain are arduous, indeed impossible in some cases.

By bringing together complete and legible plans, clear and expressive images and a thematic authentic history of more than six hundred significant historic realizations*—ranging from mosques and *madrasas* to houses and baths—the *Ganjnameh* seeks to not only initiate research in this domain but also encourage researchers, experts and all those interested to begin research of their own on these rich relics.

Thus, a thematic order was adopted for the *Ganjnameh*—in preference to the more common geographic one—in order to make it a handy tool for research. It is noteworthy that, wherever similar instances of a type of building exceeded a certain limit, a geographic, city by city, division has been introduced. For instance, in cases where documents concerning the houses of a city have reached a determined number, a full volume has been dedicated to the houses of that city, and when the specimens of a type of building were scattered in various cities, these have been gathered within one or several volumes. In this way, the thematic order has been preserved and the geographic order has been taken into consideration on a secondary basis, in proportion with the number of extant specimens.

Another point is that this collection was not brought into being overnight. Rather, it is the outcome of some forty years of relentless efforts on the part of the professors and students of the Architecture and Urban Planning Faculty of Shahid Beheshti University. Therefore, about a half of those who have studied architecture in this country may be said to

have contributed to its creation. It must also be added that compiling and recording this collection would not have been realized if it were not for the assistance of the responsible authorities of this university and faculty, as well as the dedicated efforts and eagerness of several of this faculty's students over the course of many years. Redrafting, complementing and ordering these documents has been ongoing since 1992, and it is hoped that this young manpower will succeed in reviving this ancient heritage.

It is also necessary to note the important fact that, as already mentioned, the plans presented in this collection were prepared by architecture students in various periods and are undoubtedly fraught with shortcomings. Although great efforts have been devoted to alleviate these, correcting them to the point of perfection would have required excessive time and colossal work, which in turn would have perhaps delayed the publication of the collection for many years. Therefore, considering that this collection embodies the most complete plans of the country's historic buildings, the decision was taken to publish it as is, so that it may be put at the disposition of treasure seekers as soon as possible. In view of what was said, we shall be indebted to all knowledgeable individuals to notify us of any shortcomings they may encounter in this collection.

As mentioned above, the volumes of the *Ganjnameh* follow a thematic order. The collection embraces almost every type of building. Five volumes introduce traditional houses in various cities (one volume includes the houses of Kashan, one volume the houses of Esfahan, one volume the houses of Yazd, and two volumes the houses of other cities), four volumes cover mosques (one volume the mosques of Esfahan, one volume the mosques of other cities, and two volume congregational mosques), three volumes are dedicated to *emamzadehs* and mausoleums, two volumes deal with bazaar buildings, one volume is dedicated to theological schools, one volume introduces caravansaries, one volume deals with baths, one volume concerns palaces and gardens, and one volume exceptionally introduces religious buildings in Tehran. The table of contents of the entire collection will be included in the last volume.

In conclusion, we deem it our duty to express our gratitude for the unfailing assistance of Dr. Hadi Nadimi, the respected chancellor of Shahid Beheshti University, Dr. Ali Ghaffari, the respected dean of the Architecture and Urban Planning Faculty, Dr. Akbar Zargar, the respected former dean of the Architecture and Urban Planning Faculty, and Sayyid Mohammad Beheshti, the respected director of the Iranian Cultural Heritage Organization, without whose valuable help and guidance the publication of this collection would not have been possible, as well as the Cultural Heritage Foundation, who assumed responsibility for publishing this collection, and all the other individuals who have contributed to the compilation, preparation and publication of the *Ganjnameh*.

* * *

The seventh and eighth volumes of the *Ganjnameh* introduce Iran's historic congregational mosques. We said that, throughout the history of our architecture, mosques have been the most important type of building, with congregational mosques in particular enjoying an exceptional status. All along our history, no city was regarded as one unless it possessed a congregational mosque. In other words, the existence of a congregational mosque in a city was a sign of its urbanity. We also said that a mosque was not only a temple, a place of worship, but also a popular meeting place; to which we must add that a congregational mosque in fact embodied the heart and hub of a city. A congregational mosque was at once a place of worship, of social gathering, of education and discussion, of judging and solving problems, an abode for homeless strangers and travelers, and an arena for artists and architects to display their virtuosity. We also said that any survey of the history of our architecture has to be based on studying the architecture of our mosques; to which we add that studying the architecture of mosques must be based on a meticulous study of the history of congregational mosques.

Originally built to house Friday prayers, most congregational mosques are quite ancient and have undergone many alterations in the course of time, taking on different colors and receiving additions in different periods. Hence, rarely is a congregational mosque found that

belongs strictly to a single historic period. Built in the early centuries of the Islamic era, the majority of our congregational mosques were subsequently modified in accordance with changing tastes. In reason of this perpetual change, the study of their history and evolution is fraught with uncertainty and occasional gross disagreement. Just as living beings, they have undergone changes of appearance while growing together with their cities.

In the early centuries of the Islamic era, congregational mosques were built following the *shabestani* model, with a *shabestan* encircling a central courtyard. This *shabestan* was deepest on its *qebleh* side and had the least depth on the mosque's eastern and western sides. Among the congregational mosques introduced in these volumes, the Jame' (Congregational) Mosque of Na'in has retained its original features. The *shabestani* model is also still perceptible in the Jame' (Congregational) Mosque of Amol. However, such congregational mosques as those of Esfahan, Ardestan, Shiraz, Saveh and Shushtar, which originally conformed to this model, have now acquired different appearances. Besides *shabestani* mosques, the overwhelming majority of the mosques discussed fall into such categories as four-*eivan* mosques with or without a dome, two-*eivan* mosques with or without a dome, and single-*eivan* mosques with or without a dome, with the latter two categories being derivatives of the four-*eivan* type.

The model of a four-*eivan* mosque with a dome, which is the main model of a mosque, first appeared between the mid-fifth and early sixth century AH, in the Jame' (Congregational) Mosque of Esfahan. Thereafter, it was gradually changed from a *shabestani* mosque into a four-*eivan* mosque with two domes. The second dome, located at the northernmost end of the mosque, at the extremity of its *qebleh* axis, was never repeated in other mosques, whereas the model of a four-*eivan* mosque with a dome became the standard layout for centuries to come. After the birth of this model, existing mosques gradually, sometimes very slowly, forwent their former designs to the benefit of the single-domed four-*eivan* model, and new mosques were adapted to it at far as possible.

In a general view, a single-domed four-*eivan* mosque consists of a regular, usually rectangular, courtyard with a central pool surrounded by built areas. Four semi-open *eivans* looking towards it occupy the centers of this courtyard's sides. Around the courtyard, *shabestans* fill the intervals between the *eivans*, constituting the mosque's main covered areas. The *eivan* on the *qebleh* side is the main *eivan* of the mosque and it usually features a distinctive decoration. As the most sanctified and most important area of the mosque, which houses its *mehrab* and *menbar*, the *gonbad-khaneh* is located behind this *eivan*, in the direction of the *qebleh*. Since approximately the ninth century AH, the mosque's entrance or entrances are often located behind the northern *eivan* or one of the other *eivans*. Thus, the four *eivans* create a strong geometry based on two perpendicular axes in the main design of the mosque. One of these axes, on which the *gonbad-khaneh* is aligned, is the main axis of the mosque, which points towards the *qebleh*. The other elements are laid out in accordance with this general geometry. The realization of this model, the design of the four *eivans* and the dome and the composition of the main *eivan*, the *gonbad-khaneh* and its adjoining *shabestans* are worthy of attention in the buildings introduced in these two volumes.

To conclude this foreword, we must repeat that congregational mosques have ever been the beating heart of our cities and a safe refuge for the people. Lo! How many pains they have heard of? How many joys they have looked at? How many tragedies they have witnessed? How many days they have lived with the people? How many riots and uprisings and how many defeats and victories they have gone through? All, whether ruler or ruled, oppressor or oppressed, conqueror or conquered, artists, architects... have left traces in them. In brief, ancient congregational mosques bear a thousand tales, nay, a full history, in their bosom. They are venerable relics who hold myriad accounts for the people to hear. In fact, our true history is that of congregational mosques.

Kambiz Haji-Qassemi
Summer 1998

* In the prefaces of Volumes One and Two, the number of monuments introduced in the Ganjnameh was given as more than 400, but thanks to the efforts of its compilers in making it as comprehensive as possible, this number has already reached a total of about 600.

Draftspersons

The drawings reproduced in this volume were prepared by the following individuals in the course of their curricular exercises:

Gholam-Reza Ahmadzadeh, Hamid-Reza Ahia'i, Parsa Ardam, Ebrahim Aftahi, Ali Omidvari, Mehrdad Amir-nejad, Masoud Barati, Taghi Taghizadeh, Elaheh Sabeti, Arash Hafezipoor, Zand Harirchi, Soltan-Hossein Hessari, Rahmatollah Haghshenas, Layla Hamzehpoor, Bahram Khaghan, Faramarz Khaloozadeh, Mohammad-Taghi Khani, Behmard Khosravi, Nader Khanshan, Masoud Khonsari, Sa'eed Dara'i, Mojtaba Davoodi Dehkordi, Behzad Dabiri, Seyyed-Javad Zekri, Ali Rostami, Ali-Reza Sadati, Siamak Sassani, Mehrdad Salari, Hamid Sattarpour, Ali-Reza Sa'eedi Golestan, Shadi Seyyed-Saqqa, Fakhrod-din Soleimani, Mohammad-Bagher Sharbati, Khodayar Shafa'i, Hossein Shafeghati Gharabolagh, Babak Shakuri, Amin Sadeghi, Mohammad Sane'i, Ali Tahernian, Farzad Azimi, Hossein Aghili, Hossein Alavi, Rasool-Abbass Alizadeh, Ramin Gholami Bayraghdar, Hamid Farshchi, Ali Farahani, Shahrard Farifteh, Mohammad-Reza Ghoddusi, Negar Gharah, Behnam Ghelichkhani, Hooman Koleyji, Seyyed-Mahmood Kelid-Darzadeh, Ja'far Mojtabavi, Kayvan Mahfoozi, Reza Mohammad-khani, Mahtab Mohammad Ganji, Mehrnaz Mohammadloo, Ebrahim Mazhari, Mahmood Mehrzad, Masoud Maybodi, Seyyed-Ali Mir-Mohammadi, Hooshang Nasserri, Fereydoon Nakha'i, Ali-Reza Nili, Afshin Vafa'imanesh, Hossein Hashemzchi .

Photographers

The Photographs reproduced in this volume are in order of the numbers, photographers and the institutions in charge:

Mo'in Mohammadi: 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 27, 129, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165.

Navid Mardookhi Rowhani: 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 125, 128, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156.

Keivan Jurabchi: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 23, 24, 25, 26, 27, 86, 87, 88, 89, 90, 141, 142, 143, 144, 145, 146.

Behnam Qelichkhani: 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138.

Documentation Center of Cultural Heritage Organization: 20-21-22-64.

Kambiz Haji-Qassemi: 140, 147.

Hans C.Scherr-Thoss¹: 139.

All the maps of the Varamin Jame` mosque, apart from the tri-dimensional projection, has been prepared at the Iranian Cultural Heritage Organization.

Preperation date of Plans & Photographs

The Photographs of this volume were taken in 1995-99 and the Plans were drafted as follows:

Shushtar Jame` Mosque	1985	Kerman Jame` Mosque	1995	Natanz, Jame` Mosque and Sheikh
Shahr-e kord, Jame` Mosque	1993	Kermanshah Jame` Mosque		Abd-os Samad Mausoleum
Shiraz Jame`-e `Atiq Mosque	1988	Gorgan Jame` Mosque	1988	Kashan Noosh-Abad, Jame` Mosque
Tabas Jame` Mosque		Golpayegan Jame` Mosque	1987	Nayriz Jame` Mosque
`Ajabshir Jame` Mosque	1993	Gonabad Jame` Mosque	1995	Nayshabur Jame` Mosque
Qa'en Jame` Mosque	1995	Marand Jame` Mosque	1997	Varamin Jame` Mosque
Qazvin Jame` Mosque	1996	Mahabad Jame` Mosque	1993	Varzaneh Jame` Mosque
Qom Jame` Mosque	1987	Na'in Jame` Mosque	1996	Hamadan Jame` Mosque
Kashan Jame` Mosque	1993			Yazd Jame` Mosque

Space numbers

In all the plans of this book, each number introduces a space which are numbered as follows:

1) Entrance	4) Shabestan	7) Mahtabi	10) Lecture hall	13) Ghorfeh
2) Vestibule	5) Gonbad-khaneh	8) Colonnade	11) Mausoleum	14) Prayer hall
3) Courtyard	6) Eivan	9) Chamber	12) Vozu-khaneh	

Abbreviations and signs

AD. Anno Domine	Ed. Editor's note	Nos. numbers	Vol. Volume
AH. Anno Hegira	Ibid. Same author or	P. Page	*/•. Entries in the
AI. Anno Imperial	source (in footnotes)	PP. Pages	<i>Ganjnameh</i> , placed
AS. Anno Solaris	No. number	PBUH. Peace Be Upon Him/Her	above each of the build- ings represented in this collection

1) Sonia P. Seherr - Thoss, *Design and color in Islamic Architecture*, (Washington, Smithsonian Institution Press, 1968), P.129.

Notes

- 1) The dates appearing in the introduction of monuments, and not in the endnotes and other sections of the book, are reckoned as Anno Hegirae, the solar and Christian dates being indicated as AS (Anno Solaris) and AD (Anno Domini), respectively.
- 2) As many buildings introduced in the *Ganjnameh* have multiple entrances on their different floors, in order to prevent confusion in introducing their horizontal sections, the term *ground floor* has not been used and the floors above the *ground* level are equen-
tially referred to as *first floor*, *second floor*, etc.
- 3) Wherever no adequate historic or architectural information could be found in written sources, the section concerning the
Information from written sources on that building has been omitted.
- 4) As the numbers and letters used in all the drawings of this volume are in persian, a list of their equivalents in Arabic numerals
and latin characters is given below:

1	۱	7	۷	13	۱۳	19	۱۹	25	۲۵
2	۲	8	۸	14	۱۴	20	۲۰	A	الف
3	۳	9	۹	15	۱۵	21	۲۱	B	ب
4	۴	10	۱۰	16	۱۶	22	۲۲	C	ج
5	۵	11	۱۱	17	۱۷	23	۲۳	D	د
6	۶	12	۱۲	18	۱۸	24	۲۴	E	هـ

Lexicon

The following terms are used as defined here in the various volumes of the *Ganjnameh*:

<i>Abjad</i>	Names of the eight combinations of the <i>jommal</i> letters (<i>abjad, havvaz, hotti, kalman, sa'fas, qareshat, sakhez, zazeq</i>). In <i>jommal</i> calculation, these letters represent the numbers 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 and 1000, respectively. The Persian letters <i>pe, zhe, che</i> and <i>gaf</i> are ascribed values equal to the letters preceding them in the Persian alphabet: <i>pe=be; che=je; zhe=ze; ge=ke</i> . And the numeric value of the round <i>he</i> is equal to that of the <i>te</i> . (Also see <i>Madde-ye Tarikh</i>).
<i>Bait-ol-mos'haf Eivan</i>	Room in which Qur'ans are kept. Roofed semi-open space usually closed on three sides and open on the fourth which appears on the edge of a courtyard.
<i>Farsang</i>	One of the scales for measuring distance, One farsang is equivalent to approximately 6 Km.
<i>Hajj</i>	Pilgrimage to the holy kalba at determined dates, during which a specific ritual is performed.
<i>Jelo-khan</i>	Open space before the entrance portico of a building.
<i>Karias</i>	Vestibule.
<i>Khaneqah</i>	Place where Sufis live and assemble to pray and perform their rituals.
<i>Ma'zaneh</i>	A semi-open wooden chamber atop a minaret or eivan wherefrom the muezzin makes his call to prayer.
<i>Mo'aqqeli</i>	A type of decoration combining bricks and tiles.
<i>Mo'arraq</i>	A type of decoration obtained from the juxtaposition of minuscule fragments of various materials (often tiles).
<i>Madras</i>	Lecture hall in a theological school.
<i>Madrasa</i>	Edifice dedicated to the teaching of various sciences, whether religious or secular, consisting of a central courtyard surrounded by lodgings for students. Today, institutions of this type mostly offer theological courses.
<i>Moqarnas</i>	A type of kar-bandi consisting of juxtaposed three-dimensional elements.
<i>Maqsureh</i>	Originally, a secure area built for dignitaries to say their prayers. Erroneously used in the sense of a mosque's gonbad-khaneh or mehrab hall.
<i>Qanat</i>	A system of multiple wells connected by an underground canal that directs the water of the subterranean strata to the ground's surface.
<i>Qara'at-khaneh</i>	Place where the Quran is learned by heart and recited; <i>dar-ol-hoffaz</i> .
<i>Qebleh</i>	Direction toward which muslims pray.
<i>Saqqa-khaneh</i>	Locale where water is stored for thirsty passers-by and which is considered blessed.
<i>Shah-neshin</i>	Recess in the main side (<i>sadr</i>) of a talar, an eivan, etc., which is fit for sitting.
<i>Taq-o-tavizeh</i>	Type of roof combining taqs and tavizehs.
<i>Tasseh</i>	Curved concave <i>moqarnas</i> element.
<i>Tavizeh</i>	A mostly weight-bearing and occasionally decorative ceiling arc.
<i>Zarih</i>	Latticed wooden or metallic room built on a great individual's grave.

Bibliographical list of the sources

Azari, Ala'od-Din, *Varamin*, in *Shahr-ha-ye Iran*, compiled by Mohammad-Yussef Kiani, Tehran, Jahad-e Daneshgahi, 1368 AS, 4 vols., vol. 3.

Ebn-e Batuteh, *Safarname-ye Ebn-e Batuteh*, translated by Mohammad-Ali Movahed, under the supervision of Ehsan Yarshater, *Majmu'e-ye Iran-shenasi*, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1337 AS.

Arbab, Mohammad-taqi-beik, *Tarikh-e Dar-ol-Iman-e Qom*, compiled by Hossein Modarresi Tabataba'i, Qom, Hekmat, 1353 AS.

Asadi, Saman and Others, *Gonbad-ha-ye Saljuqi*, (Acquaintance with Islamic Architecture 2 curricular project), under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1366 AS, no. 2466.

Ettemad-os-Saltaneh, Mohammad-Hassan-Khan, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by Dr. Abd-ol-Hossein Nava'i & Mir-Hashem Mohaddess, Tehran, University of Tehran, 1367 AS, 4 vols., vol. 1.

Ettemad-os-Saltaneh, Mohammad-Hassan-Khan, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by Dr. Abd-ol-Hossein Nava'i & Mir-Hashem Mohaddess, Tehran, University of Tehran, 1368 AS, 4 vols, vol. 4.

Atzam Vaqefi, Seyyed Hossein, *Miras-e Farhangi-e Natanz: Asar-e Tarikhi, Adab va Sonnat-ha va Tarikh-e Natanz*, emended by Houshang Ansari, Tehran, Seyyed Hossein Atzam Vaqefi, 1374 AS, 2 vols., vol. 1.

Afsari Kashani, Amir-Masoud & Babak Shakuri, *Masjed-e Jame'-e Hamadan*, (Theoretical Fundaments of Monument Restoration curricular project), under the guidance of Farhad Fakhari Tehrani & Ahmad Asgharian Jeddi, Tehran, Shahid Beheshti University,

- Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 2 vols., vol. 1, no. 3583/1.
- Afshar, Iraj, *Yadegar-ha-ye Yazd (Mo'arrefi-e Abnie-ye Tarikhi va Asar-e Bastani-e Khak-e Yazd)*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1354 AS, 2 vols., vol. 2.
- Afshar (Sistani), Iraj, *Kermanshahan va Tamaddon-e Dirine-ye An, Majmu'e-ye Iran-shenasi*, Tehran, Zarrin, 1371 AS, 2 vols., vol. 1.
- Eqtedari, Ahmad, *Diar-e Shahriaran (Asar va Bana-ha-ye Tarikhi-e Khuzestan)*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1353 AS.
- Al-Hosseini Shushtari, Seyyed Abdollah ebn-e Seyyed Noor-od-Din, *Tazkere-ye Shushtar*, Tehran, Haydari printing house.
- As-Sahmi, Hamzeh ebn-e Yussef, *Tarikh-e Jorjan*, under the supervision of Mohammad Al-tAmid-Khan, Beirut, tAlam-al-Kotob, 1407 AH / 1987 AD.
- Allahverdian Tusi, Hossein, *Safar be Khorasan*, Mashhad, Ketabkadeh, 1371 AS.
- Emami, Fazlollah and Others, *Masjed-e Jame'-e Zanzan* (Theoretical Fundaments of Monument Restoration curricular project), under the guidance of Farhad Fakhari Tehrani and Others, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1372 AS, no. 4218.
- Emdad, Hassan, *Shiraz dar Gozashteh va Hal*, Shiraz, Ettehadiye-ye Matbulati-e Fars, 1339 AS.
- Bastani Parizi, Mohammad-Ebrahim, *Rahnama-ye Asar-e Tarikhi-e Kerman*, Nashriye-ye Farhang-e Ostan-e Hashtom, Tehran, Edare-ye Koll-e Farhang-e Kerman, 1335 AS.
- Balaghi, Seyyed tAbd-ol-Hojjat, *Ketab-e Tarikh-e Na'in*, Tehran, Mazaheri, 1369 AH, 3 vols., vol. 1.
- Bayglari, Hormoz, *Gozari bar Tarikh-e Kermanshah (Bakhtaran)*, Az Aghaz ta Avayel-e Qajariyyeh, Kermanshah, Kashefi, 1370 AS.
- Pedram (Zuzan), Mahmood, *Tamaddon-e Mahabad (Majmu'e-ye Asar-e Bastani az Qal'e-ye Demdem ta Takht-e Solayman)*, Tehran, Hoor, 1373 AS.
- Pope, Arthur Upham, *Persian Architecture: the Triumph of Form and Color*, translated by Keramatollah Afsar, Tehran, Farhangsara, 1365 AS.
- Tabandeh Gonabadi Reza-tAli-Shah, Haj-Soltan-Hossein, *Tarikh va Joghrafia-ye Gonabad*, Tehran, Haqiqat, 1379 AS.
- Jatfari, Jatfar ebn-e Mohammad ebn-e Hassan, *Tarikh-e Yazd*, compiled by Iraj Afshar, under the supervision of Ehsan Yarshater, *Majmu'e-ye Motun-e Farsi*, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Kitab, 1343 AS.
- Hosseini Qomi, Safi-od-Din Mohammad ebn-e Hashem, *Kholasat-ol-Boldan*, compiled by Hossein Modarresi Tabatabaib, Qom, Hekmat.
- Khani, Mohammad-Taqi and Others, *Tarikhche-ye Kutahi piramun-e Masjed-e Jame'-e Golpayegan*, (Theoretical Fundaments of Monument Restoration 1 curricular project), under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1365 AS, no. 627.
- Dibaj, Esmail, *Asar-e Bastani va Abnie-ye Tarikhi-e Azarbaijan*, Tehran, Shura-ye Markazi-e Jashn-e Shahanshahi-e Iran, 1345 AS.
- Dieulafoy, Jane, *La Perse, la Chaldée et la Susiane*, translated by tAli-Mohammad Farahvashi, compiled by Bahram Farahvashi, Tehran, University of Tehran, 1371 AS.
- Dieulafoy, Jane, *La Perse, la Chaldée et la Susiane*, translated by tAli-Mohammad Farahvashi, compiled by Bahram Farahvashi, Tehran, University of Tehran, 1369 AS.
- Zabihi, Masih, *Gorgannameh*, Tehran, Babak, 1363 AS.
- Rafiti Mehr-Abadi, Abolghassem, *Asar-e Melli-e Esfahan*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1352 AS.
- Zarkub Shirazi, Ab-ol-tAbbas Ahmad ebn-e Ab-ol-Khair, *Shiraznameh*, compiled and emended by Bahman Karimi, Tehran, Ahmadi and Matrefat-e Shirazi libraries, 1350 AS.
- Zamani, tAbbas, *Gonabad, Pir-e Tarikh*, compiled by Nasser Zamani, Gonabad, Marandiz, 1373 AS.
- Zamani, tAbbas, *Masjed-e Jame'-e Gonabad*, in *Honar va Mardom*, no. 92, Khordad 1349 AS.
- Iranian Cultural Heritage Organization, File on the Jameh Mosque of Golpayegan.
- Iranian Cultural Heritage Organization, File on the Jameh Mosque of Gonabad.
- Sotudeh, Manuchehr, *Az Astara ta Estarbad*, Tehran, Anjoman Asar-e Melli va Mafakher-e Farhangi-e Iran, 1377 AS, 10 vols., vol. 5.
- Sonia P. Seherr-Thoss, *Design and Color in Islamic Architecture*, Washington, Smithsonian Institution Press, 1968.
- Shushtari, Mir-tAbd-ol-Latif-Khan, *Tohfah-ol-'Alam va Zayl-at-Tohfeh*, compiled by Samad Movahhed, Tehran, Tahoori, 1363 AS.
- Shaybani, Zarrin-Taj, *Masjed-e Jame'-e Varamin* t Gozaresh-e Fataliyyat-ha-ye Tatmirati-e Sal-e 1373, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, Documentation Center.
- Shaybani, Zarrin-Taj & Hassan Moheb-tAli, *Tarh-e Baz-sazi-e Sar-dar-e Masjed-e Jame'-e Varamin*, in *Asar*, no. 12-14, Esfand 1365 AS.
- Farhani, tAli and Others, *Album-e 'Aks-e Masjed-e 'Atiq-e Shiraz*, (Theoretical Fundaments of Monument Restoration 1 curricular project), under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1366 AS, no. 584.
- Flurry, S., *The Mosque of Na'in*, translated by Claude Karbassi, in *Asar*, nos. 22 & 23.
- Fayz Qomi, tAbbas, *Ganjine-ye Asar-e Qom (Qom va Mashahed)*, Collection of Fayz's Writings, Qom, Mehr Ostovar, 1349 AS, 2 vols., vol. 2.
- Qazvini Razi, Nasir-od-Din Ab-or-Rashid tAbd-ol-Jalil, *Naqz-e Ma'ruf be Ba'z-e Masaleb-on-Navaseb fi Naqz "Ba'z-e Faza'eh-or-Ravafez"*, emended by Mir-Jalal-od-Din Mohaddess, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1358 AS.
- Qomi, Hassan ebn-e Mohammad ebn-e Hassan, *Tarikh-e Qom*, Tehran, Toos, 1361 AS.
- Quchani, tAbdollah, *Barresi-e Katibe-ha-ye Tarikhi-e Majmute-ye Natanz va Masjed-e Jame'-e Na'in*, with explanations by Baqer Shirazi, in *Asar*, nos. 26 & 27, 1357 AS.
- Kateb, Ahmad ebn-e Hossein ebn-e tAli, *Tarikh-e Jadid-e Yazd*, compiled by Iraj Afshar, Tehran, Farhang-e Iran-Zamin / Amir Kabir, 2537 AI.
- Kashan dar A'ine-ye Gozashteh va Hal*, Kashan, Anjoman-e Adabi-e Saba, 1349 AS.
- Karimi, Bahman, *Rahnama-ye Asar-e Tarikhi-e Shiraz*, Tehran, Eqbal, 1327 AS.
- Kalantari, Ehsan and Others, *Barresi-e Abnie-ye Tarikhi-e Nayshabur*, (Acquaintance with Islamic Architecture 2 curricular project), under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi & Seddigheh Golshan, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1371 AS, no. 3933.
- Godard, Andr and Others, *Athar-e Iran*, translated by Abolhassan Sarvghad Moghaddam, Mashhad, Holy Shrine of Emam Reza (pbuh), 1367 AS, 4 vols., vol. 3.
- Golriz, Seyyed Mohammad-tAli, *Minoodar ya Bab-ol-Jannat-e Qazvin (Tarikh va Joghrafia-ye Qazvin)*, Majmute-ye Taras-e Qazvin, Qazvin, Taha / Cultural Heritage of Qazvin, 1368 AS, 2 vols., vol. 1.
- Lestrangle, Guy, *Joghrafia-ye Tarikhi-e Sarzamin-ha-ye Khalafat-e Sharqi (Bain-on-Nahrain, Iran va Asia-ye Markazi az Zaman-e Fotuhah-e Moslemin ta Ayyam-e Taymur)*, translated by Mahmood Erfan, Tehran, under the supervision of Ehsan Yarshater, Majmute-ye Iran-shenasi, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Kitab, 1337 AS.
- Mojtabavi, Seyyed Hossein, *Joghrafia-ye Tarikhi-e Gonabad, Pazhuheshi dar Joghrafia-ye Tarikhi-e Gonabad, Kakhk, Bajestan va Bidokht*, Mashhad, Seyyed Hossein Mojtabavi / Marandiz, 1374 AS.
- Mokhllesi, Mohammad-tAli, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi-e Azarbaijan-e Sharqi*, emended by Houshang Ansari, Directory of Iranian Historic Monuments, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, 1371 AS.
- Modarresi Tabatabaib, Hossein, *Torbat-e Pakan*, Qom, Mehr printing house, 1335 AS, 2 vols., vol. 2.
- Madihian, Mohammad-Reza & Seyyed tAbd-ol-Reza Razavi, *Asar-e Tarikhi-e Hamadan*, (Acquaintance with Islamic Architecture

2 curricular project), under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi & Seddiqeh Golshan, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1371 AS, no. 3920.

Morvarid, Yuness, *Maragheh (Afrazrood) az Nazar-e Owza'-e Tabi'i, Ejtema'i, Eqtesadi, Tarikhi*, Yuness Morvarid, 1372 AS.

Mostowfi Bafqi, Mohammad-Mofid, *Jame'-e Mofidi*, compiled by Iraj Afshar, Tehran, Asadi bookshop, 1340 AS, 3 vols.

Mostowfi Qazvini, Hamdollah, *Tarikh-e Gozideh*, compiled by Abd-ol-Hossein Nava, Tehran, Amir Kabir, 1339 AS.

Meshkati, Nosratollah, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st publication of the Iranian National Organization for the Preservation of Historical Monuments, Tehran, Iranian National Organization for the Preservation of Historical Monuments, 1345 AS.

Meshkati, Nosratollah, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st publication of the Iranian National Organization for the Preservation of Historical Monuments, Tehran, Iranian National Organization for the Preservation of Historical Monuments, 1349 AS.

Mashkoor, Mohammad-Javad, *Nazari be Tarikh-e Azarbaijan va Asar-e Bastani va Jam'iyat-shenasi-e An*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1349 AS.

Mostafavi, Seyyed Mohammad-Taqi, *Eqlim-e Pars (Asar-e Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Fars)*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1343 AS.

Mostafavi, Seyyed Mohammad-Taqi, Towzih-e Mokhtasar dar bare-ye Masjed-e Jamel-e Gonabad, in *Honar va Mardom*, nos. 96 & 97, Mehr & Aban 1349 AS.

Mostafavi, Mohammad-Taqi, *Hegmataneh, Asar-e Tarikhi-e Hamadan va Fasli dar bare-ye Abu-'Ali Sina*, Tehran, 1332 AS.

Matruffi, Khosrow & Hassan Shahabi, *Negahi be Bana-ha-ye Tarikhi-e Shahr-ha-ye Mahabad, Takab, Bukan*, (Acquaintance with Islamic Architecture 2 curricular project), under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi & Seddigeh Golshan, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1371 AS, no. 3950.

Mattufi, Asadollah, *Astarabad va Gorgan dar Bastar-e Tarikh-e Iran: Negahi be 5000 Sal Tarikh-e Mantaqeh*, Mashhad, Derakhshesh, 1374 AS.

Motini, Asadollah, *Joghrafia va Joghrafia-ye Tarikhi-e Gorgan va Dasht*, 1344 AS.

Maqdesi, Abu-Abdollah Mohammad ebn-e Ahmad, *Ahsan-at-Taqasim fi Ma'refat-al-Aqalim*, translated by Ali-Naqi Monzavi, Tehran, Iranian Authors and Translators Co., 1361 AS, 2 vols., vol. 2.

Moqri, Ali-Asghar, *Bana-ha-ye Khorasan*, Mashhad, Edare-ye Koll-e Farhang-e Khorasan, 1359 AS.

Monshi Qomi, Qazi Mir-Ahmad ebn-e Sharaf-od-Din Hossein, *Golestan-e Honar*, compiled and emended by Ahmad Soheili Khonsari, Tehran, Manuchehri library, 1366 AS.

Mowlavi, Abd-ol-Hamid, *Asar-e Bastani-e Khorasan (Shamel-e Asar va Abnie-ye Tarikhi-e Jam va Nayshabur va Sabzevar)*, 1st publication of the Anjoman-e Asar-e Melli-e Khorasan, Mashhad, Edare-ye Koll-e Farhang va Honar-e Khorasan, 2535 AI.

Na'ini, Mirza-Ali-Khan, *Gozarash-e Kavir: Safarname-ye Safa'-os-Saltaneh Na'ini (Tohfah-ol-Foqara)*, compiled by Mohammad Golbon, Tehran, Ettelalat, 1366 AS.

Naderi, Boqrat, Tarikhche-ye Tabas va Negahi Kutah be Bana-ha-ye Bastani-e An, in *Honar va Mardom*, 16th year, no. 186, Farvardin 2537 AI.

Naderi, Boqrat, Masjed-e Jamel-e Qaen, in *Asar*, 1st year, no. 1, spring 1359 AS.

Nasser Khosrow, *Safarname-ye Nasser Khosrow*, compiled by Mohammad Dabir-Siaqi, Tehran, Zavvar, 1357 AS.

Naraqi, Hassan, *Asar-e Tarikhi-e Shahrestan-ha-ye Kashan va Natanz*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1348 AS.

Naraqi, Hassan, *Asar-e Tarikhi-e Shahrestan-ha-ye Kashan va Natanz*, Tehran, Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi-e Iran, 1374 AS.

Nikzad Amir-Hosseini, Karim, *Shenakht-e Sarzamin-e Chahar-Mahal (Tarikh va Joghrafia-ye Chahar-Mahal)*, Esfahan, Arts and Culture Office of Esfahan / Anjoman-e Asar-e Melli, 1357 AS.

Vaziri, Ahmad-Ali-Khan, *Tarikh-e Kerman*, emended and annotated by Mohammad-Ebrahim Bastani Parizi, Tehran, Elmi, 1364 AS, 2 vols., vol. 1.

Vaziri, Ahmad-Ali-Khan, *Joghrafia-ye Kerman*, compiled by Mohammad-Ebrahim Bastani Parizi, Tehran, Ebn-e Sina, 1354 AS.

Wilber, Donald, *Masjed-e 'Atiq (Jame')-e Shiraz*, (Acquaintance with Islamic Architecture 1 curricular project), translated by Fariba Etehad & Shayda Bidari, under the guidance of Kambiz Haji-Qassemi, Tehran, Shahid Beheshti University, Architecture and Urban Planning Faculty, Documentation and Research Center, 1366 AS, no. 2473.

Wilber, Donald, *Iranian Islamic Architecture in the Ilkhanid Period*, translated by Abdollah Faryar, under the supervision of Mohammad Sadi, General Knowledge Collection, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1346 AS.

Wilber, Donald & Lisa Golombek, *Timurid Architecture in Iran and Turan*, translated by Keramatollah Afsar & Mohammad-Yussef Kiani, edited by Shahin Dafeti, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, 1374 AS.

Wilson, J. Christie, *Tarikh-e Sanaye'-e Iran*, translated by Abdollah Faryar, Tehran, Yassavoli / Farhangsara, 1366 AS.

Hemmat Kermani, Mahmood, *Tarikh-e Mofassal-e Kerman va Ruydad-ha-ye Sad Sal-e Akhir-e Iran*, Tehran, Hemmat, 1350 AS.

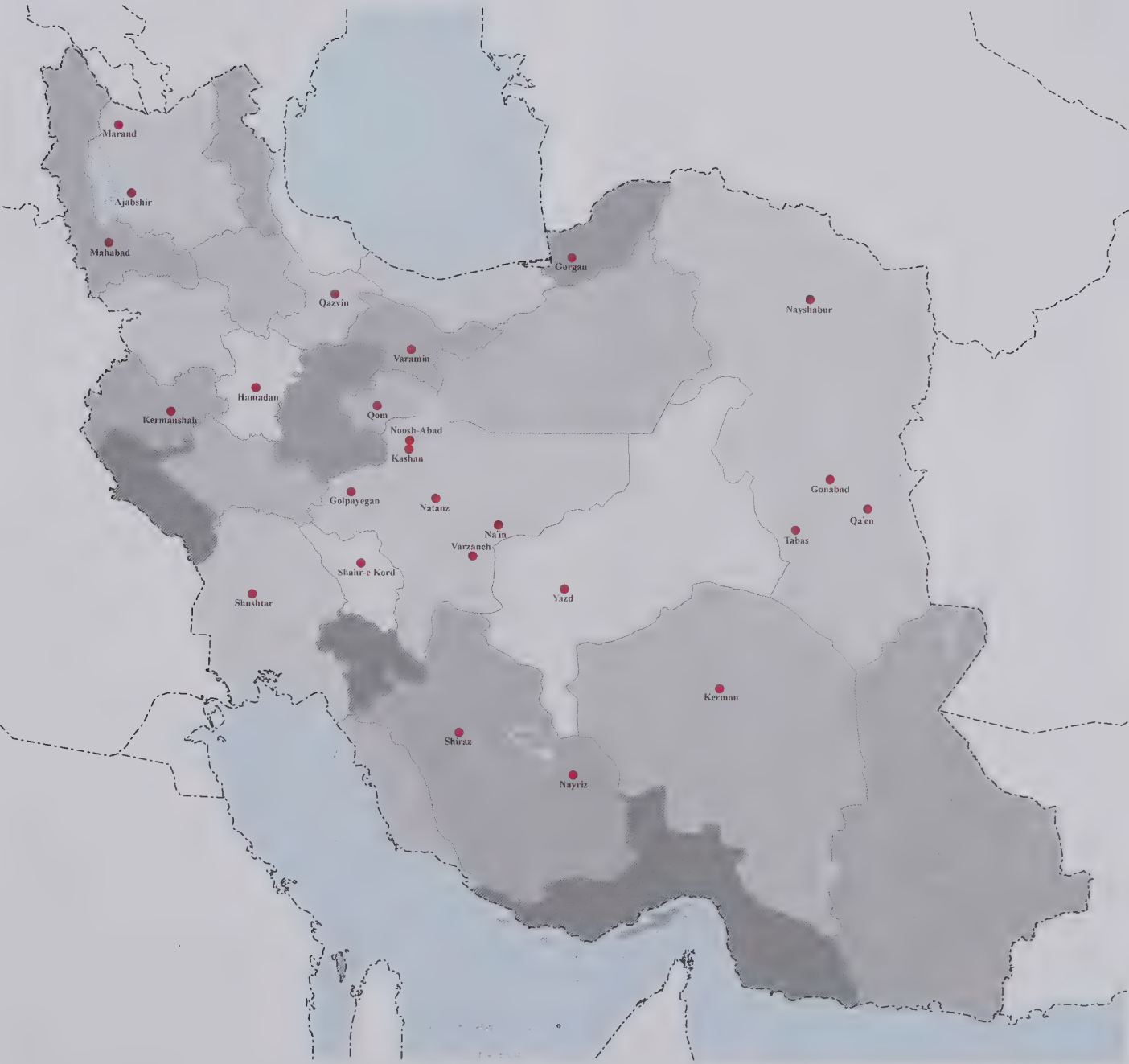
Honarfar, Lotfollah, Esfahan dar Dowre-ye Janeshinan-e Taymur, in *Honar va Mardom*, 14th year, no. 163, Ordibehesht 2535 AI.

Honarfar, Lotfollah, *Ganjine-ye Asar-e Tarikhi-e Esfahan (Asar-e Bastani va Alvah va Katibe-ha-ye Tarikhi dar Ostan-e Esfahan)*, Esfahan, Emami, Bookshop, 1344 AS.

Honarfar, Lotfollah, *Ganjine-ye Asar-e Tarikhi-e Esfahan (Asar-e Bastani va Alvah va Katibe-ha-ye Tarikhi dar Ostan-e Esfahan)*, Esfahan, Saqafi Bookshop, 1350 AS.

Distribution of Iranian Cities

(In which the buildings of this Volume are located.)

Yazd Jame` Mosque

Historic inscriptions: The tile-work bequeathal inscription of the mosque, located in the eastern entrance vestibule, is dated 765, the oldest date existing in the building.¹ Other stone and tile-work inscriptions in this vestibule bear the dates 770², 777³, 820⁴, 863⁵, 875⁶ and 947.⁷ In addition, two edicts by the Safavid monarch Shah `Abbas dated 1004⁸ and 1022⁹, one by Shah Safi dated 1046¹⁰, another dated 1047¹¹, one by Mirza Mohammad-Mohsen, the governor of Yazd, dated 1115¹² and two other bequeathal inscriptions dated 1121¹³ and 1179¹⁴ also exist in this vestibule. Inscriptions in the eastern portico bear the dates 819, 861 and 891.¹⁵ An inscription concerning restorations carried out in 1365¹⁶ and another in *kufic* script dated 1370¹⁷, which is a copy of the ancient bequeathal inscription, also appear in this portico. The prayer niche in the *gonbad-khaneh* bears the date 777.¹⁸ An inscription in the main *eivan* is dated 813¹⁹ and another inscription in this *eivan* bears the date 836.²⁰ Also, an undated inscription from the time of the Timurid monarch Shahrokh exists in the *eivan* of the mosque.²¹ The prayer niche in a small room called the *qara'at-khaneh* and located on the eastern side of the courtyard bears the date 890.²² An inscription recording restorations performed in 1367 exists in the northern portico.²³ Also, two tombstones dated 492 and 533 have been retrieved in the ruins of the old part of the mosque, called the Mosque of Garshasb.²⁴

Commissioners and builders: The various parts of this building were erected in the course of time and commissioned by different individuals. The first one to be `Amr-o-Leys Safari.²⁵ One of the other earliest among these to have commissioned the construction of the `Ala'-od-Dowleh mosque was Garshasb ebn-e `Ali ebn-e Faramarz ebn-e `Ala'-od-Dowleh Abu-Ja'far Kalanjar, governor of Yazd, between the years 488-513.²⁶ After his death, while in the same period the daughters of Faramarz ebn-e `Ali, from the Kaku'i dynasty, added other parts to the mosque.²⁷ Today no traces of the ancient parts remain and the present building was commissioned by Seyyed Rokn-od-Din Mohammad ebn-e Qavam-od-Din Mohammad ebn-e Nezam Hosseini Yazdi Qazi (d. 732) and completed after his death by Mowlana Sai'ed Sharaf-od-Din `Ali.²⁸ Other parts of the mosque were built by Amir Shams-od-Din Qazi and Amir Balaqdar and later by Shah Yahya ebn-e Mozaffar in 777.²⁹ The minarets of the mosque's portico were probably built by Aqa-Jamal-od-Din Mohammad, known as Mehtar Jamal, the minister of Yazd under the Safavid Shah Tahmasb.³⁰ The building of the mosque was restored and other parts and decorative elements were added to it in different periods. The contributors to these restorations and additions included Zahir-od-Din Abu-Mansour Faramaz, the first Amir of the Kaku'i dynasty in 432;³¹ `Ala'-od-Dowleh Amir `Ali ebn-e Faramarz and his wife, Arsalan Khatun, between the years 455-488;³² Amir Shams-od-Din, the son of Amir-Chaqmaq, and Abol-'Ozra, a Gourkani's agent, in the decade of 850;³³ Khajeh-Jalal-od-Din Mahmood Kharazmi,

in 809;³⁴ Shah-Nezam Kermani, the governor of Yazd under the Timurid Shahrokh in 819;³⁵ Bibi-Fatemeh-Khatun, the wife of Amir-Chaqmaq, in 830 or 836;³⁶ Khajeh-Mo`in-od-Din Maybodi, a minister of Yazd under the Timurids, before the year 861;³⁷ Amir-Nezam-od-Din Haji-Qanbar Jahanshahi, in 862;³⁸ Mowlana `Abd-ol-Hayy and Mowlana Shahab-od-Din `Abdollah during the Safavid period, before 1090;³⁹ Prince Mohammad-Vali-Mirza, in 1240⁴⁰ and Seyyed `Ali-Mohammad Vaziri, in the year 1324.⁴¹

Various sources, as well as existing inscriptions, name the different architects involved in the construction of this mosque. These include Mowlana `Afif-od-Din Me`mar during the first half of the eight century;⁴² Mowlana Zia'-od-Din Mohammad Me`mar, in 777;⁴³ Son`ollah Me`mar Yazdi, in 947;⁴⁴ and `Omr ebn-e Mahmood Haj Taj-od-Din which his name appears in an undated inscription in the eastern portico.⁴⁵ The architect of the dome was the architect from Yazd, Sa`ad ebn-e Mohammad Kadook, but the inscription of the dome bears no date.⁴⁶ The portico and minarets were restored in 1365 by the architect from Mehriz, Hossein-`Ali Mahmoodi.⁴⁷ The calligraphers of the mosque's inscriptions include Baha'-od-Din Hezar-Asp;⁴⁸ Mowlana Shams-od-Din Mohammad-Shah Hakim Khatat;⁴⁹ and Mowlana Kamal-od-Din ebn-e Shahab-od-Din, known as `Assar in which two inscriptions dated 863 and 875 by him are visible in the eastern entrance vestibule and another inscription by the same calligrapher exists in the prayer niche of the *gonbad-khaneh* which, although undated, obviously belongs to the same period.⁵⁰ Other calligraphers responsible for the inscriptions were Soltan-Mohammad;⁵¹ Noor-od-Din Mohammad Kachu'i;⁵² Abu-Taleb;⁵³ Zabihi;⁵⁴ and `Ali-Mohammad Kaveh.⁵⁵ The inscriptions also give the names of their stone-carvers as Mohammad-Reza, Soltan-Mahmood Yazdi and his son, Mohammad-Amin.⁵⁶ The name of the artist in charge of the superb tile-worked prayer niche of the *gonbad-khaneh*, Haj Baha'-od-Din Mohammad ebn-e Abi-Bakr ebn-ol-Hosseini, appears on its inscription dated 777.⁵⁷ In the vestibule of the eastern entrance, a collection of tessellated tiles dated 820 (could also be read as 982) bears the name of Qotb-od-Din Sayrafi. These tiles were unearthed from under the remains of the Garshasbi *garm-khaneh*.⁵⁸ The panels in this vestibule give the names of the building's bequeathers as Ebn-e Soltan Mahmood Haji-Afzal, Khajeh Amin-od-Din ebn-e Hossein ebn-e `Ali.⁵⁹

Information from written sources: Donald Wilber records that the remains of an ancient mosque probably belonging to the Seljuq period exist on the eastern side of the courtyard.⁶⁰ The ruins of this building were still in existence as late as a few decades ago and Maxime Sirowx has included several pictures of them in his essay on the Jame` Mosque of Yazd.⁶¹

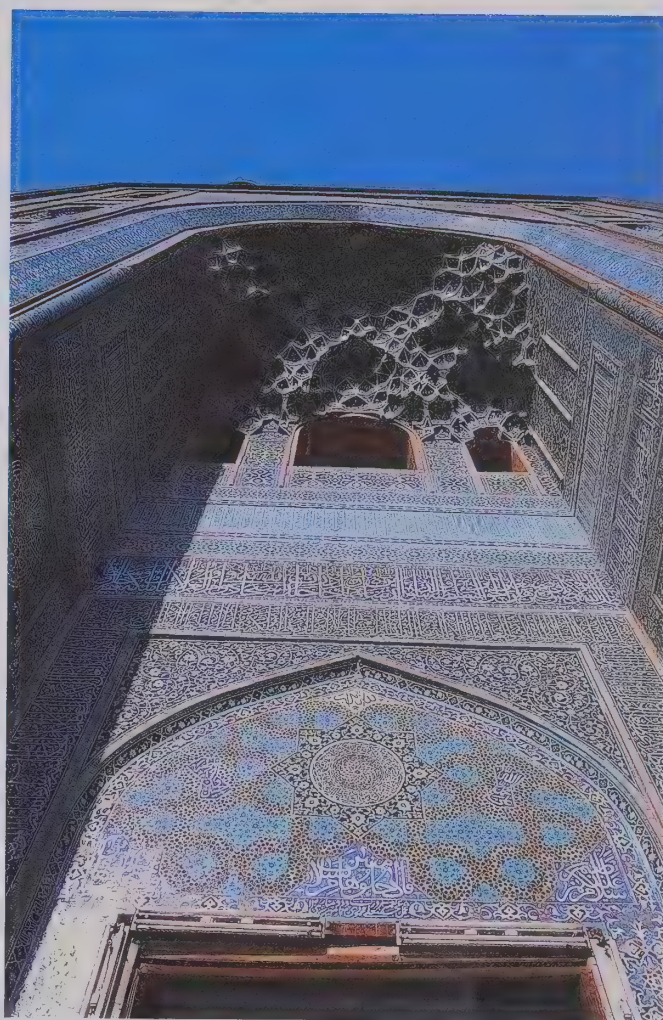
Evolution of the building: The present-day mosque stands on the site of three mosques built in the course of successive centuries and eventually transformed, in the Qajar period,

166. Entrance portico

۱۶۶. سردر

into a single edifice with a vast courtyard. The first mosque, i.e., the 'Atiq (Antique) Jame' Mosque, was built in the second half of the third century, during the reign of the Saffarid monarch 'Amr-o-Lays, following a *shabestan* design. This mosque was repaired and restored in the second half of the fifth century, under the Kaku'i rulers of Yazd, and a minaret was erected beside it which remained standing until the ninth century. Remnants of the original mosque subsisted on the northeast of the present mosque's courtyard until 1324 AS. The second mosque, i.e., the Qadim (Old) Jame' Mosque, was built under 'Ala'-od-Dowleh Garshasb ebn-e 'Ali ebn-e Faramarz, one of the Kaku'i rulers of Yazd. This mosque, the design of which comprised a *gonbad-khaneh* equipped with an *eivan*, was built on the western side of the 'Atiq Mosque, following which the daughters of Faramarz ebn-e 'Ali Kaku'i had a *shabestan* and a mausoleum erected beside it. This mosque existed until 1240, when its major part was demolished during the renovation and enlargement of the ensemble. The third mosque, i.e., the No (New) Jame' Mosque, was built in the first half of the eighth century by Seyyed Rokn-od-Din Mohammad Qazi behind the *qebleh* of the Qadim Jame' Mosque. This mosque had a small courtyard and a huge *gonbad-khaneh* and *eivan*.⁶² Maxime Siroux believes that this building was part of the project of a four-*eivan* mosque which was not carried out.⁶³ In 777, Shah Yahya ebn-e Mozaffar's building activities resulted in extensive decorative tile-work in the No Jame' Mosque and the construction of its eastern *shabestan* and massive portico.⁶⁴ In 809, during the rule of Khajeh Jalal-od-Din Kharazmi, the tile-work decoration of the mosque was continued. At this

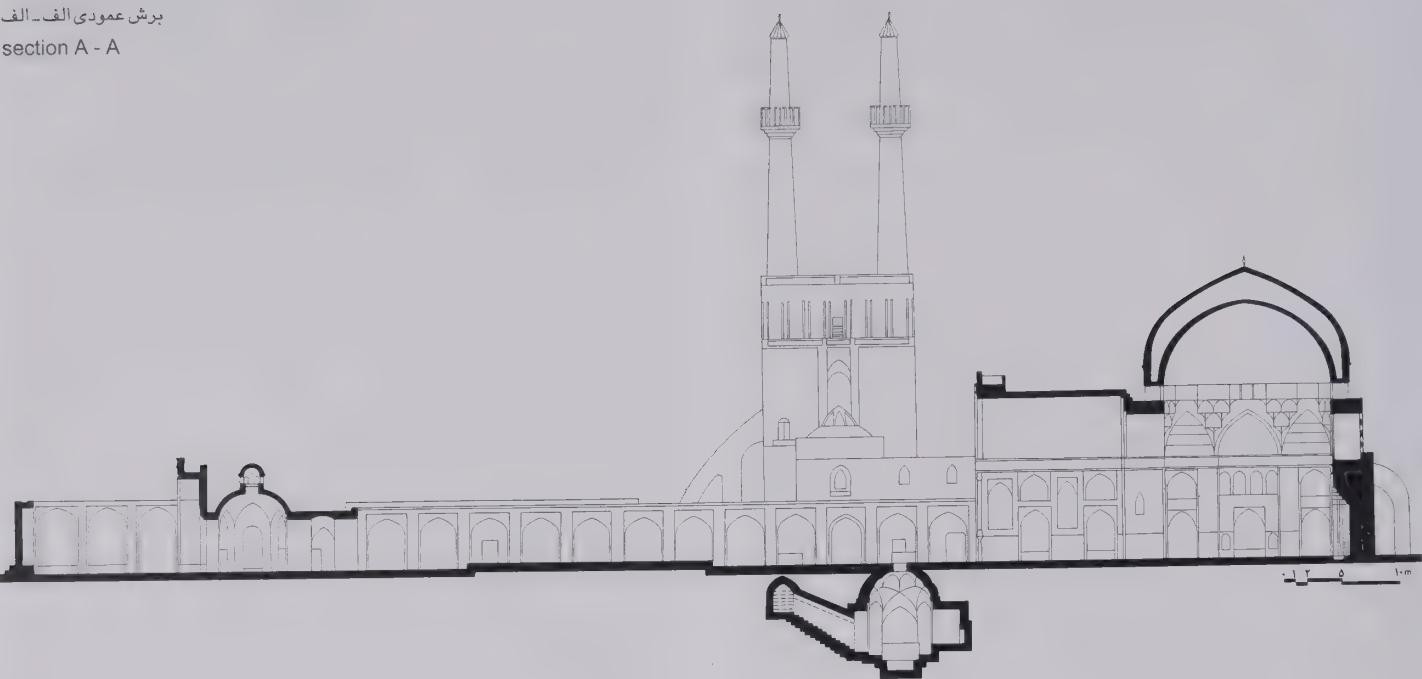

165. Decorations of the entrance portico

۱۶۵. تزیینات سردر

time, the writing of the *Inna Fatahna* surah around the square courtyard and the mosque's *eivan* and *gonbad-khaneh* was begun, and completed in 819, under Shah-Nezam-od-Din Kermani, concurrently with the construction of the western *shabestan* and portico.⁶⁵ Shah-Nezam-od-Din also had the caravansary opposite the mosque's portico transformed into a forecourt. This forecourt had two central pools, as can be seen in the plan drafted by Maxime Siroux.⁶⁶ In 825, during the rule of Amir-Chaqmaq, restoration and renovation works were carried out in the 'Atiq Jame' Mosque which continued until 846. Maxime Siroux believes that the minarets of the main portico were probably built at this time. Another probability is that these minarets were added to the portico during the reign of Shah Tahmasb. Inscriptions belonging to this time are visible in the portico. During the reign of the Qajar monarch Fath-'Ali Shah, extensive construction works were carried out in the mosque which resulted in the demolition of many parts of the three congregational mosques. At this time, the present Jame' Mosque took shape as a single building. During the enlargement of the No Jame' Mosque's square courtyard and the demolition of three of its sides, part of the Qur'anic inscriptions around the courtyard were destroyed and today only parts of it remain on the southern side, the *gonbad-khaneh* and *eivan*. Also, major parts of the 'Atiq and Qadim (Old) congregational mosques were demolished and replaced by the No Jame' Mosque's courtyard. The remaining parts on the eastern and western sides of the new courtyard were restored. Meanwhile, the northern portico of the mosque was rebuilt on the site of the entrance dating back to the reign of

برش عمودی الف-الف
section A - A

164. Space adjoining the *gonbad-khaneh*

۱۶۴. فضای مجاور گنبدخانه

163. Colonnade on the western side of the courtyard رواق جبهه غربی حیاط

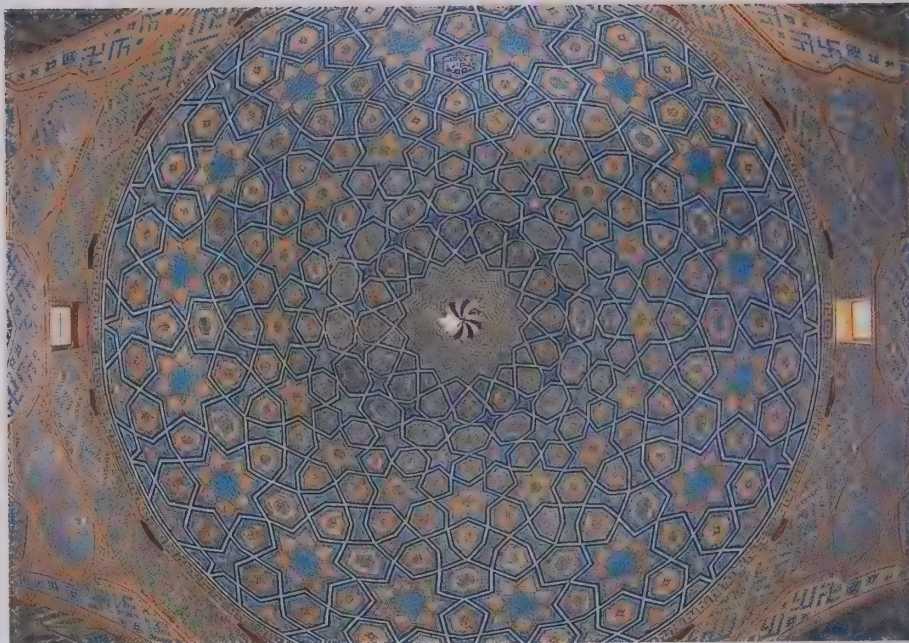

Garshasb. During the reign of Nasser-ed-Din Shah, the eastern *shabestan*, the main entrance vestibule, the tall minarets of the portico and the braces of the *gonbad-khaneh* were restored. The building of the mosque had sustained heavy damage in recent times, but was restored in 1324 AS upon the initiative of Haj Seyyed-`Ali-Mohammad Vaziri. At this time, the remains of the `Atiq Jame` Mosque, which had fallen into ruin beside the mosque's courtyard, were demolished and replaced by a new *shabestan*.⁶⁷

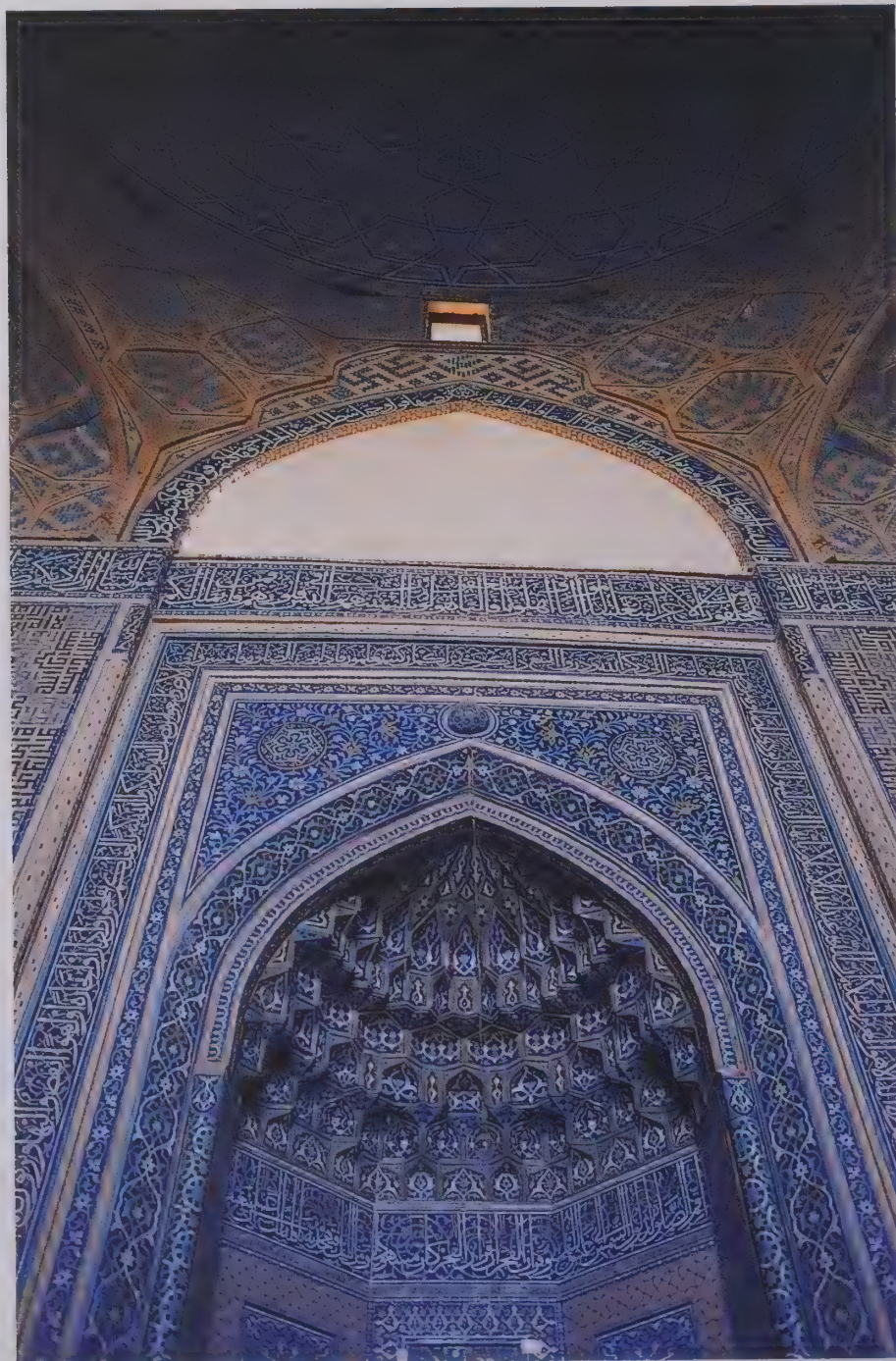
1. Iraj Afshar, *Yadegar-ha-ye Yazd (Mo'arefi-ye Abnie-ye Tarikhi va Asar-e Bastani-ye Shahr-e Yazd)*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1354, 2 volumes, vol. 2, p. 131.
2. Ibid, vol. 2, pp. 136-137.
3. Ibid, vol. 2, pp. 128-129.
4. Ibid, vol. 2, p. 137.
5. Ibid, vol. 2, pp. 143-144.
6. Ibid, vol. 2, p. 140.
7. Ibid, vol. 2, p. 129.
8. Ibid, vol. 2, p. 130.
9. Ibid, vol. 2, pp. 137-138.
10. Ibid, vol. 2, p. 143.
11. Ibid, vol. 2, pp. 133-135.
12. Ibid, vol. 2, pp. 131-132.
13. Ibid, vol. 2, pp. 130-131.
14. Ibid, vol. 2, pp. 135-136.
15. Ibid, vol. 2, pp. 125-127.
16. Ibid, vol. 2, p. 127.
17. Ibid, vol. 2, p. 125.
18. Ibid, vol. 2, p. 150.
19. Ibid, vol. 2, p. 152.
20. Ibid, vol. 2, p. 147.
21. Ibid.
22. Ibid, vol. 2, p. 146.
23. Ibid, vol. 2, pp. 152-153.
24. Ibid, vol. 2, pp. 153-154.
25. Sedigheh Golshan, "Bana-ha-ye Avaliye-ye Masjed-e Jame'-e Kabir-e Yazd va Baressi-ye Tarikhche-ye Masjed-e Jame'-e Kabir-e Yazd", *Sofheh*, a Research/Theoretical Publication in Architecture and Urban Planning, 8th year, periodical no. 26, (spring and summer of 1377), p. 109.
26. Ja'far ebn-e Mohammad ebn-e Hassan Ja'fari, *Tarikh-e Yazd*, compiled by Iraj Afshar, under the supervision of Ehsan Yarshater, collection of Iranian Writings. Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1343, p. 21.
27. Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, *Tarikh-e Jadid-e Yazd*, compiled by Iraj Afshar, Tehran, Amir Kabir, 2537, p. 66.

28. Ibid, pp. 114-115; Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, pp. 114-115.
29. Ja'far ebn-e Mohammad ebn-e Hassan Ja'fari, Ibid, pp. 94-95.
30. Mohammad-Mofid Mostowfi Bafqi, *Jame'-e Mofidi*, compiled by Iraj Afshar, Tehran, Asadi Bookshop, 1340, 3 volumes, vol. 3, pp. 644-645.
31. Ja'far ebn-e Mohammad ebn-e Hassan Ja'fari, Ibid, p. 36.
32. Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid, pp. 60-61; Sedigheh Golshan, Ibid.
33. Sedigheh Golshan, Ibid, p. 112.
34. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, pp. 116-117; Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid, p. 95.
35. Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid, pp. 95-96.
36. Ibid, p. 115; Ja'far ebn-e Mohammad ebn-e Hassan Ja'fari, Ibid, p. 95.
37. Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid; Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, pp. 119-120.
38. Mohammad-Mofid Mostowfi Bafqi, Ibid, vol. 3, p. 645.
39. Ibid, vol. 3, p. 647.
40. `Abdol-Vahab Taraz, *Ketabch-ye Mo'qoufat-e Yazd*, compiled by Iraj Afshar, *Farhang-e Iran Zamin*, 1341, vol. 10, p. 12.
41. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, pp. 122-123.
42. Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid, p. 115.
43. Ja'far ebn-e Mohammad ebn-e Hassan Ja'fari, Ibid, p. 95.
44. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, p. 129.
45. Ibid, vol. 2, p. 129.
46. Ibid, vol. 2, p. 151.
47. Ibid, vol. 2, p. 127.
48. Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid.
49. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, pp. 120 & 127; Mohammad-Mofid Mostowfi Bafqi, Ibid, vol. 3, p. 645.
50. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, pp. 140 & 143-144 & 149-150.
51. Ibid, vol. 2, pp. 129-130.
52. Ibid, vol. 2, pp. 132-133 & 135.
53. Ibid, vol. 2, p. 138.
54. Ibid, vol. 2, p. 132.
55. Ibid, vol. 2, p. 153.
56. Ibid, vol. 2, pp. 132, 138 & 143.
57. Ibid, vol. 2, p. 150.
58. Ibid, vol. 2, p. 137.
59. Ibid, vol. 2, pp. 130-131.
60. Donald Wilber, *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids*, translated by `Abdollah Faryar, under the supervision of Mohammad Sa'idi, General Theological Studies Collection, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1346, p. 172.
61. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, p. 113.
62. Information regarding 'Evolution of the building' from the start to this part have been extracted from Mrs. Sedigheh Golshan's notes for the *Ganjnameh*.
63. Donald Wilber, Ibid.
64. See footnote no. 62.
65. See footnote no. 62.
66. Iraj Afshar, Ibid, vol. 2, p. 117 and the map in between pp. 120 & 121; Ahmad ebn-e Hossein ebn-e `Ali Kateb, Ibid, p. 95.
67. For the source on recent information see footnote no. 62.

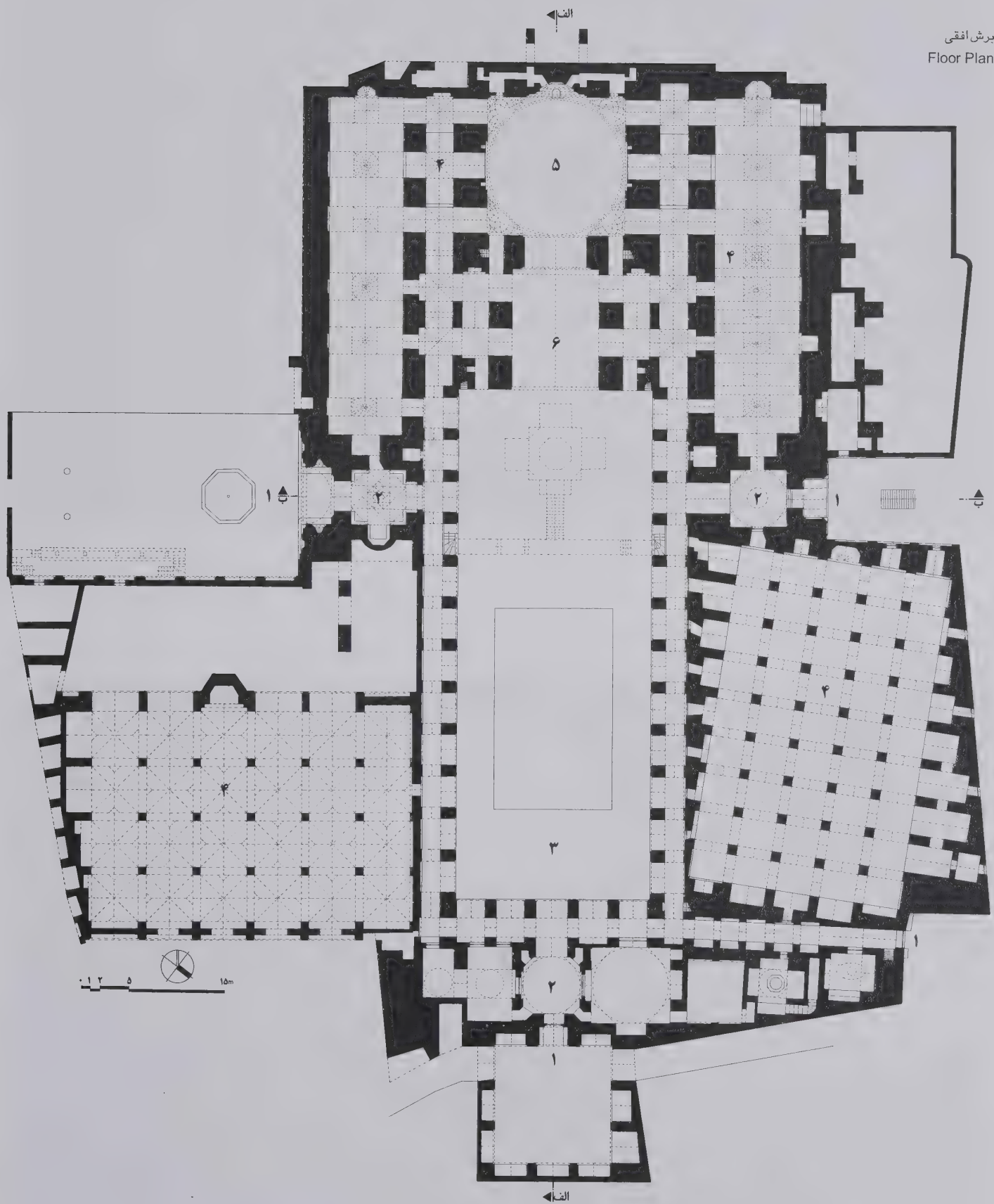
۱۶۱. زیر گنبد

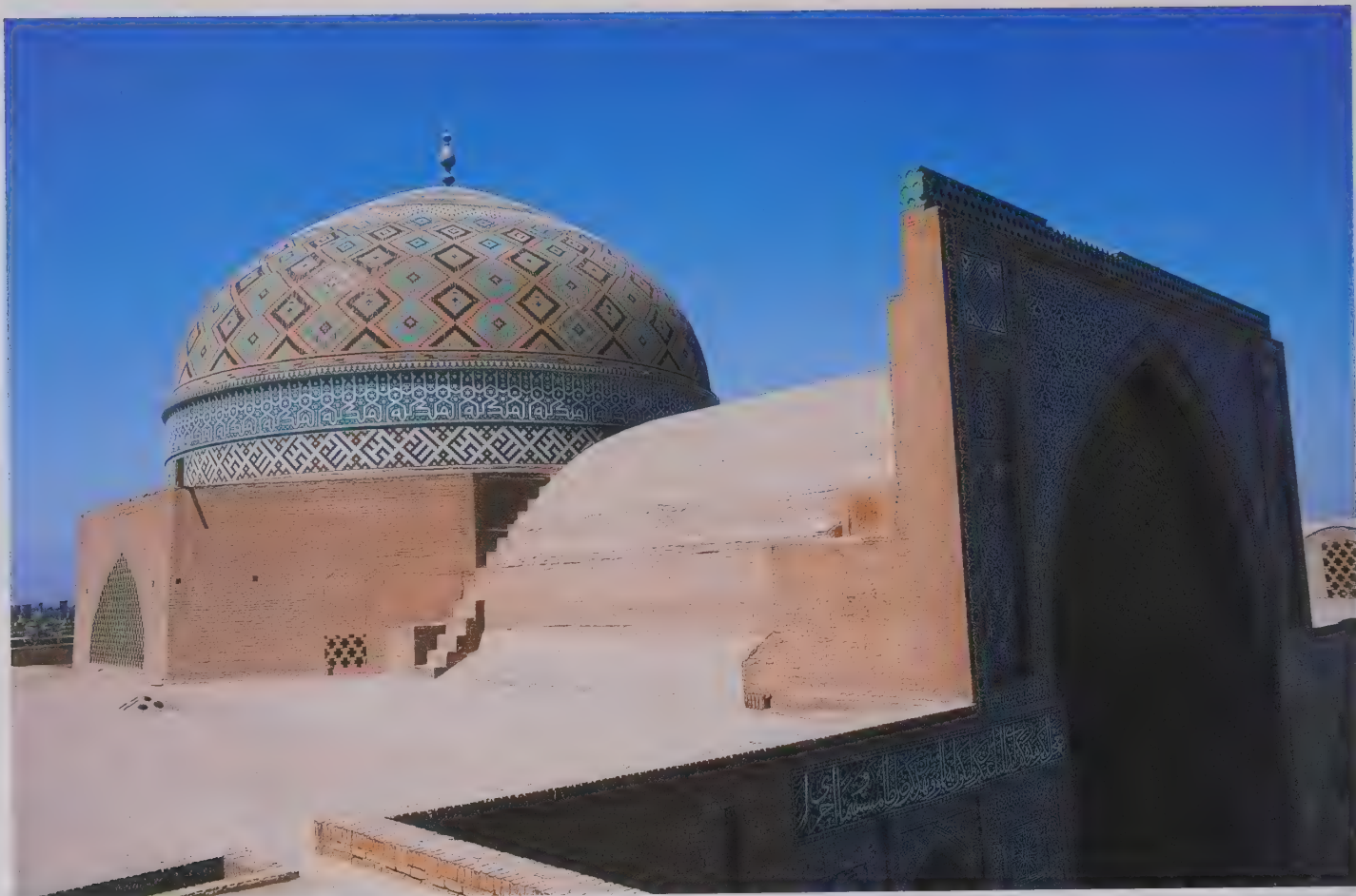
161. Beneath of the dome

۱۶۲. بخشی از گنبدخانه و محراب

162. Part of the *Gonbad-khaneh* and prayer niche

۱۵۹. گنبد و بخشی از ایوان جنوبی

159. Dome and part of the southern ivan

160. Gonbad-khaneh

۱۶۰. گنبدخانه

مربع شکل آن، بخش اعظم کتیبه قرآنی پیرامون صحن از بین رفت؛ و امروزه فقط قسمت‌هایی از آن در جبهه جنوبی و گنبدخانه و ایوان باقی است. همچنین بخش اعظم مساجد جامع عتیق و جامع قدیم تخریب و صحن مسجد جامع فعلی به جای آن‌ها ساخته شد. بعلاوه، قسمت‌هایی که در دو سوی شرق و غرب این صحن باقی ماند مرمت شد. در این دوره، سردر شمالی مسجد در محل ورودی عهد گرشاسب نوسازی شد. در دوره ناصرالدین شاه قاجار، شبستان شرقی و هشتی ورودی اصلی و مناره‌های بلند سردر و پشت‌بندهای گنبدخانه مرمت شد. بنای مسجد در دوره اخیر آسیب فراوانی دیده بود تا آن که در سال ۱۳۲۴ ش به همت حاج سیدعلی محمد وزیری مرمت اساسی شد. در این دوره، بقایای مسجد جامع عتیق را، که در کنار صحن مسجد متروک بود، تخریب کردند و بر جای آن، شبستانی جدید ساختند.^{۶۹}

- (۱) ایرج افشار، یادگارهای یزد (معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی شهر یزد)، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴)، ج ۲، ص ۱۳۱.
- (۲) همان، ج ۲، ص ۱۳۶ - ۱۳۷.
- (۳) همان، ج ۲، ص ۱۲۸ - ۱۲۹.
- (۴) همان، ج ۲، ص ۱۳۷.
- (۵) همان، ج ۲، ص ۱۴۳ - ۱۴۴.
- (۶) همان، ج ۲، ص ۱۴۰.
- (۷) همان، ج ۲، ص ۱۲۹.
- (۸) همان، ج ۲، ص ۱۳۰.
- (۹) همان، ج ۲، ص ۱۳۷ - ۱۳۸.
- (۱۰) همان، ج ۲، ص ۱۴۳.
- (۱۱) همان، ج ۲، ص ۱۳۳ - ۱۳۵.
- (۱۲) همان، ج ۲، ص ۱۳۱ - ۱۳۲.
- (۱۳) همان، ج ۲، ص ۱۳۰ - ۱۳۱.
- (۱۴) همان، ج ۲، ص ۱۳۵ - ۱۳۶.
- (۱۵) همان، ج ۲، ص ۱۲۵ - ۱۲۷.
- (۱۶) همان، ج ۲، ص ۱۲۷.
- (۱۷) همان، ج ۲، ص ۱۲۵.
- (۱۸) همان، ج ۲، ص ۱۵۰.
- (۱۹) همان، ج ۲، ص ۱۵۲.
- (۲۰) همان، ج ۲، ص ۱۴۷.
- (۲۱) همان جا.
- (۲۲) همان، ج ۲، ص ۱۴۶.
- (۲۳) همان، ج ۲، ص ۱۵۲ - ۱۵۳.
- (۲۴) همان، ج ۲، ص ۱۵۳ - ۱۵۴.
- (۲۵) صدیقه گلشن، «بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد و بررسی تاریخچه مسجد جامع کبیر

- یزد»، ضمه، (نشریه علمی - پژوهشی معماری و شهرسازی)، سال ۸، ش ۲۶، (بهار و تابستان ۱۳۷۷)، ص ۱۰۹.
- (۲۶) جعفر بن محمد بن حسن جعفری، تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، زیر نظر احسان یارشاطر، مجموعه متون فارسی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳)، ص ۲۱.
- (۲۷) احمد بن حسین بن علی کاتب، تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، (تهران، فرهنگ ایران زمین / امیرکبیر، ۲۵۳۷)، ص ۶۶.
- (۲۸) همان، ص ۱۱۴ - ۱۱۵؛ ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۱۴ - ۱۱۵.
- (۲۹) جعفر بن محمد بن حسن جعفری، همان، ص ۹۴ - ۹۵.
- (۳۰) محمد مفید مستوفی باقی، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، (تهران، کتاب فروشی اسدی، ۱۳۴۰)، ج ۳، ص ۶۴۴ - ۶۴۵.
- (۳۱) جعفر بن محمد بن حسن جعفری، همان، ص ۳۶.
- (۳۲) احمد بن حسین بن علی کاتب، همان، ص ۶۰ - ۶۱؛ صدیقه گلشن، همان جا.
- (۳۳) صدیقه گلشن، همان، ص ۱۱۲.
- (۳۴) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۱۶ - ۱۱۷؛ احمد بن حسین بن علی کاتب، همان، ص ۹۵.
- (۳۵) احمد بن حسین بن علی کاتب، همان، ص ۹۵ - ۹۶.
- (۳۶) همان، ص ۱۱۵؛ جعفر بن محمد بن حسن جعفری، همان، ص ۹۵.
- (۳۷) احمد بن حسین بن علی کاتب، همان جا؛ ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۱۹ - ۱۲۰.
- (۳۸) محمد مفید مستوفی باقی، همان، ج ۳، ص ۶۴۵.
- (۳۹) همان، ج ۳، ص ۶۴۷.
- (۴۰) عبدالوهاب طراز، «کتابچه موقوفات یزد»، به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، سال ۱۳۴۱، ج ۱۰، ص ۱۲.
- (۴۱) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۲۲ - ۱۲۳.
- (۴۲) احمد بن حسین بن علی کاتب، همان،

- ص ۱۱۵.
- (۴۳) جعفر بن محمد بن حسن جعفری، همان، ص ۹۵.
- (۴۴) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۲۹.
- (۴۵) همان، ج ۲، ص ۱۲۸.
- (۴۶) همان، ج ۲، ص ۱۵۱.
- (۴۷) همان، ج ۲، ص ۱۲۷.
- (۴۸) احمد بن حسین بن علی کاتب، همان جا.
- (۴۹) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۲۷ و ۱۲۰؛ محمد مفید مستوفی باقی، همان، ج ۳، ص ۶۴۵.
- (۵۰) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۴۰ و ۱۴۳ - ۱۴۴.
- (۵۱) همان، ج ۲، ص ۱۲۹ - ۱۳۰.
- (۵۲) همان، ج ۲، ص ۱۳۲ - ۱۳۳ و ۱۳۵.
- (۵۳) همان، ج ۲، ص ۱۳۸.
- (۵۴) همان، ج ۲، ص ۱۳۲.
- (۵۵) همان، ج ۲، ص ۱۵۳.
- (۵۶) همان، ج ۲، ص ۱۳۲ و ۱۳۸ و ۱۴۳.
- (۵۷) همان، ج ۲، ص ۱۵۰.
- (۵۸) همان، ج ۲، ص ۱۳۷.
- (۵۹) همان، ج ۲، ص ۱۳۰ - ۱۳۱.
- 60) Donald Newton Wilber (1907-?)
- (۶۱) دونالد ن. ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، زیر نظر محمد سعیدی، مجموعه معارف عمومی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶)، ص ۱۷۲.
- 62) Maxime Sirowx
- (۶۳) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۱۳.
- (۶۴) اطلاعات «سیر تحول بنا» از ابتدا تا این قسمت از یادداشت‌های خانم صدیقه گلشن برای گنجنامه استخراج شده است.
- (۶۵) دونالد ن. ویلبر، همان جا.
- (۶۶) بنگرید به پانوش ۶۴.
- (۶۷) بنگرید به پانوش ۶۴.
- (۶۸) ایرج افشار، همان، ج ۲، ص ۱۱۷ و نقشه مابین ص ۱۲۰ و ۱۲۱؛ احمد بن حسین بن علی کاتب، همان، ص ۹۵.
- (۶۹) در خصوص مآخذ مطالب اخیر، بنگرید به پانوش ۶۴.

۱۵۸. جبهه جنوبی حیاط

158. Southern side of the courtyard

حسین بن علی، دیده می شود. ۵۹

دیگر اطلاعات مکتوب: دونالد ویلبر^{۶۰} آورده است که در سمت شرقی صحن، خرابه های مسجدی قدیمی وجود دارد که احتمال می رود متعلق به قبل از دوره سلجوقیان باشد.^{۶۱} خرابه های این بنا تا چند دهه پیش باقی بوده و ماکسیم سیرو^{۶۲} در رساله خود درباره مسجد جامع یزد از آن چندین عکس ارائه کرده است.^{۶۳}

سیر تحول بنا: مسجد فعلی بر جای سه مسجدی بنا شده که در قرون متمادی، در جوار یکدیگر ساخته اند این سه نهایتاً در دوره قاجاریان به مسجدی واحد با صحن وسیع تبدیل شده است. اولین مسجد، یا مسجد جامع عتیق، در نیمه دوم قرن سوم هجری قمری و در زمان حکومت عمرو لیث صفاری با طرح شبستانی ساخته شد. این مسجد در نیمه دوم قرن پنجم هجری قمری، در زمان حکومت امرای کاکویی یزد، تعمیر و نوسازی شد و در جوار آن، مناره ای احداث شد که تا قرن نهم هجری قمری برپا بود. آثار مسجد اولیه تا سال ۱۳۲۴ ش در شمال شرقی صحن مسجد فعلی باقی بود. دومین مسجد، یا مسجد جامع قدیم، در نیمه دوم قرن پنجم هجری قمری، در زمان حکومت علاءالدوله گرشاسب بن علی بن فرامرز، از امرای کاکویی یزد، ساخته شد. این مسجد، که یک گنبدخانه و یک یا چند ایوان داشت، در سمت غربی مسجد عتیق بنیان نهاده شد؛ و سپس دختران فرامرز بن علی کاکویی شبستان و مقبره ای در جوار آن احداث کردند. این مسجد تا سال ۱۲۴۰ برپا بود؛ و در این سال، در نوسازی و گسترش بنا، بخش اعظم آن منهدم گردید. سومین مسجد، یا مسجد جامع نو، در نیمه اول قرن هشتم هجری قمری به همت سید رکن الدین محمد

قاضی در پشت قبله مسجد جامع قدیم بنیان نهاده شد. این مسجد صحنی کوچک و گنبدخانه و ایوانی عظیم داشت.^{۶۴} ماکسیم سیرو معتقد است که این بنا قسمتی از طرح مسجدی چهارایوانی بوده که به انجام نرسیده است.^{۶۵} در سال ۷۷۷، اقدامات ساختمانی شاه یحیی بن مظفر به تزیینات کاشی کاری وسیع در مسجد جامع نو و احداث شبستان شرقی و سردر عظیم مسجد منجر شد.^{۶۶} در سال ۸۰۹، و در زمان خواجه جلال الدین خوارزمی، تزیینات کاشی کاری مسجد جامع نو ادامه یافت. در این زمان، نگارش کتیبه سوره «انا فتحنا» بر پیرامون صحن مربع شکل و ایوان و گنبدخانه مسجد آغاز شد که در سال ۸۱۹، در دوره شاه نظام الدین کرمانی، هم زمان با احداث شبستان غربی و درگاه ورودی غربی، پایان یافت.^{۶۷} شاه نظام الدین همچنین کاروان سرای مقابل سردر مسجد را به صورت جلوخان درآورد. در میانه این جلوخان، حوضی بوده است که در نقشه ترسیمی ماکسیم سیرو دیده می شود.^{۶۸} در دوره حکومت امیرچقماق، در سال ۸۲۵، مرمت و نوسازی مسجد جامع عتیق آغاز شد که تا سال ۸۴۶ به طول انجامید. ماکسیم سیرو معتقد است که احتمالاً مناره های سردر اصلی مسجد را در این دوره ساخته اند. به احتمالی دیگر، این مناره ها را در زمان شاه طهماسب صفوی به سردر افزوده اند. کتیبه هایی متعلق به این زمان بر سردر مسجد دیده می شود. در دوره فتحعلی شاه قاجار، اقدامات ساختمانی گسترده در مسجد به تخریب قسمت های زیادی از بنای سه مسجد جامع منجر شد. در این زمان، مسجد جامع فعلی به صورت بنایی واحد شکل گرفت. در عملیات گسترش صحن مسجد جامع نو و تخریب سه جبهه حیاط

مسجد جامع یزد

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: در هشتی ورودی شرقی، کتیبه‌ای از کاشی، که در آن متن وقفنامه مسجد آمده، مورخ ۷۶۵ است؛ و این قدیمی‌ترین تاریخ ثبت شده در بناست.^۱ دیگر الواح سنگی و کتیبه‌های کاشی در این هشتی مورخ به ۲۷۷۰، ۳۷۷۷، ۴۸۲۰، ۵۸۶۳، ۶۸۷۵، ۷۹۴۷ است. علاوه بر این، دو فرمان از شاه عباس صفوی مورخ ۱۰۰۴ و ۹۱۰۲۲، فرمانی از شاه صفی مورخ به ۱۰۴۶، فرمان دیگری با تاریخ ۱۱۰۴۷، فرمانی از میرزا محمد محسن، حاکم یزد، به تاریخ ۱۱۱۵، دو وقفنامه مورخ ۱۳۱۲۱ و ۱۴۱۱۷۹ در این هشتی وجود دارد. بر کتیبه‌های سردر شرقی، تاریخ‌های ۸۱۹ و ۸۶۱ و ۸۹۱ دیده می‌شود. ۱۵ کتیبه‌ای مربوط به تعمیرات سال ۱۶۱۳۶۵ و نیز کتیبه‌ای به خط کوفی با تاریخ ۱۷۱۳۷۰ بر این سردر نصب شده که کتیبه اخیر از روی کتیبه‌ای قدیمی، که در همان جا بوده، ساخته شده است. محراب گنبدخانه مسجد مورخ به ۷۷۷ است. ۱۸ کتیبه‌ای در ایوان اصلی مورخ ۱۹۸۱۳ و کتیبه دیگری در این ایوان به تاریخ ۲۰۸۳۶ است. همچنین کتیبه بی‌تاریخی از دوره «شاه‌رخ» تیموری در ایوان مسجد وجود دارد. ۲۱ محراب فضای کوچکی به نام «قرائت‌خانه»، در قسمت شرقی صحن، مورخ به ۸۹۰ است. ۲۲ بر سردر شمالی، کتیبه‌ای حاکی از تعمیرات سال ۱۳۶۷ است. ۲۳ همچنین دو سنگ قبر با تاریخ‌های ۴۹۲ و ۵۳۳ از خرابه‌های بخش قدیم مسجد، به نام «مسجد گرشاسب»، به دست آمده است. ۲۴

بانیان و سازندگان بنا: هر قسمت از این بنا در زمانی ساخته شده و بانیان متعددی داشته است. اولین بانی احتمالاً عمرولیث صفاری بوده است. ۲۵ دیگر بانی شناخته شده مسجد علاءالدوله گرشاسب بن علی بن فرامرز بن علاءالدوله ابو جعفر کالنجار، حاکم یزد در سال‌های ۴۸۸ - ۵۱۳، بوده است؛ ۲۶ و پس از او، در همان قرن ششم هجری قمری، دختران فرامرز بن علی، از خاندان کاکویی، قسمت‌هایی به بنای مسجد افزوده‌اند. ۲۷ امروزه از بخش قدیم مسجد اثری باقی نیست؛ و بنای کنونی از آثار سیدرکن‌الدین محمد بن قوام‌الدین محمد بن نظام حسینی یزدی قاضی (متوفی به سال ۷۳۲) است که پس از فوت وی، مولانا سعید شرف‌الدین علی آن را به پایان رسانده است. ۲۸ قسمت‌هایی دیگر از مسجد را امیر شمس‌الدین قاضی و امیر بلغدر و، سپس، در سال ۷۷۷، شاه یحیی بن مظفر بنا کرده‌اند. ۲۹ بانی مناره‌های سردر مسجد احتمالاً آقا جمال‌الدین محمد، مشهور به «مهرت جمال»، وزیر یزد در دوره شاه طهماسب صفوی، بوده است. ۳۰ بنای مسجد در دوره‌های مختلف مرمت و قسمت‌ها و تزئیناتی به آن افزوده شده است. از بانیان و نیز تاریخ این مرمت‌ها و الحاقات می‌توان

به این‌ها اشاره کرد: ظهیرالدین ابومنصور فرامرز، اولین امیر کاکویی، در سال ۴۳۲؛ علاءالدوله امیر علی بن فرامرز و همسرش، ارسلان خاتون، در سال‌های ۴۵۵ - ۴۸۸؛ امیر شمس‌الدین، فرزند امیر چقماق، و ابوالعزرا، از عمال گورکانی، در دهه ۸۵۰؛ ۳۳ خواجه جلال‌الدین محمود خوارزمی، در سال ۸۰۹؛ ۳۴ شاه نظام کرمانی، فرماندار یزد، در زمان حکومت شاه‌رخ تیموری، به سال ۸۱۹؛ ۳۵ بی‌بی فاطمه خاتون، همسر امیر چقماق، به سال ۸۳۰ یا ۸۳۶؛ ۳۶ خواجه معین‌الدین میبدی، از وزرای یزد، در عهد تیموریان (قبل از سال ۸۶۱)؛ ۳۷ امیر نظام‌الدین حاجی قنبر جهانشاهی، به سال ۸۶۲؛ ۳۸ مولانا عبدالحی و مولانا شهاب‌الدین عبدالله، در زمان صفویان (پیش از سال ۱۰۹۰)؛ ۳۹ شاه‌زاده محمدولی میرزا، به سال ۱۲۴۰؛ ۴۰ سیدعلی محمد وزیری، به سال ۱۳۲۴. در منابع و همچنین کتیبه‌های موجود، نام معماران قسمت‌های مختلف بنا و سال اقدامات آنان آمده است؛ از جمله: مولانا عقیف‌الدین معمار، در نیمه اول قرن هشتم هجری قمری؛ ۴۲ مولانا ضیاءالدین محمد معمار، به سال ۷۷۷؛ ۴۳ صنع‌الله معمار یزدی، در سال ۹۴۷؛ ۴۴ عمر بن محمود حاج تاج‌الدین، که نام او در کتیبه‌ای بی‌تاریخ بر سردر شرقی بنا دیده می‌شود. ۴۵ معمار گنبد سعد بن محمد کدوک بنای یزدی بوده است، اما کتیبه گنبد مورخ نیست. ۴۶ سردر و مناره‌های آن را در سال ۱۳۶۵ حسینعلی محمودی معمار مهریزی مرمت کرده است. ۴۷ از خطاطان کتیبه‌های مسجد می‌توان به اینان اشاره کرد: بهاء‌الدین هزاراسپ؛ ۴۸ مولانا شمس‌الدین محمدشاه حکیم خطاط؛ ۴۹ مولانا کمال‌الدین بن شهاب‌الدین، مشهور به «عصار»، که از او دو کتیبه مورخ به ۸۶۳ و ۸۷۵ در هشتی ورودی شرقی و کتیبه دیگری، بی‌تاریخ و به ظن قوی مربوط به همین سال‌ها، در محراب گنبدخانه است؛ ۵۰ سلطان محمد؛ ۵۱ نورالدین محمد کچویی؛ ۵۲ ابوطالب؛ ۵۳ ذبیحی؛ ۵۴ علی محمد کاوه؛ ۵۵. علاوه بر این، نام حجاران کتیبه‌ها، محمد رضا و سلطان محمود یزدی و محمدامین، فرزند او، در کتیبه‌های مسجد آمده است. ۵۶ نام سازنده هنرمند و چیره‌دست محراب زیبای کاشی‌کاری شده گنبدخانه، حاج بهاء‌الدین محمد بن ابی‌بکر بن الحسینی، در کتیبه مورخ ۷۷۷ این محراب دیده می‌شود. ۵۷ در هشتی ورودی شرقی، بر مجموعه‌ای از کاشی معرق مورخ به ۸۲۰ (۹۸۲ نیز می‌توان خواند) نام قطب‌الدین صیرفی ثبت است. این کاشی‌ها را از زیر بقایای گرم‌خانه گرشاسبی بیرون آورده‌اند. ۵۸ در الواح وقفنامه‌ای این هشتی، نام واقفان، ابن سلطان محمود حاجی افضل و خواجه امین‌الدین بن

Hamadan Jame' Mosque

Historic inscriptions: The inscription of the southern *eivan* is dated 1253 and the stone trough located in the western entrance corridor bears the date 1251.¹

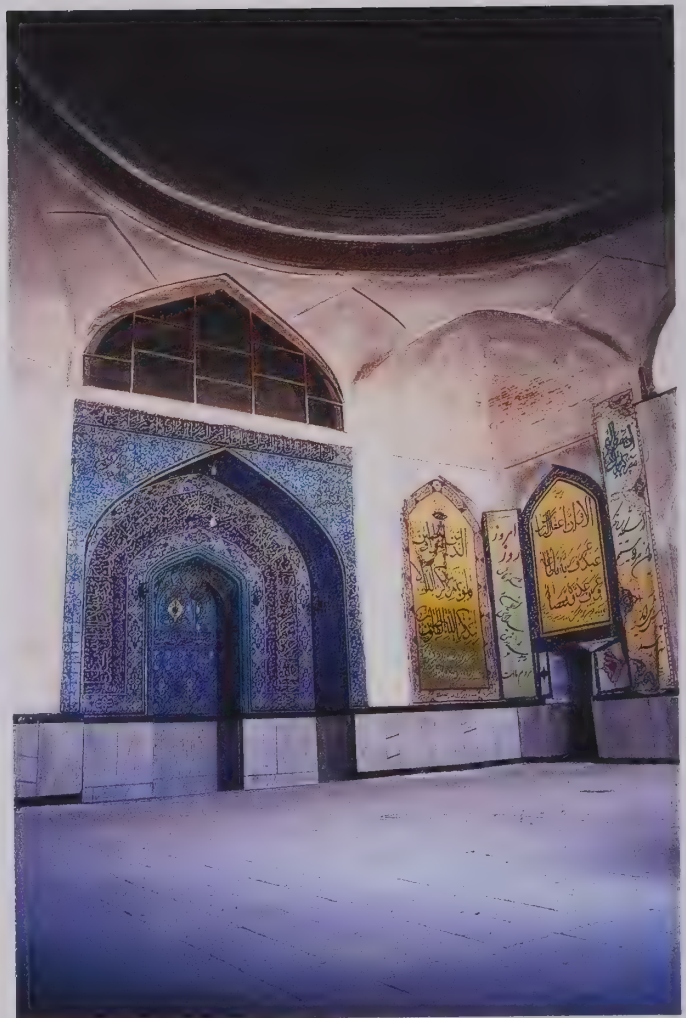
Commissioners and builders: The existing inscriptions make no mention of the commissioner of the building and only a manuscript document preserved in the mosque refers to Molla-Hossein Ardestani as having commissioned the construction of one of its *shabestans*.² The stone trough of the mosque gives the name of its bequeather as Mohammad-Khan.³

Information from written sources: *Hegmataneh*, records that this mosque follows the model of mosques built during the reign of the Qajar monarch Fath-'Ali Shah in Tehran, Qazvin and several other cities, and its construction was probably begun under Fath-'Ali Shah or at the beginning of Mohammad Shah's rule.⁴ The above-mentioned document quotes the assertion of Hossein ebn-e Mohammad Taqi, famous as 'Andalib, that the mosque had an older building and that a number of its *shabestans* were later rebuilt.⁵

Evolution of the building: As mentioned above, the present building of the mosque dates back to the Qajar period and it is possible that it had earlier foundations. Today, the northern *shabestan*, the minarets of the northern *eivan*, as well as the portico and minarets of the north-eastern entrance of the mosque, are considered as recent elements.⁶ Unfortunately, during restoration operations carried out in recent years, the carved stucco decoration of the southern *eivan* has disappeared and stone, concrete and tile plinths inharmonious with the other materials of the building have been used.⁷

157. *Gonbad-khaneh*

گنبدخانه ۱۵۷

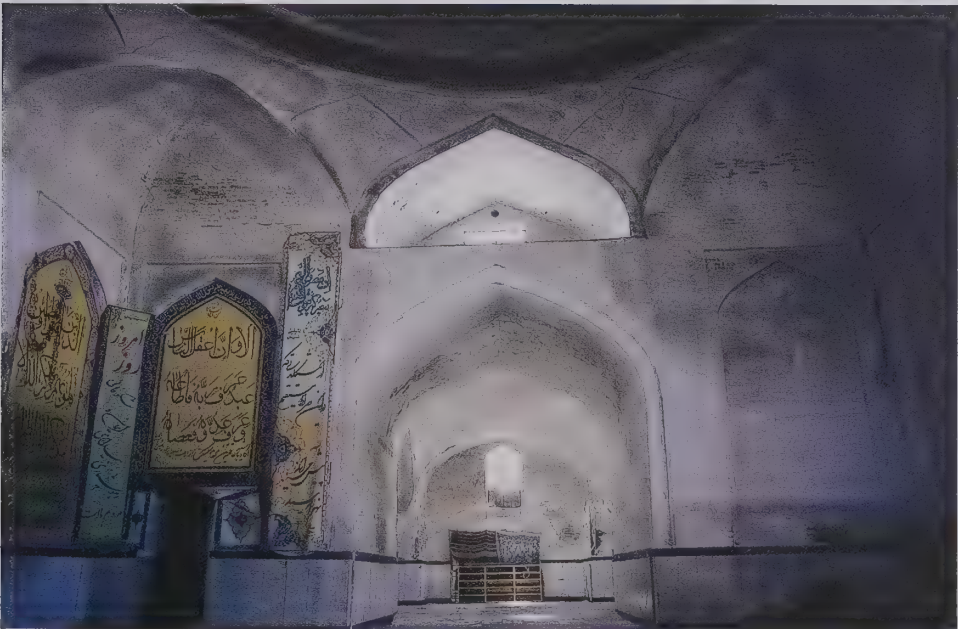
1. Seyyed Mohammad Taqi Mostafavi, *Hegmataneh, Asar-e Tarikhi Hamedan va Fasli Darbare-ye Abu-'Ali Sina*, Tehran, 1332, pp. 215-216.
2. Amir Masoud Afsari Kashani and Babak Shokouri, *Masjed-e Jame'-e Hamadan* (Project in the Class of Theoretical aspects in Restoration of Historical Monuments), with the guidance of Farhad Fakhari Tehrani and Ahmad Asgharian Jodi, Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 2 volumes, vol. 1, periodical no. 3583/1, p. 25.
3. Seyyed Mohammad Taqi Mostafavi, *Ibid*, p. 216.

4. *Ibid*.
5. Amir Masoud Afsari Kashani and Babak Shokouri, *Ibid*.
6. Amir Masoud Afsari Kashani and Babak Shokouri, *Ibid*, vol. 1, p. 40; Mohammad-Reza Madihian and Seyyed Abd-ol-Reza Razavi, *Asar-e Tarikhi-e Hamadan* (Project in the Islamic Architecture 2 Class), with the guidance of Kambiz Haji Qassemi and Sedigheh Golshan, Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1371, periodical no. 3920, pp. 69 & 70.
7. Amir Masoud Afsari Kashani and Babak Shokouri, *Ibid*, vol. 1, pp. 61-63 & 65.

برش عمودی ج - ج
section C - C

۱۵۵. سقف ایوان شمالی
155. Ceiling of the northern iwan

۱۵۶. گنبدخانه
156. Gonbad-khaneh

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش افقی طبقه دوم
Second Floor Plan

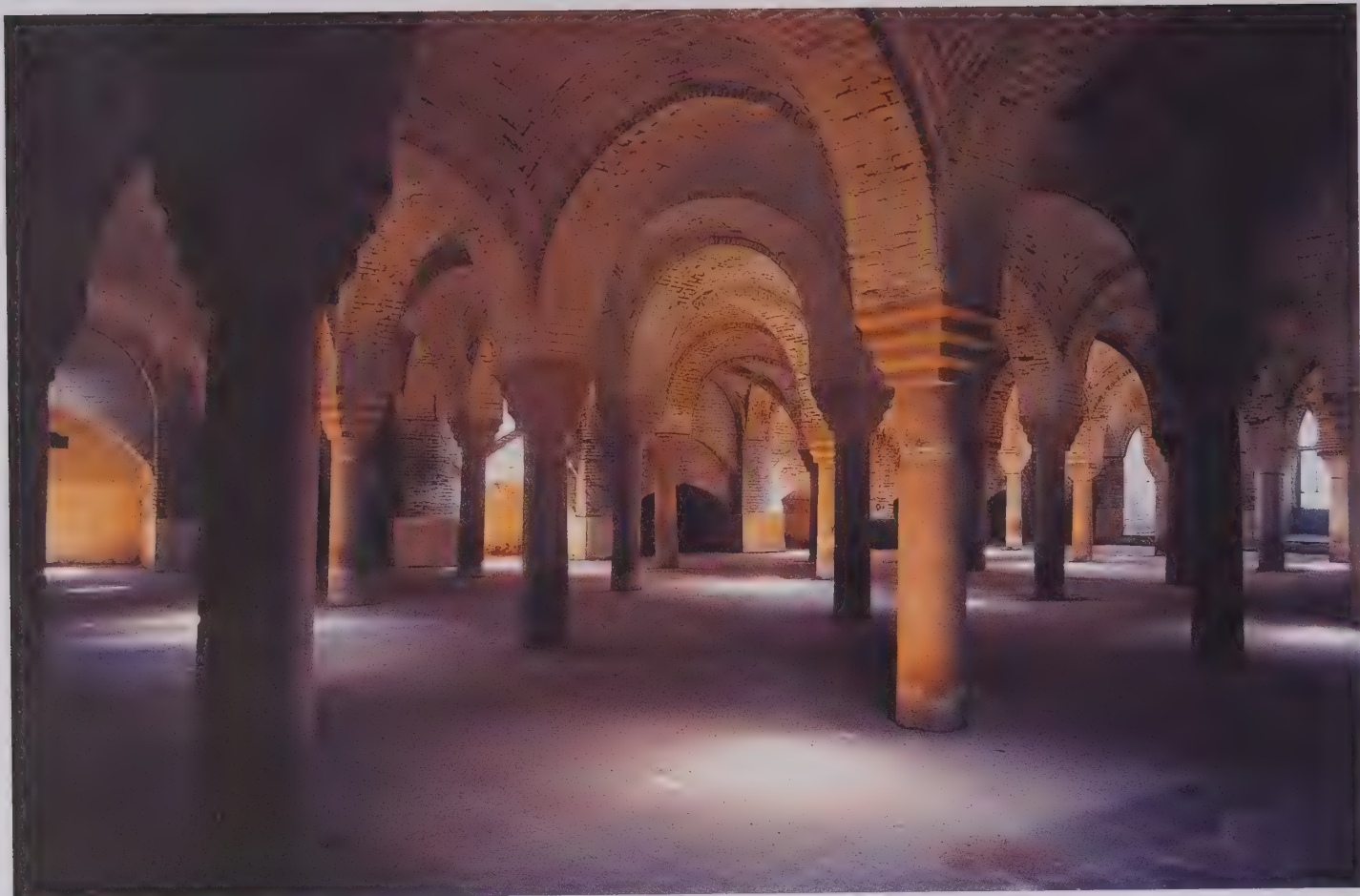
153. Ceiling of the southern *ivan*

۱۵۳. سقف ایوان جنوبی

154. Northwestern *shabestan*

۱۵۴. شبستان شمال غربی

151. Southwestern *shabestan*

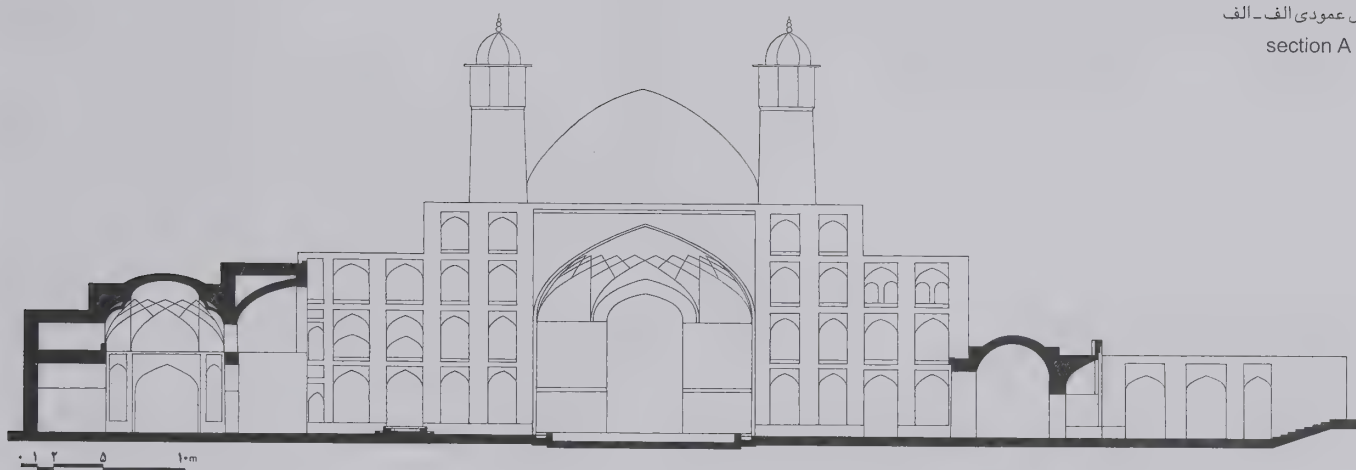
۱۵۱. شبستان جنوب غربی

152. Eastern side of the courtyard

۱۵۲. جبهه شرقی حیاط

برش عمودی الف - الف
section A - A

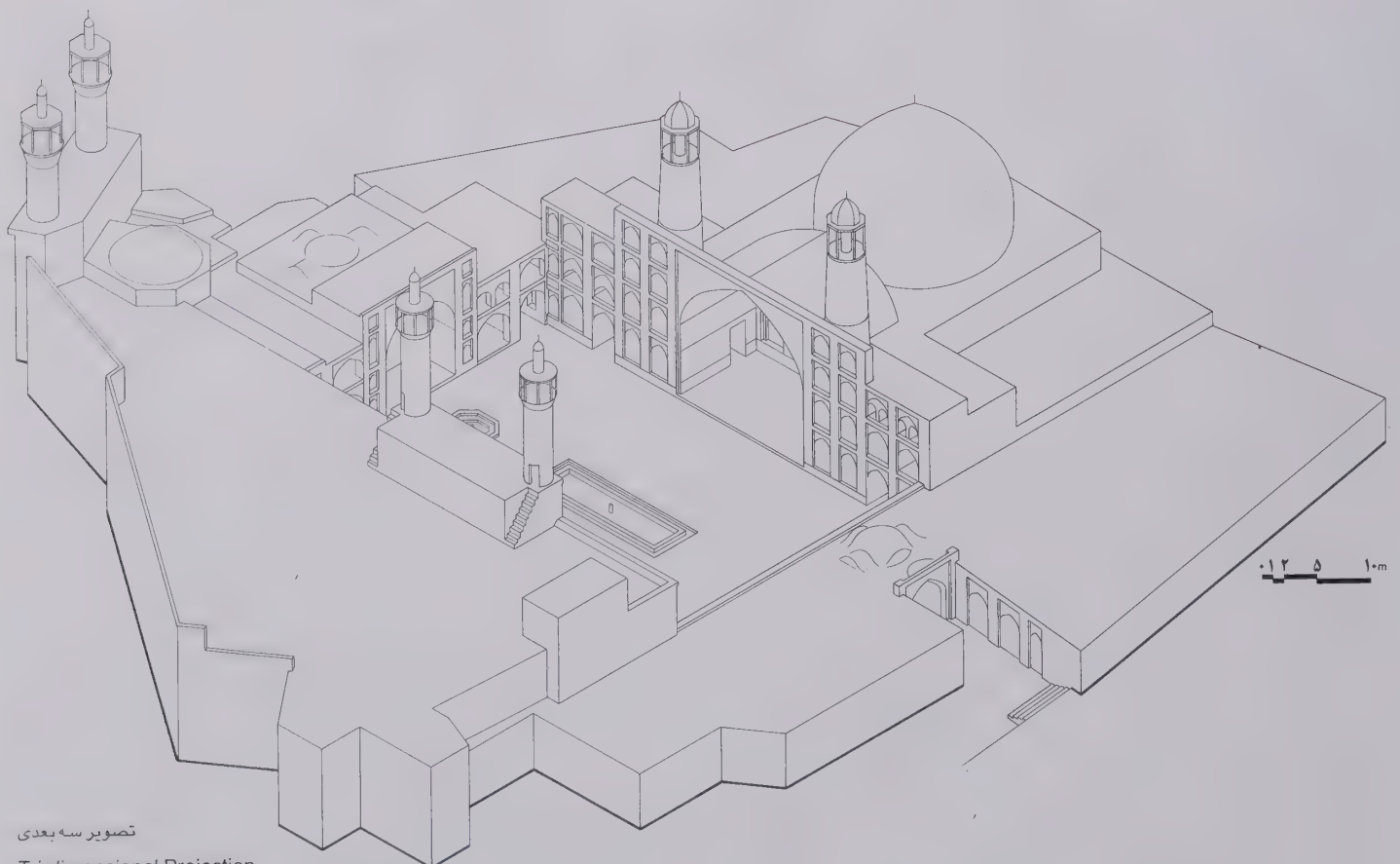
برش افقی طبقه اول
First Floor Plan

150. Southern (*Qebli*) and eastern *eivans*

۱۵۰. ایوان‌های جنوبی (قبلی) و شرقی

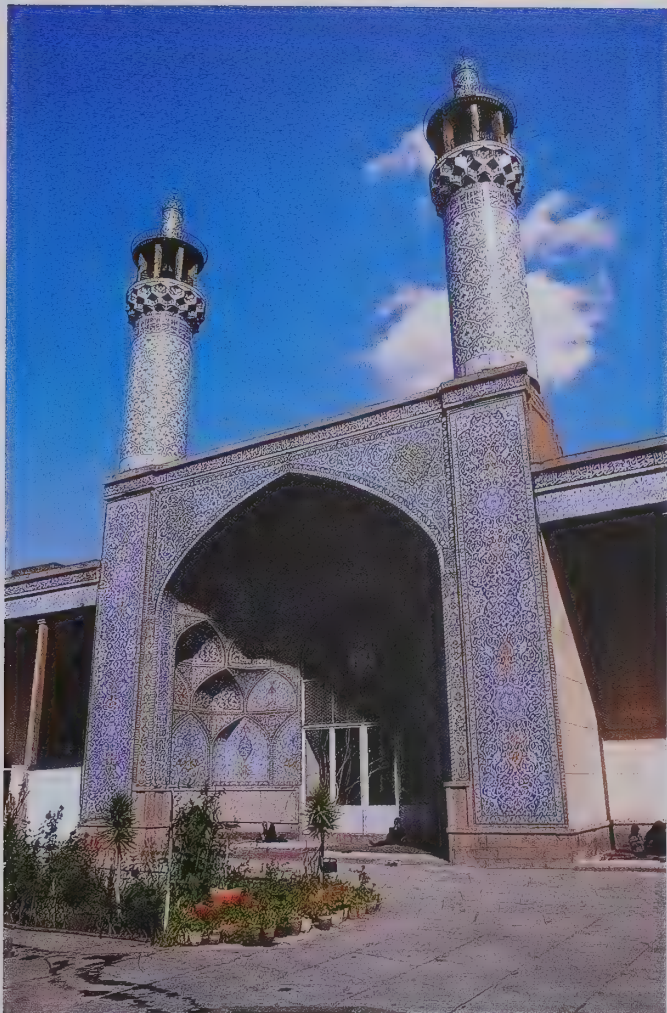
تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع همدان

۱۴۸. ایوان شمالی

149. Northern eivan

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: کتیبه ایوان جنوبی مورخ به ۱۲۵۳ است؛ و بر سنگاب واقع در دهلیز غربی، تاریخ ۱۲۵۱ حک شده است.^۱ بانیان و سازندگان بنا: در کتیبه‌های موجود، به بانی مسجد اشاره نشده و فقط در دست نوشته‌ای که در مسجد نگه داری می‌شود، از آخوند ملاحسین اردستانی به عنوان بانی یکی از شبستان‌ها یاد شده است.^۲ بر سنگاب مسجد، نام واقف آن، محمدخان، دیده می‌شود.^۳ دیگر اطلاعات مکتوب: در کتاب هگمتانه آمده که این مسجد به سبک مساجد دوره فتحعلی شاه قاجار در تهران و قزوین و چند شهر دیگر ساخته شده است و امکان دارد شروع احداث این بنا در زمان فتحعلی شاه و یا آغاز سلطنت محمدشاه قاجار بوده باشد.^۴ در دست نوشته مذکور، از حسین بن محمدتقی، مشهور به «عندلیب»، نقل شده که مسجد بنای قدیم‌تری داشته و بعدها تعدادی از شبستان‌های آن تجدید بنا شده است.^۵

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، بنای فعلی مسجد از آثار دوره قاجاریان است؛ و نیز ممکن است که بنایی از دوره‌های قدیم‌تر داشته باشد. شبستان شمالی و مناره‌های ایوان شمالی و همچنین سردر و مناره‌های ورودی شمال شرقی مسجد از مستحدثات جدید محسوب می‌شود.^۶ متأسفانه در مرمت چند ساله اخیر، تزیینات گچ‌بری ایوان جنوبی از بین رفته و از ازاره‌های سنگی و سیمانی و کاشی جدید در قسمت‌هایی از صحن و شبستان، ناهمگون با دیگر مصالح بنا، استفاده شده است.^۷

(۴) همان جا.

(۵) امیرمسعود افسری کاشانی و بابک شکوری، همان جا.

(۶) امیرمسعود افسری کاشانی و بابک شکوری، همان جا، ص ۴۰؛ محمدرضا مدیحیان و سیدعبدالرضا رضوی، آثار تاریخی همدان، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی و صدیقه گلشن، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۱)، ش ۳۹۲۰، ص ۶۹ و ۷۱.

(۷) امیرمسعود افسری کاشانی و بابک شکوری، همان جا، ص ۶۱ - ۶۳ و ۶۵.

(۱) سیدمحمدتقی مصطفوی، هگمتانه، آثار تاریخی همدان و فصلی درباره ابوعلی سینا، (تهران، ۱۳۳۲)، ص ۲۱۵ - ۲۱۶.

(۲) امیرمسعود افسری کاشانی و بابک شکوری، مسجد جامع همدان، (پروژه درس مبانی نظری مرمت ابنیه)، به راهنمایی فرهاد فخاری تهرانی و احمد اصغریان جدی، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۰)، ج ۲، ص ۱، ش ۳۵۸۳/۱، ص ۲۵.

(۳) سید محمد تقی مصطفوی، همان، ص ۲۱۶.

Varzaneh Jame` Mosque

Historic inscriptions: Two inscriptions, one dated 848 and another related to repairs carried out in 1099 are visible on the portico of the mosque.¹

Commissioners and builders: According to the inscription of the portico, the mosque was commissioned by Mahmood ebn-e Mozaffar Varzane'i, known as `Emad.² He was a celebrity during the reign of the Timurid monarch Shahrokh and his name also appears in the inscription of the winter *shabestan* of the congregational mosque of Esfahan.³ The architect in charge of the construction of the mosque was Haydar ebn-e Hossein Banna Esfahani, the artist responsible for its tile-work was `Ali ebn-e Sadr-ed-Din Saffar,⁴ and the inscription of the portico was written by Seyyed Mahmood Naqqash.⁵ The building was restored in the Safavid period by order of Mohammad-Shafi` Varzaneh, the minister of Yazd, and with the help of Fazayel ebn-e Haji Hassan-Beik Varzane'i. The architect in charge of this restoration was Mohammad-Sadeq.⁶

Evolution of the building: According to the existing inscription, the present building dates back to the reign of the Timurid monarch Shahrokh,⁷ but, in the opinion of experts, its minaret belongs to the Seljuq period.⁸ Parts of the superb *mo`arra*q tile-work of the portico have collapsed.⁹ Also parts of the inscription of the southern *eivan* have disappeared in the course of time and been replaced by *mo`aqqali* tile-work, probably during repairs and was part of additions made in the Safavid period.¹⁰

147. Decorations beneath the vault between the *eivan* and *gonbad-khane*

۱۴۷. تزیینات زیر طاق مابین ایوان و گنبدخانه

1. Lotfollah Honarfar, "Esfahan dar Dowre-ye Janeshinan-e Taymur", in *Honar va Mardom*, 14th year, periodical no. 163 (Ordibehesht of 2535 AI), pp. 9 & 11-12.

2. Ibid, p. 9.

3. Ibid, p. 11.

4. Ibid.

5. Ibid, pp. 7 & 9.

6. Ibid, pp. 11-12.

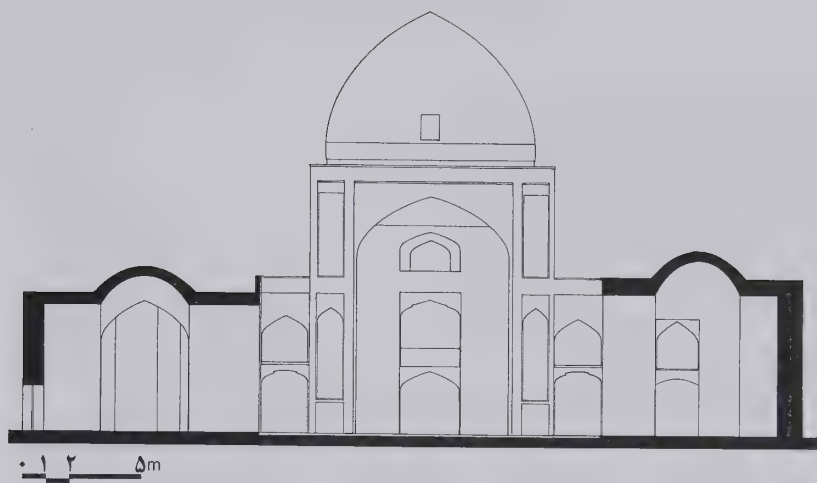
7. Ibid, p. 9.

8. Ibid, p. 8.

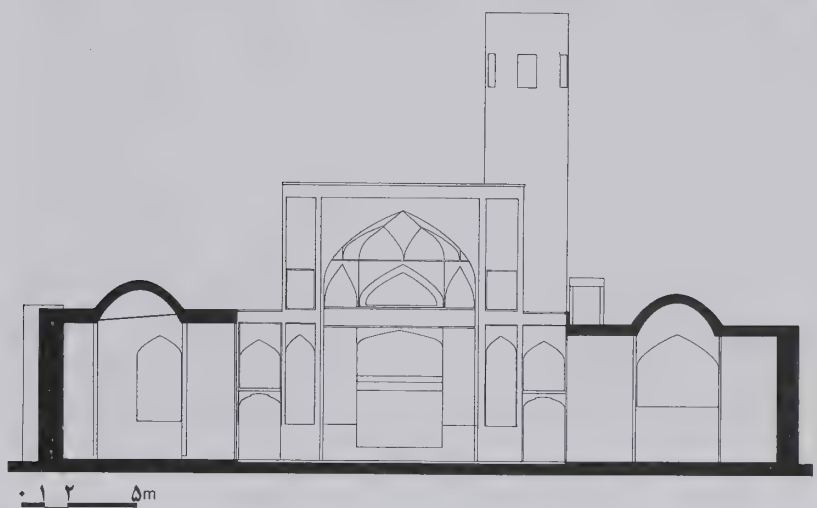
9. Ibid, p. 9.

10. Ibid, p. 7.

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش عمودی ج-ج
section C - C

146. Colonnade on the western side of the courtyard

۱۴۶. رواق غربی حیاط

145. Northern entrance portico

۱۴۵. سردر شمالی

142. Courtyard and the northern side

۱۴۲. حیاط و جبهه شمالی

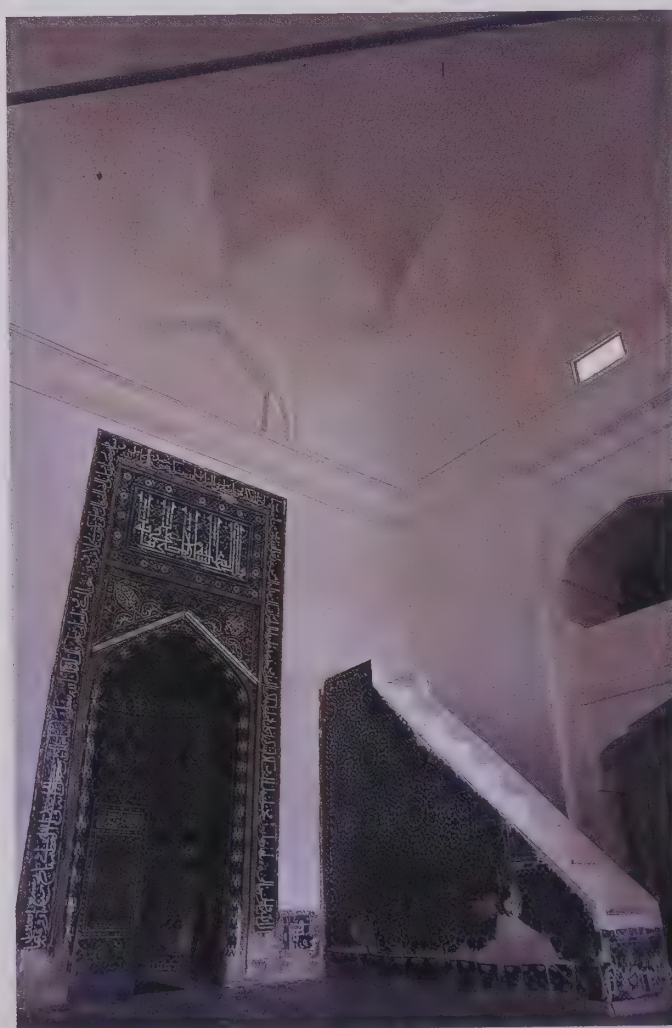
144. Northern entrance

۱۴۴. ورودی شمالی

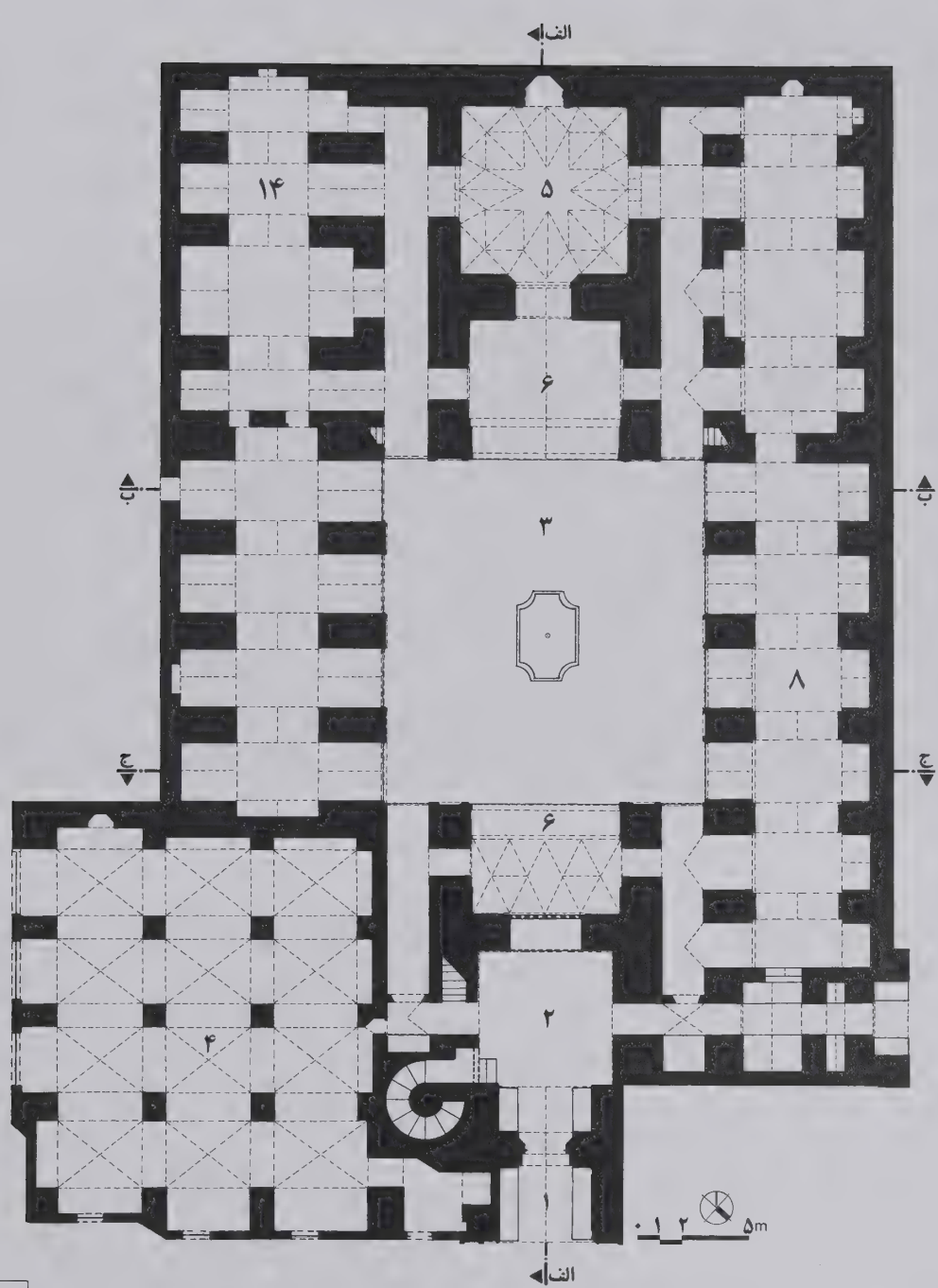

143. Gonbad-khaneh

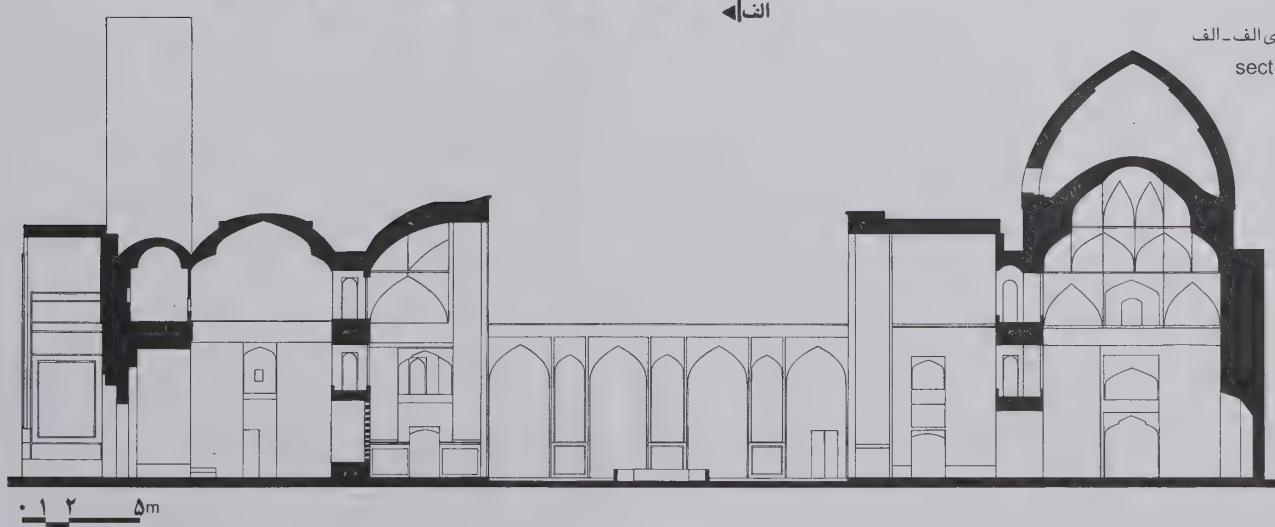
۱۴۳. گنبدخانه

برش افقی
Floor Plan

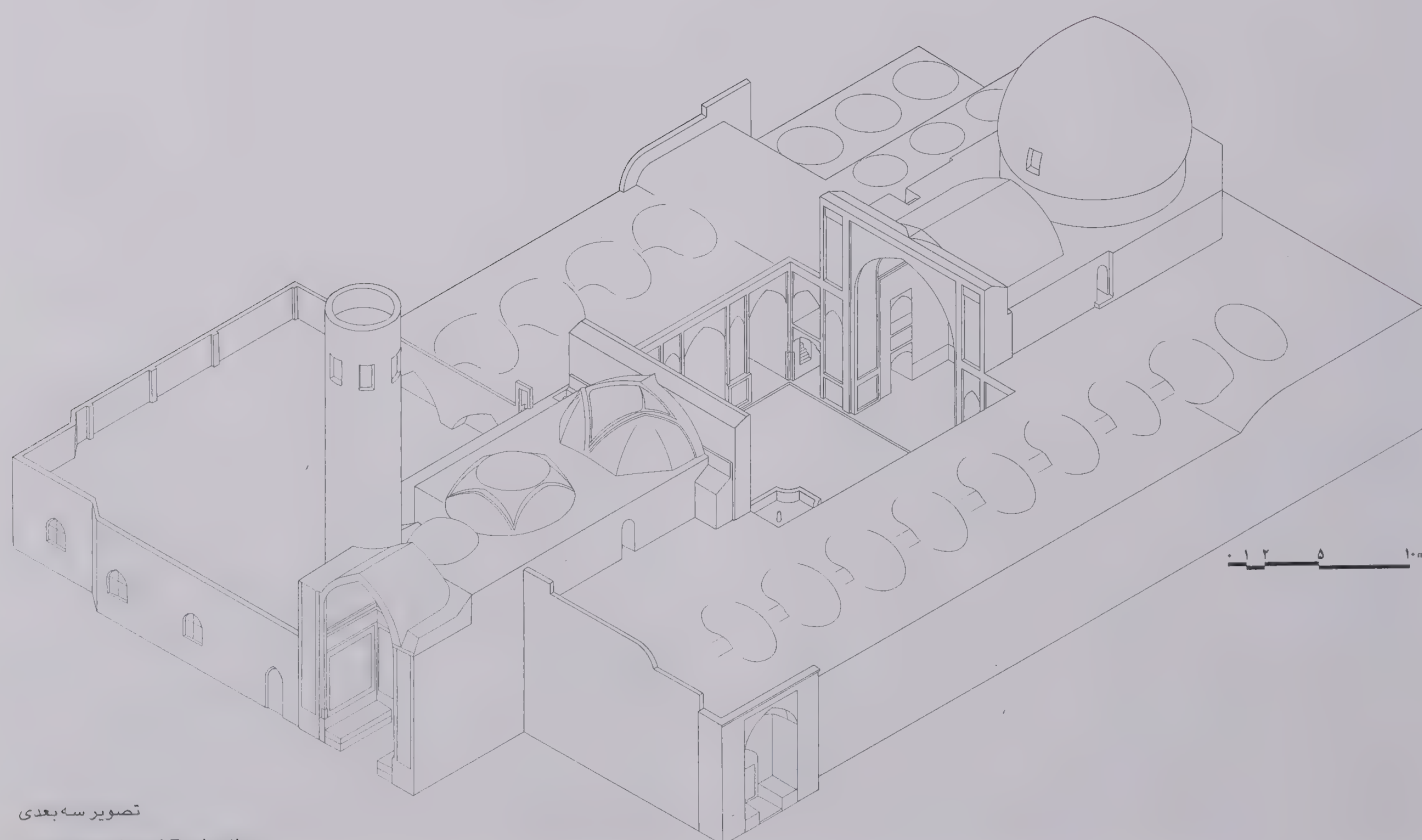
برش عمودی الف-الف
section A - A

141. Southern *eivan* and the dome

۱۴۱. ایوان جنوبی و گنبد

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع ورزنه

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: بر سردر مسجد، دو کتیبه وجود دارد: یکی به تاریخ ۸۴۸ و دیگری مربوط به تعمیرات سال ۱۰۹۹.^۱ بانیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه سردر، بانی مسجد محمود بن مظفر ورزنه‌ای، ملقب به «عماد»، بوده است.^۲ وی از رجال مشهور ورزنه در زمان شاهرخ تیموری بوده و نام او در کتیبه شبستان بیت‌الشتای مسجد جامع اصفهان^۳ نیز آمده است. استاد معمار مسجد حیدر بن حسین بناء اصفهانی و استاد کاشی‌کار آن علی بن صدرالدین صفار بوده^۴ و کتیبه ایوان جنوبی و سردر به خط سید محمود نقاش است.^۵ مرمت بنا در دوره صفویان به خرج محمد شفیع ورزنه، وزیر یزد، و به کوشش فضایل بن حاجی حسن بیک ورزنه‌ای انجام شده و معمار این مرمت محمدصادق بوده است.^۶

سیر تحول بنا: با توجه به کتیبه موجود، بنای فعلی مسجد از آثار زمان سلطنت شاهرخ تیموری است؛^۷ ولی بنا به نظر کارشناسان، مناره آن اثر دوره سلجوقیان است.^۸ بخشی از تزیینات نفیس کاشی معرق سردر فرو ریخته است.^۹ همچنین قسمت‌هایی از کتیبه ایوان جنوبی به مرور زمان از بین رفته و تزییناتی از کاشی مُعَقَلی جای آن را گرفته است که به احتمال قوی، از الحاقات و تعمیرات دوره صفویان است.^{۱۰}

(۱) لطف‌الله هنرفر، «اصفهان در دوره جانشینان تیمور»، هنر و مردم، سال ۱۴، ش ۱۶۳ (اردیبهشت ۱۳۳۵)، ص ۹ و ۱۱ - ۱۲.
(۲) همان، ص ۹.
(۳) همان، ص ۱۱.
(۴) همان جا.
(۵) همان، ص ۷ و ۹.
(۶) همان، ص ۱۱ - ۱۲.
(۷) همان، ص ۹.
(۸) همان، ص ۸.
(۹) همان، ص ۹.
(۱۰) همان، ص ۷.

140. Portico decorations

۱۴۰. تزیینات سردر

Varamin Jame' Mosque

Historic inscriptions: The portico of the mosque bore an inscription dated 722 the complete text of which is recorded in *Mer'at-ol-Boldan*.¹ An inscription in the *gonbad-khaneh* is dated 726. Today this inscription is damaged and illegible.² Another inscription in the southern *eivan* concerns a restoration carried out in the building in the Timurid period. The author of *Mer'at-ol-Boldan* writes about this inscription that only its hundreds digit remains, and that, in view of its mention of the name of the Timurid monarch Shahrokh, it probably indicated a date posterior to 808.³ Different experts believe this date to have been 815, 821 or 845.⁴ Today, the date 816 is perfectly visible at the end of this inscription.⁵

Commissioners and builders: According to the inscription of its portico, this mosque was commissioned by Mohammad ebn-e Mohammad ebn-e Mansoor Quhadi and built by his son Hassan ebn-e Mohammad during the reign of Abu-Sa'id Bahador-Khan.⁶ The names of 'Ali Qazvini⁷ and Yussef Khajeh⁸ also appear in other inscriptions in the mosque, the first being the architect in charge of its construction and the second the architect in charge of its restoration during the reign of Timurid monarch Shahrokh.⁹ Mrs. Zarrin-Taj Shaybani, who surveyed this building in recent years, is of the opinion that 'Ali Qazvini was responsible for the building's stucco decoration and Yussef Khajeh the artist in charge of its restoration.¹⁰ *Timurid Architecture in Iran and Turan* records the latter, i.e., Amir-Ghiath-od-Din Yussef Khajeh, as having commissioned the construction of the Do-Dar^{*} Madrasa in Mashhad.¹¹ The name of Yussef Khajeh on an inscription in the Varamin Jame' Mosque entitled as Amir Ghiath-od-Dowleh va Ad-din is clearly visible and it seems that he was the commissioner of the repairment work.¹²

Information from written sources: Donald Wilber attributes the construction of this building to the early years of Sultan Abu-Sa'id's rule and believes that its four *eivans* were built at the same time.¹³ In the article, "Tarh-e bazsazi-e Sardar-e Masjed-e Jame'-e Varamin", situates the beginning date of the construction of this mosque during the reign of Sultan Mohammad Khodabandeh and its completion date during the rule of his son, Abu-Sa'id Bahador-Khan.¹⁴ Mrs. Shaybani believes that the construction of this mosque took approximately twenty years and similarly concludes that its construction began during the reign of Sultan Mohammad Khodabandeh.¹⁵

Evolution of the building: As mentioned above, this

mosque was built in the Ilkhanid period and restored once under the Timurid monarch Shahrokh. Donald Wilber writes that the prayer niche of the *gonbad-khaneh* was probably built during this restoration.¹⁶ Mrs. Shaybani believes that this prayer niche belongs to the original building of the mosque and that no essential changes were made in the building during the Timurid period. In her opinion, owing to political and social reasons, this mosque fell into disuse soon after its completion and that no considerable changes occurred in its architectural layout in the course of time, so that what can be seen today is the original form of this building, in which the footprints of time and erosion are conspicuous.¹⁷

In the layout of this mosque, its important elements, i.e., the *gonbad-khaneh*, the main *eivan*, the entrance portico and the *jelo-khan*, are aligned, forming a strong axis within its design. Mrs. Shaybani believes that such a strong axis appears for the first time in this mosque, and that it is amply repeated in subsequent buildings.¹⁸

Similarly, unlike in most other buildings, the portico of this mosque protrudes from the overall mass of the building, forming a projecting appendage. In addition, the combination of turquoise-colored and indigo tile-work patterns with unglazed brick surfaces and sumptuous inscribed panels further adds to the majesty of this portico, which still reflects its grandeur despite the heavy erosion it has sustained. A combination of tiles and bricks is also visible in the decoration of the mosque's southern *eivan* and *gonbad-khaneh*, and the interior surfaces of the *gonbad-khaneh*, together with its prayer niche, bear a handsome carved stucco decoration. The remains of the decoration of the other parts of the mosque allow one to conclude that the colorful tile-work decoration is centered around the main axis of the building, which once again emphasizes the importance of this axis.

The western side of the mosque has collapsed entirely due to floods, but the massive foundations of a *shabestan* have been discovered here during archaeological excavations carried out in recent years. Before these discoveries, it was believed that the eastern and western sides of the mosque had been symmetrical and that its western side had been fronted with a colonnade similar to the one on its opposite side. But, after the completion of these recent excavations, it became clear that the western side had possessed one extra row of columns.¹⁹ The author of *Mer'at-ol-Boldan* had envisaged the possibility of this part being

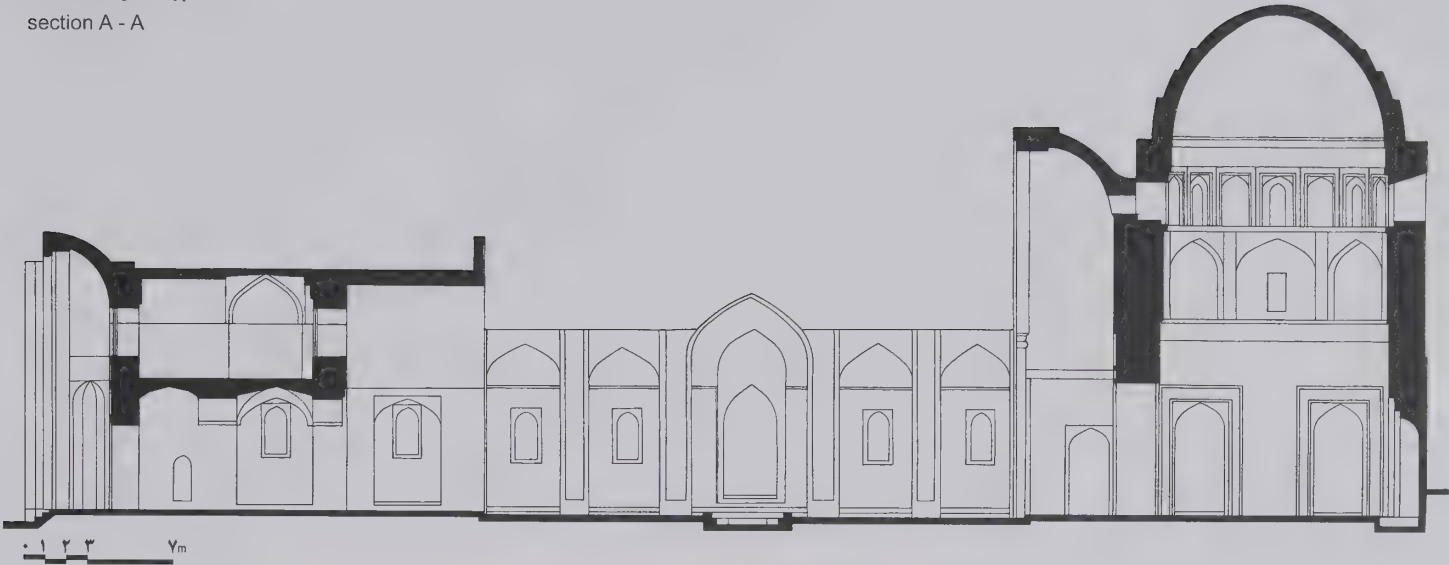
138. Façade of the Entrance Portico

۱۳۸. نمای سردر

none but the Razaviyeh Madrasa, which historians have recorded as located beside the congregational mosque.²⁰ Surveys carried out in recent years have shown that, rather than on a flat plot of land, this mosque was built on a ground sloping steeply from east to west, probably beside a river or flood-bed.²¹ For this reason, during the construction of its western part, some sort of terracing was done to provide a flat surface.²² The stratigraphy of ceramic items unearthed from the alluvial layers shows that the flood which destroyed the western part of the mosque occurred in the first half of the eleventh century or later.²³ *Tarikh-e 'Alam-ara-ye 'Abbasi* records a massive flood in this region in 1044.²⁴ The reconstruction of the western *shabestan* began in 1373 AS.²⁵ Today this *shabestan* has been restored to its exact original state²⁶ and its walls have been rebuilt in harmony with the mosque's interior and exterior facades.²⁷ In recent decades, remains of a large pool in the courtyard and those of a pool and an *ab-anbar* in front of the mosque's portico have been unearthed, which show that the mosque had a vast *jelo-khan*.²⁸ The heavily damaged large dome of the mosque, of which more than one third had collapsed, has been completely restored in recent times.²⁹ During this restoration, the remains of the bases and circular stems of two minarets were unearthed on either side of the portico.³⁰ In view of these remains, it appears that the portico of the mosque was flanked by minarets which were either destroyed or never completed. The construction of these minarets is presently being executed by the experts of the Iranian Cultural Heritage Organization.

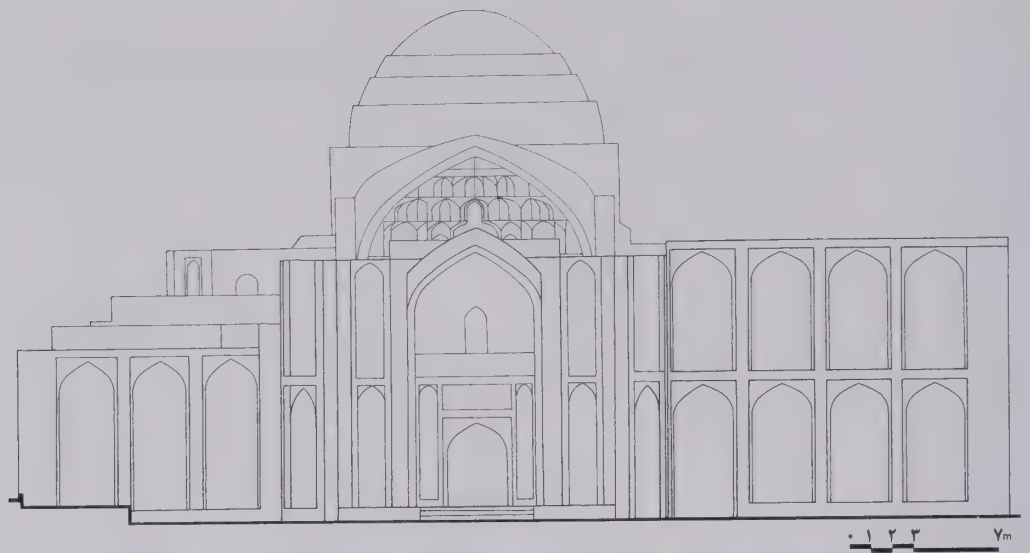
1. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by 'Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, pp. 2039-2040.
2. Donald Wilber, *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids*, translated by 'Abdollah Faryar, under the supervision of Mohammad Sa'idi, collection of General Theological Studies, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1346, pp. 170-171.
3. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid, vol. 4, p. 2040.
4. Donald Wilber, Ibid, p. 171; Donald Wilber and Lisa Golombeck, *Timurid Architecture in Iran and Turan*, translated by Keramatollah Afsar and Mohammad Yussef Kiani, edited by Shahin Dafe'i, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, 1374, p. 589.
5. The date 816 on the inscription has been read by Mrs. Zarrin-Taj Shaybani; while great care was taken in reading the date 816, thus carefully recorded with her aid.
6. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid.
7. Donald Wilber, Ibid.
8. Donald Wilber and Lisa Golombeck, Ibid, p. 590.
9. 'Ala-ed-Din Azari, "Varamin", *Shahr-ha-ye Iran*, compiled by Mohammad Yussef Kiani, Tehran, Jahad-e Daneshgahi, 1368, 4 volumes, vol. 3, p. 238.
10. Statements and indications of Mrs. Zarrin-Taj Shaybani.
11. Donald Wilber and Lisa Golombeck, Ibid.
12. This inscription was read on site by the writer himself.
13. Donald Wilber, Ibid, p. 170.
14. Zarrin-Taj Shaybani and Hassan Mohebbali, "Tarh-e bazsazi-e Sardar-e Masjed-e Jame'-e Varamin", in *Asar*, no. 12-14, Esfand 1365, p. 47.
15. See footnote no. 10.
16. Donald Wilber, Ibid, p. 171.
17. See footnote no. 10.
18. See footnote no. 10.
19. Zarrin-Taj Shaybani, *Masjed Jame'-e Varamin*- Report of restoration activities carried out in the Jame' Mosque of Varamin in 1373 AS, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, Document and Scientific Research Center, p. 8; Also see footnote no. 10.
20. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid.
21. Zarrin-Taj Shaybani, Ibid, pp. 5&7.
22. Ibid, pp. 5-6.
23. Ibid, p. 7.
24. Ibid.
25. Ibid, p. 9.
26. See footnote no. 10.
27. Zarrin-Taj Shaybani, Ibid, p. 10.
28. 'Ala-ed-Din Azari, Ibid, vol. 3, p. 239; also see footnote no. 10.
29. See footnote no. 10.
30. Zarrin-Taj Shaybani and Hassan Mohebbali, Ibid, pp. 50 & 56-57.

برش عمودی الف-الف
section A - A

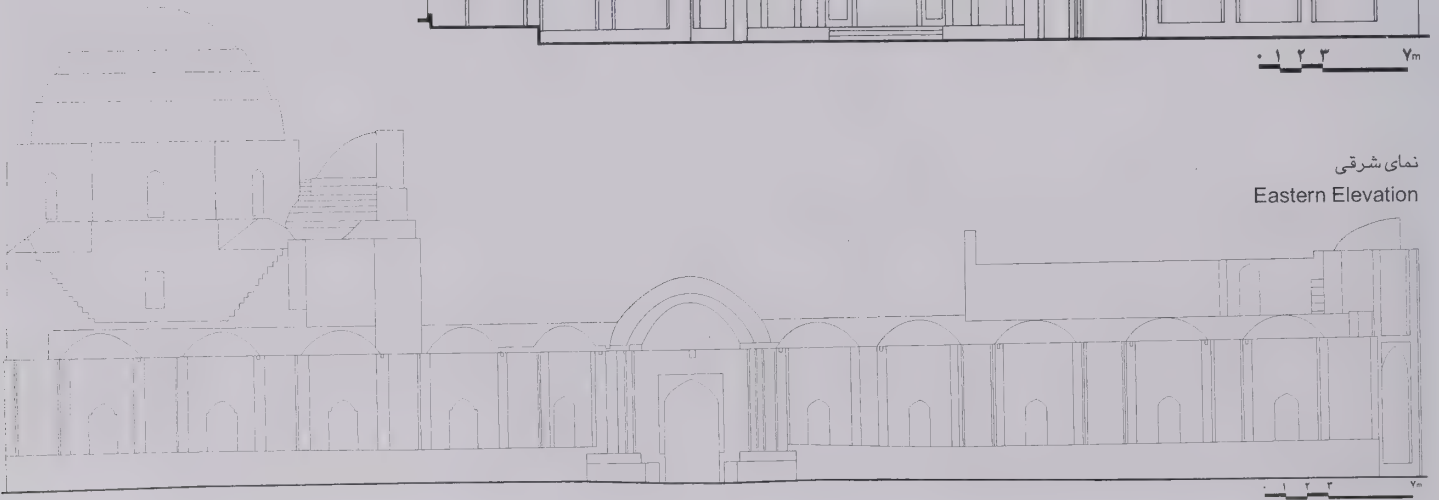

۱۳۷. رواق جبهه شرقی حیاط
137. Colonnade on the eastern side of the courtyard

نمای شمالی
Northern Elevation

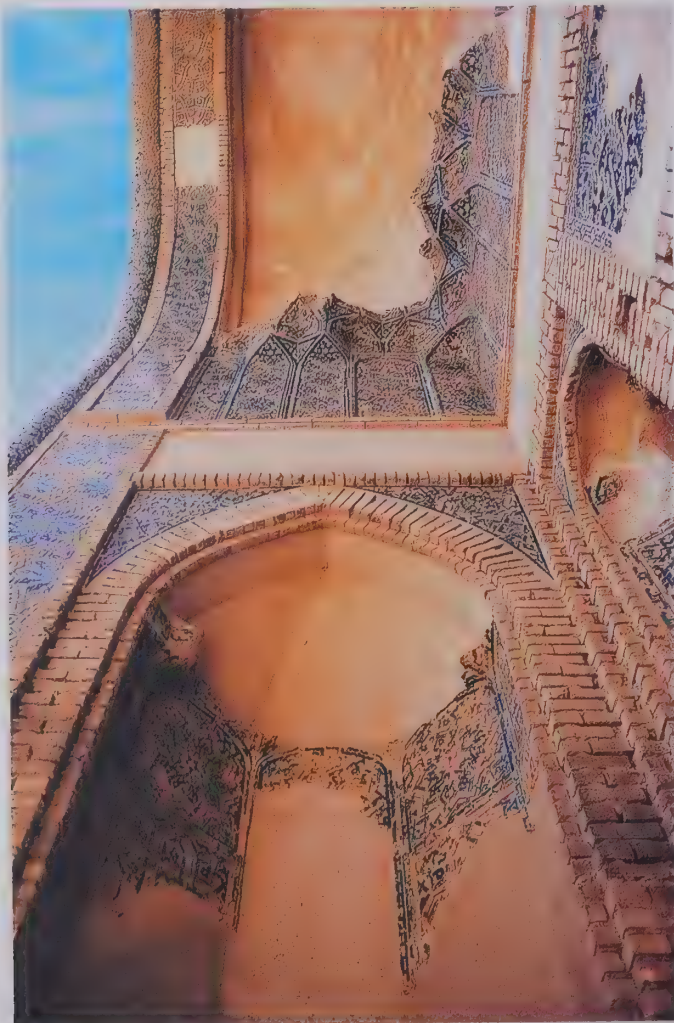

نمای شرقی
Eastern Elevation

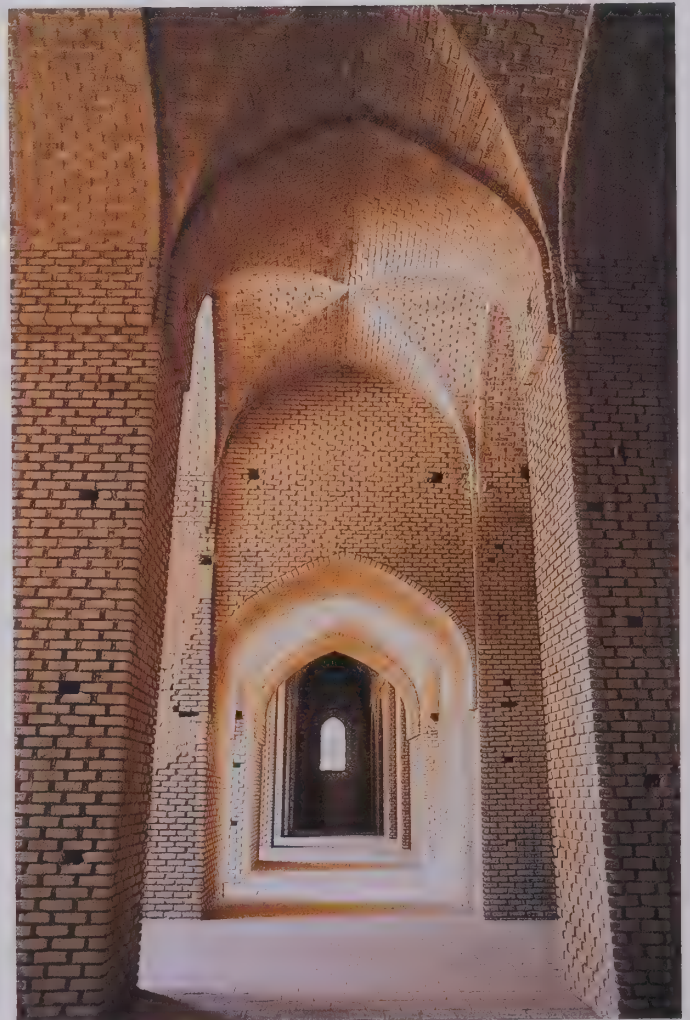
136. Decorations of the entrance portico

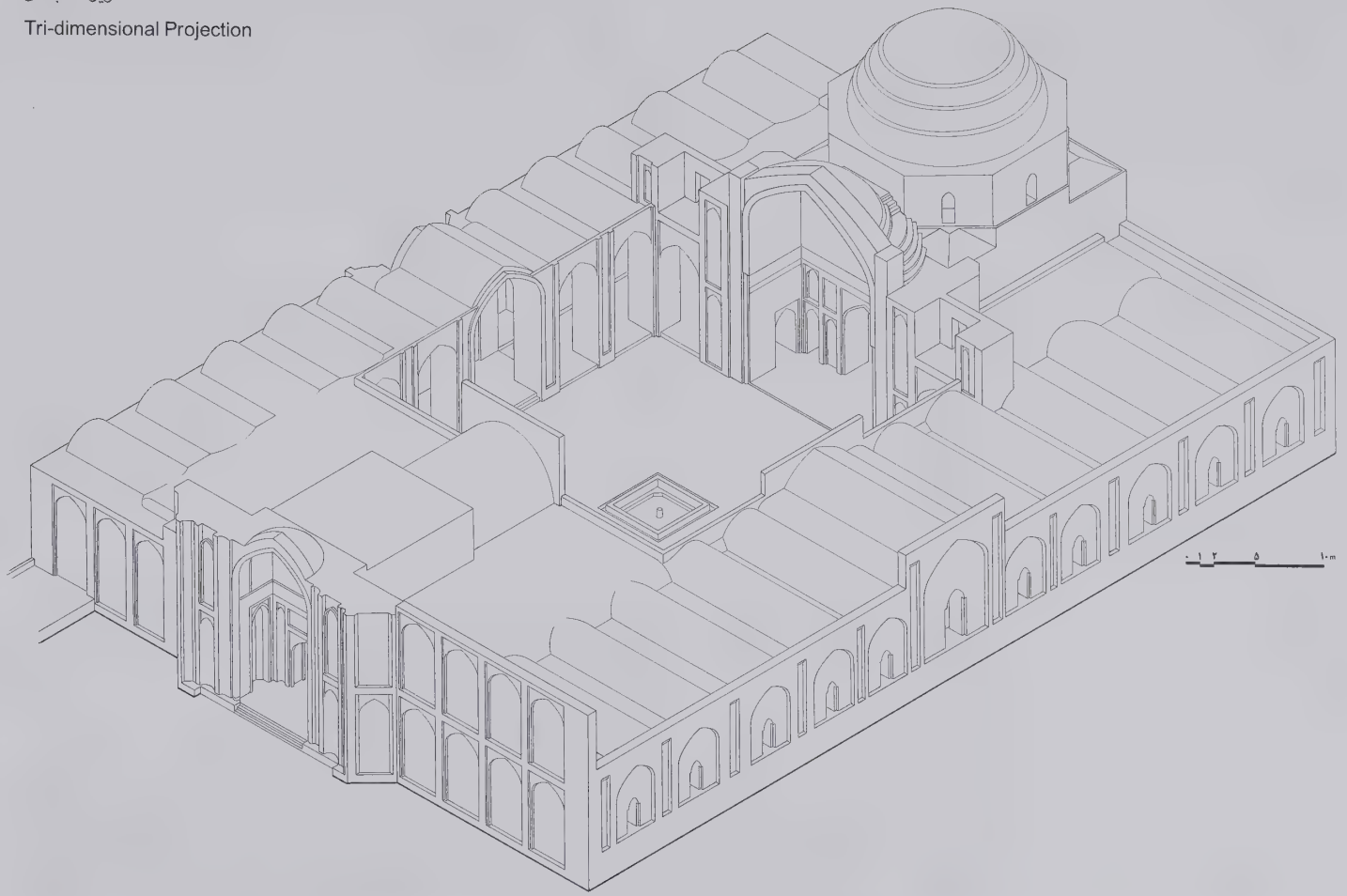
۱۳۶. تزیینات سردر

135. Western shabestan

۱۳۵. شبستان غربی

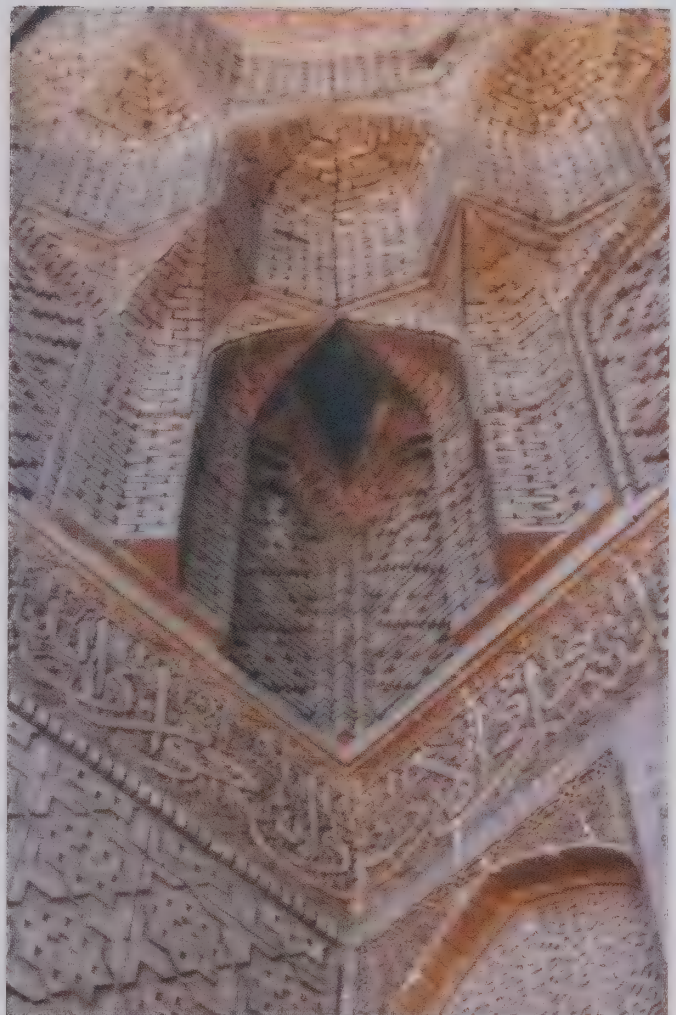
134. Decorations of the southern *eivan*

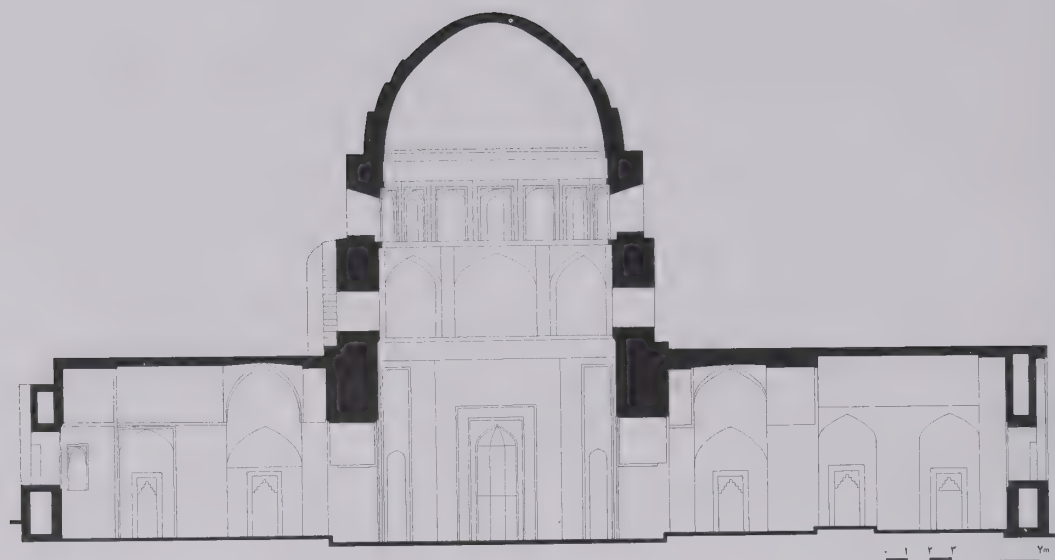
۱۳۴. تزیینات ایوان جنوبی

133. Decorations of the southern *eivan*

۱۳۳. تزیینات ایوان جنوبی

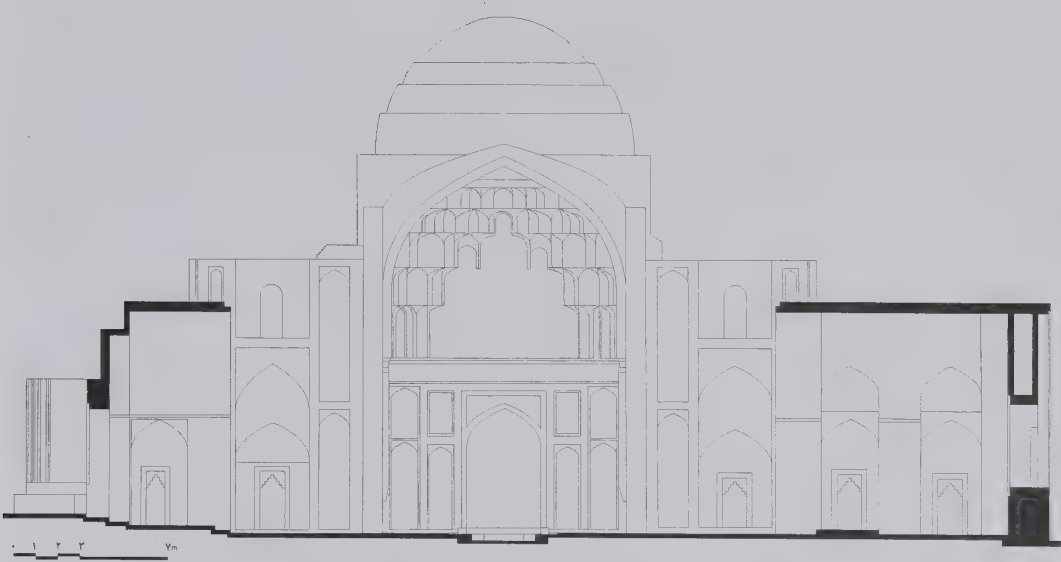

۱۳۱. ایوان جنوبی (قبلی)
131. Southern (Qebli) eivan

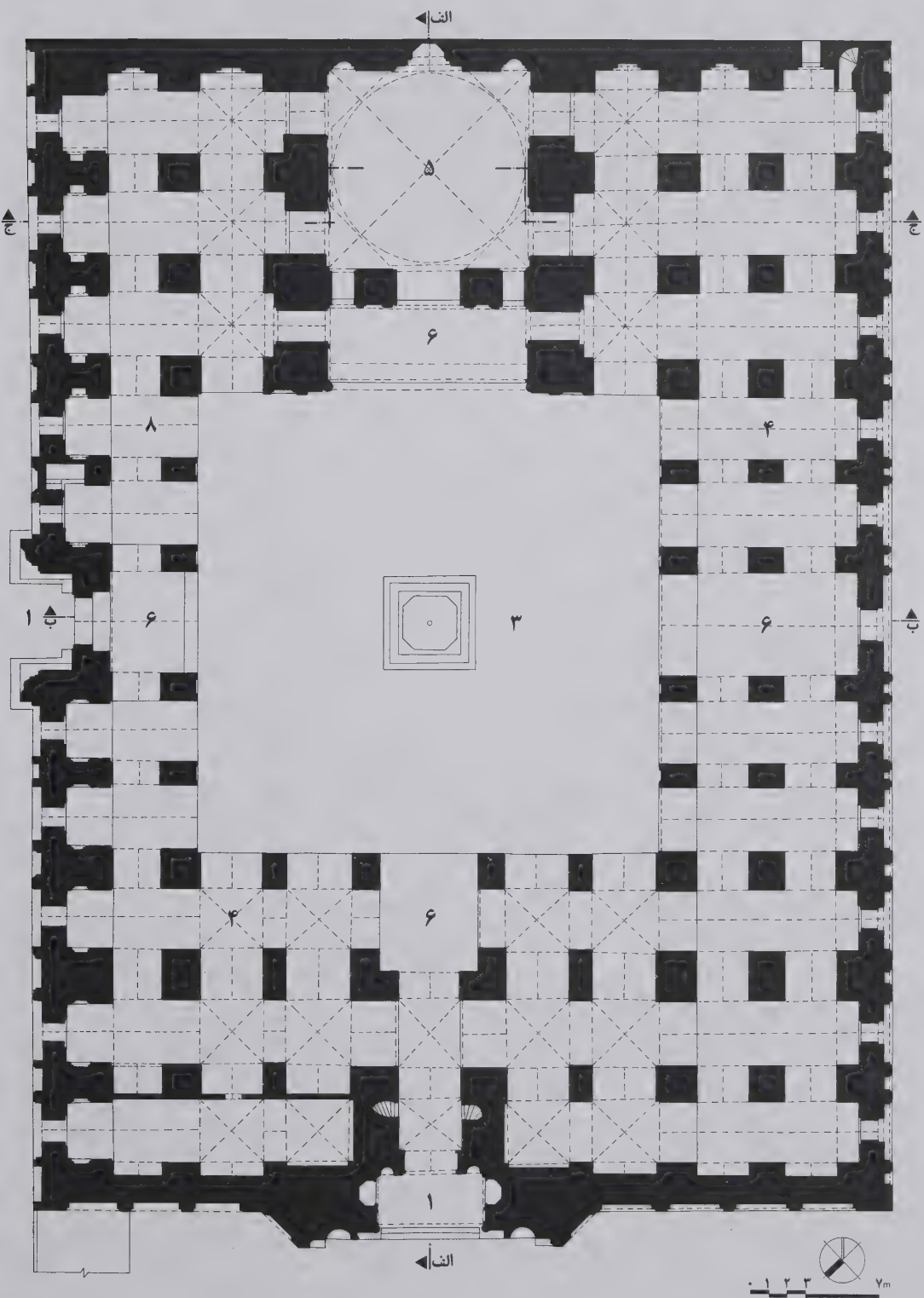

۱۳۲. جبهه غربی حیاط
132. Western side of the courtyard

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش افقی
Floor Plan

۱۳۰. بخشی از ایوان جنوبی و گنبد

130. Part of the southern *eivan* and the dome

شده است.^{۳۰} در عملیات مرمت مسجد، قسمت هایی از پایه و میله مدور وسط دو مناره در دو سوی سردر به دست آمد.^{۳۱} با توجه به این بقایا، احتمالاً پیش از این، مناره هایی در دو سوی سردر وجود داشته که یا تخریب شده و یا آن که هرگز تکمیل نشده اند. هم اکنون کارشناسان سازمان میراث فرهنگی در حال ساخت این مناره هاینده.

شبستانی در آن کشف شد. پیش از این اکتشافات، تصور می شد که دو جبهه شرقی و غربی مسجد قرینه بوده و در جبهه غربی نیز، مانند سوی مقابل آن، رواقی وجود داشته است؛ اما پس از کاوش های اخیر مشخص شد که جبهه غربی یک ردیف ستون بیش تر از ضلع شرقی داشته است.^{۲۰} مؤلف مرآة البلدان به احتمالی این بخش را مدرسه رضویه دانسته است که مورخان گفته اند در کنار مسجد جامع بوده است.^{۲۱} بررسی های چند سال اخیر نشان داد که مسجد، نه بر روی زمین مسطح، بلکه در زمینی احداث شده که شیبی نسبتاً تند از شرق به غرب داشته و احتمالاً در کنار آن، رودخانه یا مسیل بوده است.^{۲۲} به همین سبب، در هنگام ساخت بخش غربی، نوعی سکوسازی برای تسطیح محوطه انجام گرفته است.^{۲۳} طبقه بندی سفالینه های کشف شده در لایه های سیلابی نشان می دهد که وقوع سیل و ویرانی بخش غربی مسجد در نیمه اول قرن یازدهم هجری قمری یا پس از آن بوده است.^{۲۴} در تاریخ عالم آرای عباسی، به وقوع سیلی عظیم در این منطقه به تاریخ ۱۰۴۴ اشاره شده است.^{۲۵} در سال ۱۳۷۳ ش، بازسازی شبستان جبهه غربی آغاز شد.^{۲۶} امروزه این شبستان را به صورت قبلی خود کاملاً بازسازی کرده^{۲۷} و دیوارهای آن را هماهنگ با نماهای داخلی و خارجی مسجد ساخته اند.^{۲۸} در دهه های اخیر، بقایای حوض بزرگ داخل صحن و نیز مجموعه حوض و آب انبار جلوی سردر مسجد را از زیر خاک بیرون آورده اند که نشان می دهد مسجد در گذشته جلوخان وسیعی داشته است.^{۲۹} بنای سردر، که به مرور زمان آسیب بسیار دیده و بیش از یک سوم آن از میان رفته بود، در سال های اخیر کاملاً بازسازی

- (۱) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰۳۹ - ۲۰۴۰.
- (۲) دونالد ن. ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، زیر نظر محمد سعیدی، مجموعه معارف عمومی، (تهران، نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶)، ص ۱۷۱-۱۷۰.
- (۳) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان، ج ۴، ص ۲۰۴۰.
- (۴) دونالد ن. ویلبر، همان، ص ۱۷۱؛ دونالد ویلبر و لیزا گلمیک، معماری تیموری در ایران و تودان، ترجمه کرامت الله افسر و محمدیوسف کیانی، ویرایش شهین دافعی، (تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴)، ص ۵۸۹.
- (۵) تاریخ ۸۱۶ را خانم زرین تاج شیبانی بر این کتیبه خوانده است؛ و نگارنده به راهنمایی ایشان به کتیبه رجوع کرد و ملاحظه شد که با دقت در متن کتیبه، رقم ۸۱۶ خوانده می شود.
- (۶) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان جا.
- (۷) دونالد ن. ویلبر، همان جا.
- (۸) دونالد ویلبر و لیزا گلمیک، همان، ص ۵۹۰.
- (۹) علاءالدین آذری، «ورامین»، شهرهای ایران، به کوشش محمدیوسف کیانی، (تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۳۸.
- (۱۰) این مطلب را خانم زرین تاج شیبانی شفاهاً به نگارنده گفته است.
- (۱۱) دونالد ویلبر و لیزا گلمیک، همان جا.
- (۱۲) این کتیبه را نگارنده خود در مراجعه به محل خوانده است.
- (۱۳) Donald Newton Wilber (1907-?)
- (۱۴) دونالد ن. ویلبر، همان، ص ۱۷۰.
- (۱۵) زرین تاج شیبانی و حسن محبعلی، «طرح بازسازی سردر مسجد جامع ورامین»، اثر، ش ۱۲ - ۱۴ (اسفند ۱۳۶۵)، ص ۴۷.
- (۱۶) بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۱۷) دونالد ن. ویلبر، همان، ص ۱۷۱.
- (۱۸) بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۱۹) بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۲۰) زرین تاج شیبانی، مسجد جامع ورامین - گزارش های فعالیت های تعمیراتی سال ۷۳، (تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، مرکز اسناد و مدارک علمی)، ص ۸؛ نیز بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۲۱) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان جا.
- (۲۲) زرین تاج شیبانی، همان، ص ۵ و ۷.
- (۲۳) همان، ص ۵ - ۶.
- (۲۴) همان، ص ۷.
- (۲۵) همان جا.
- (۲۶) همان، ص ۹.
- (۲۷) بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۲۸) زرین تاج شیبانی، همان، ص ۱۰.
- (۲۹) علاءالدین آذری، همان، ج ۳، ص ۲۳۹؛ نیز بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۳۰) بنگرید به پانوش ۱۰.
- (۳۱) زرین تاج شیبانی و حسن محبعلی، همان، ص ۵۰ و ۵۶ - ۵۷.

مسجد جامع ورامین

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: بر سردر مسجد، کتیبه‌ای مورخ ۷۲۲ وجود داشته که متن کامل آن در کتاب مرآة البلدان آمده است.^۱ کتیبه دیگری در داخل گنبدخانه به تاریخ ۷۲۶ بوده که آسیب دیده و تاریخ آن ناخواناست.^۲ کتیبه‌ای نیز در ایوان جنوبی حاکی از تعمیر بنا در دوره تیموریان است. مؤلف مرآة البلدان درباره این کتیبه نوشته است که فقط رقم صدگان تاریخ آن باقی است و با توجه به ذکر نام شاهرخ تیموری، احتمالاً تاریخ آن سال‌های بعد از ۸۰۸ بوده است.^۳ کارشناسان رقم این تاریخ را به حدس ۸۱۵ و ۸۲۱ و ۸۴۵ خوانده‌اند؛^۴ در حالی که رقم ۸۱۶ در انتهای این کتیبه به وضوح مشخص است.^۵

بانیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه سردر، مسجد در زمان سلطنت ابوسعید بهادرخان به همت محمد بن محمد بن منصور القوهدی و به سعی فرزندش، حسن بن محمد، ساخته شده است.^۶ در دیگر کتیبه‌های مسجد، نام علی قزوینی^۷ و یوسف خواجه^۸ نیز دیده می‌شود که شخص اول را از معماران احداث اصل بنا یا فقط جبهه جنوبی آن و شخص دوم را معمار مرمت بنا در زمان شاهرخ تیموری دانسته‌اند.^۹ زرین تاج شیبانی، که در سال‌های اخیر این بنا را بررسی کرده است، علی قزوینی را استاد کار تزیینات گچ‌بری و یوسف خواجه را بانی مرمت بنا می‌داند.^{۱۰} در کتاب معماری تیموری در ایران و توران، شخص اخیر، امیر غیاث‌الدین یوسف خواجه، بانی مدرسه دودر^{۱۱} مشهد معرفی شده است. نام یوسف خواجه در کتیبه مسجد جامع ورامین با لقب «امیر غیاث‌الدوله و الدین» آمده است و به نظر می‌رسد که او بانی مرمت بوده باشد.^{۱۲}

دیگر اطلاعات مکتوب: دونالد ویلبر^{۱۳} تاریخ ساخت بنا را سال‌های اولیه سلطنت ابوسعید دانسته و معتقد است که چهار ایوان آن را هم‌زمان ساخته‌اند.^{۱۴} در مقاله «طرح بازسازی سردر مسجد جامع ورامین» آمده که آغاز احداث مسجد در ایام سلطنت محمد خداپسند و پایان آن در دوره حکومت فرزندش، ابوسعید بهادرخان، بوده است.^{۱۵} زرین تاج شیبانی در این باره گفته است که احداث بنا در حدود بیست سال به طول انجامیده و بنا بر این شروع احداث آن

در زمان سلطان محمد خداپسند بوده است.^{۱۶}

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، مسجد در دوره ایلخانان بنا و در زمان شاهرخ تیموری مرمت شده است. دونالد ویلبر نوشته که احتمالاً محراب گنبدخانه در زمان این مرمت ساخته شده است.^{۱۷} به نظر زرین تاج شیبانی، این محراب جزو بنای اصلی مسجد است و در دوره تیموریان، تغییر اساسی در بنا صورت نگرفته است. به نظر او، این مسجد به علل سیاسی و اجتماعی چندی پس از احداث بی استفاده و متروک مانده و در طی زمان، تحول مهمی در معماری آن پدید نیامده و آنچه امروزه دیده می‌شود شکل اصلی مسجد است که اثر گذر زمان و فرسودگی در آن مشهود است.^{۱۸}

عناصر مهم در طرح این مسجد، یعنی گنبدخانه و ایوان اصلی و سردر و جلوخان، در یک امتداد واقع شده و محوری قوی پدید آورده‌اند. شیبانی بر این نظر است که محوری بدین قدرت اولین بار در طرح معماری این مسجد ظاهر گشته و سپس در بناهای دیگر تکرار شده است.^{۱۹}

سردر این مسجد نیز، برخلاف اغلب بناها، از حجم کلی ساختمان بیرون زده است و به صورت حجمی برجسته خودنمایی می‌کند. بعلاوه، نقوش سفال لعاب‌دار، به دو رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی، در ترکیب با سفال بی‌لعباب و کتیبه‌های با ارزش زیبایی و شکوه این سردر را دوچندان کرده است؛ و با آن که سردر در گذر زمان آسیب فراوان دیده، هنوز آثار عظمت گذشته در آن مشهود است. در تزیینات ایوان جنوبی و گنبدخانه مسجد نیز، ترکیبی از سفال لعاب‌دار و بی‌لعباب دیده می‌شود. همچنین بدنه‌های داخلی گنبدخانه و محراب تزیینات گچ‌بری فراوانی دارد. از باقی مانده تزیینات دیگر فضاهای مسجد می‌توان نتیجه گرفت که تزیینات رنگین بر محور اصلی بنا تمرکز یافته و این خود تأکیدی دوچندان بر اهمیت این محور است.

جبهه غربی مسجد بر اثر سیل به کلی تخریب شده بود؛ اما در چند دهه اخیر، در نتیجه کاوش‌های باستان‌شناختی، پایه‌های قطور

Nayshabur Jame` Mosque

Historic inscriptions: An inscription in the southern *shabestan* is dated 899.¹ Two stone inscriptions on either side of the northern *eivan* bear edicts of the Safavid monarch Shah `Abbas I and are dated 1021.² And the date 1195 appears above the prayer niche of the southern *eivan*.³

Commissioners and builders: According to existing inscriptions, the mosque was commissioned by Pahlavan-`Ali ebn-e Bayazid in the period of Soltan Hossein Bayghara⁴ and repaired by `Abbas-Qoli-Khan Bayat, the governor of Nayshabur.⁵

Information from written sources: *Asar-e Bastani-e Khorassan* records that the old congregational mosque of Nayshabur, which had a thousand pillars and a squat minaret, was built by Abu-Moslem Marvazi.⁶ The author of this book adds that Mansoor ebn-e Talhat-ebn-e Taher, the governor of Nayshabur, later had a taller minaret built in its place and illuminated, which was in turn replaced during the reign of the Saffarid `Amr-e Leis.⁷ In the same book, one reads that, after the Mongol invasion in 618 and the destruction of Nayshabur, the new city was established one *farsang* away from the ruins of the old one, and that the present congregational mosque was one of the monuments built at the time.⁸ Thus, this mosque must not be confused with the congregational mosque of the old city of Nayshabur.

Evolution of the building: As mentioned above, the mosque dates back to the ninth century. It is of the two-

eivan type and has been restored many times in the course of time. The facades overlooking the courtyard have been repeatedly renovated during modifications and repairs, and only parts of the original facades of the two *eivans* remain.⁹ Two minarets rose above the southern *eivan*, but these were demolished in past decades.¹⁰ In recent years, the colonnade surrounding the courtyard has undergone alterations and the *shabestan* on the northeastern side has been partitioned into service spaces, a library and a store-room.¹¹

1. `Ali Asghar Moqri, *Bana-ha-ye Tarikhi-e Khorassan*, Mashhad, The General Office of Culture in Khorassan, 1359, p. 56.

2. Ibid, p. 57.

3. Ibid.

4. Lisa Golombek and Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, translated by Keramatollah Afsar and Mohammad Yussef Kiani, edited by Shahin Dafe'i, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, 1374, p. 476.

5. `Ali Asghar Moqri, Ibid.

6. `Abdolhamid Mowlavi, *Asar-e Bastani-e Khorassan (Shamel-e Asar va Abnie-ye Tarikhi-e Jam va Neyshabur va Sabzevar)*, 1st issue of Anjoman-e Asar-e Melli-e Khorassan, Mashhad, The General Office of Art and Culture in Khorassan, 2535 AI, pp. 124-125.

7. Ibid, p. 125.

8. Ibid, pp. 199-200.

9. `Ali Asghar Moqri, Ibid.

10. Ibid, p. 56.

11. Ehsan Kalantari and Others, *Barresi-e Abnie-ye Tarikhi-e Neyshabur*, (Project in the Islamic Architecture 2 Class), with the guidance of Kambiz Haji Qassemi and Sedigheh Golshan, Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1371, periodical no. 3933, p. 7.

128. Northern *eivan*

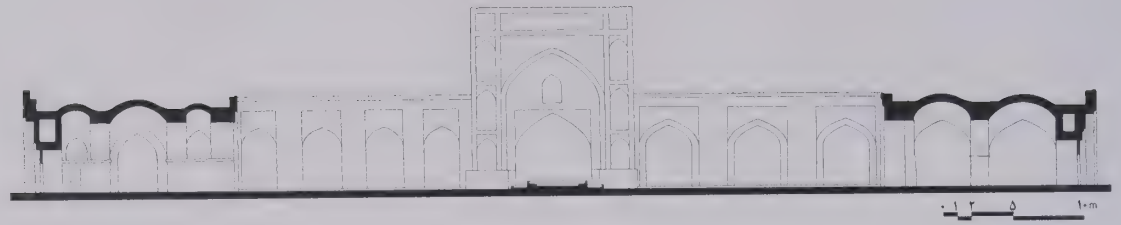
۱۲۸. ایوان شمالی

129. Entrance ceiling

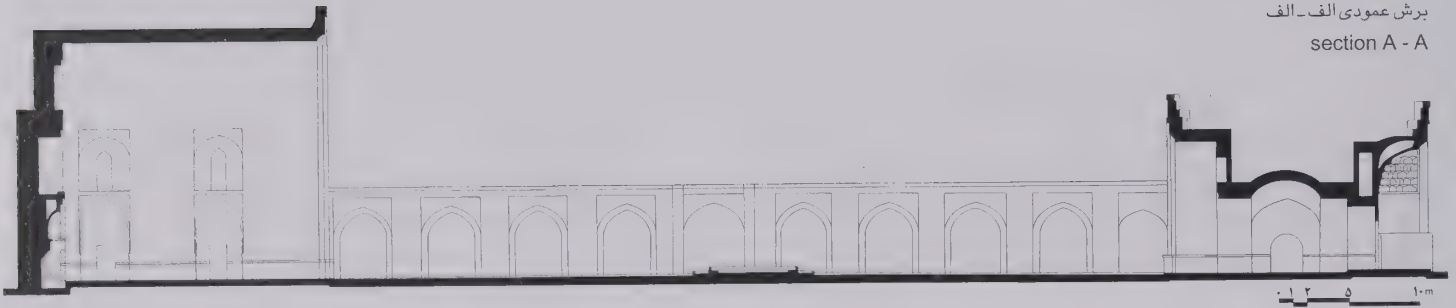
۱۲۹. سقف ورودی

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش عمودی الف-الف
section A - A

127. Decorations of the southern *ciwan*

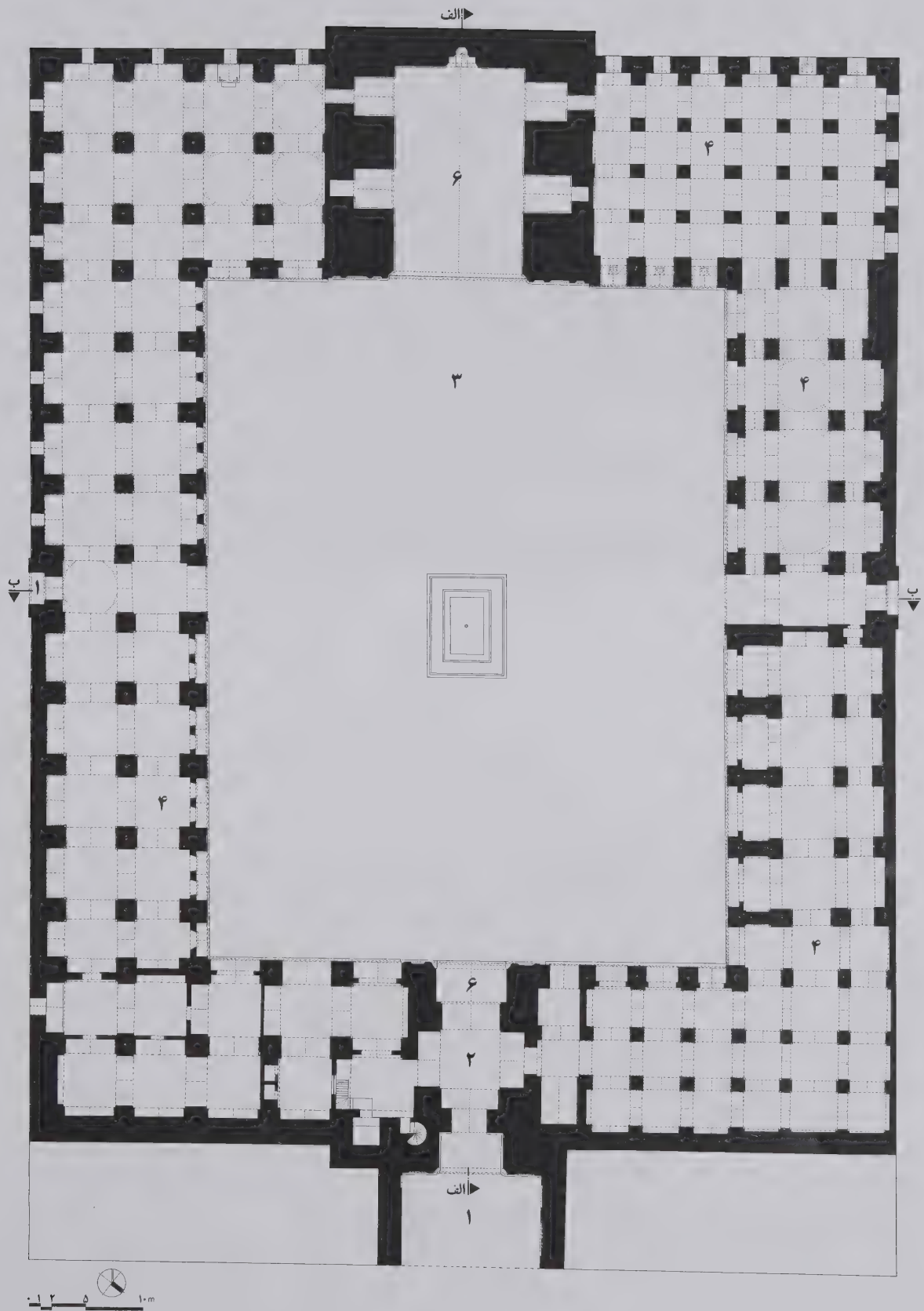
۱۲۷. تزیینات ایوان جنوبی

126. *Shabestan*

۱۲۶. شبستان

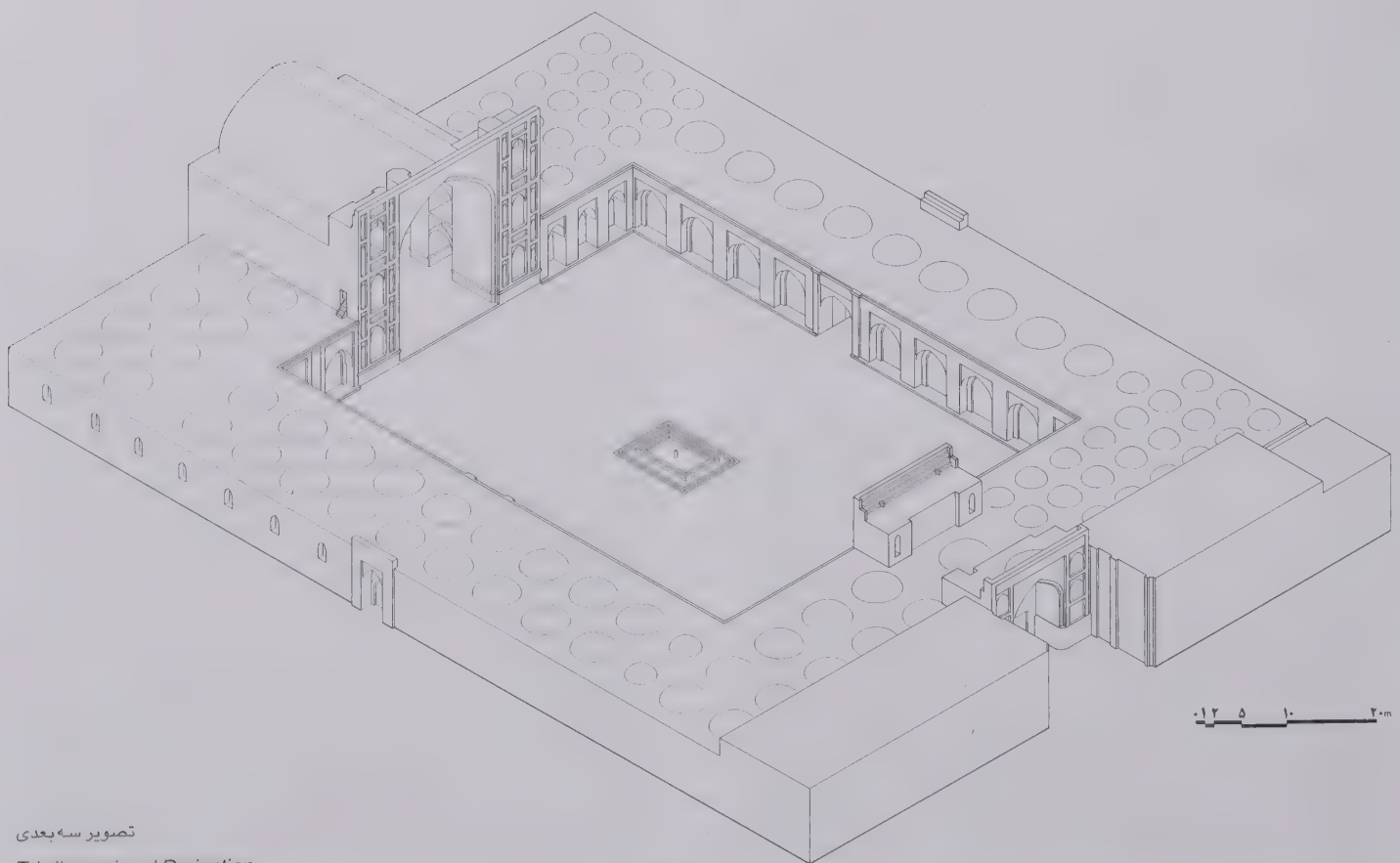

125. Southern (*Qebli*) eivan

۱۲۵. ایوان جنوبی (قبلی)

۰ ۱ ۲ ۵ ۱۰ ۲۰m

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع نیشابور

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: کتیبه‌ای در شبستان جنوبی به تاریخ ۸۹۹ است.^۱ در طرفین ایوان شمالی، بر دو سنگ‌نشته، فرمان‌هایی از شاه عباس اول صفوی مورخ به ۱۰۲۱ ثبت است؛^۲ و بر بالای محراب ایوان جنوبی، تاریخ ۱۱۹۵ به چشم می‌خورد.^۳ بانیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه‌های موجود، این مسجد را پهلوان‌علی بن بایزید در دوره سلطان حسین بایقرا احداث کرده است.^۴ همچنین عباسقلی خان بیات، حاکم نیشابور، آن را تعمیر کرده است.^۵

دیگر اطلاعات مکتوب: در آثار باستانی خراسان آمده است که مسجد جامع قدیم نیشابور را ابومسلم مروزی بنا کرد که هزار ستون و مناره‌ای کوتاه داشت.^۶ مؤلف این کتاب افزوده است که بعدها منصور بن طلحة بن طاهر، حاکم نیشابور، مناره‌ای بلندتر بنا و آن را تذهیب کرد که در زمان عمرولیث صفاری، مناره دیگری بر جای آن ساخته شد.^۷ در همین کتاب آمده است که پس از حمله مغول در سال ۶۱۸ و ویرانی نیشابور، شهر جدید در فاصله یک فرسنگی از خرابه‌های شهر قدیم ایجاد شد و مسجد جامع فعلی از آثار این شهر نوین‌یاد است.^۸ به این ترتیب، این مسجد نباید با مسجد جامع شهر قدیم نیشابور یکی تلقی شود. سیر تحول بنا: چنان که گذشت، بنا از آثار قرن نهم هجری قمری

است. این مسجد جزو مساجد دویوانی است و در گذر زمان بارها مرمت شده است. نماهای اطراف صحن در تغییرات و تعمیرات مکرر تماماً نوسازی شده است و فقط قسمت‌هایی از نمای قدیمی دو ایوان مسجد باقی مانده است.^۹ ایوان جنوبی دو مناره داشته که در دهه‌های گذشته آن‌ها را برداشته‌اند.^{۱۰} در سال‌های اخیر، طاق‌نماهای اطراف صحن تغییراتی یافته و شبستان قسمت شمال شرقی با دیوارهایی تقسیم و به کتابخانه و انبار و دیگر فضاهای خدماتی بدل شده است.^{۱۱}

(۱) علی اصغر مقری، بناهای تاریخی خراسان، (مشهد، اداره کل فرهنگ خراسان، ۱۳۵۹)، ص ۵۶.
(۲) همان، ص ۵۷.

(۳) همان جا.

(۴) دونالد ویلبر و لیزا گلمبک، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، ویرایش شهین دافعی، (تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴)، ص ۴۷۶.
(۵) علی اصغر مقری، همان جا.

(۶) عبدالحمید مولوی، آثار باستانی خراسان (شامل آثار و ابنیه تاریخی جام و نیشابور و سبزوار)، نخستین نشریه انجمن آثار ملی خراسان، (مشهد، اداره کل فرهنگ و هنر خراسان، ۲۵۳۵)، ص ۱۲۴ - ۱۲۵.
(۷) همان، ص ۱۲۵.

(۸) همان، ص ۱۹۹ - ۲۰۰.

(۹) علی اصغر مقری، همان جا.

(۱۰) همان، ص ۵۶.

(۱۱) احسان کلانتری و دیگران، بررسی ابنیه تاریخی نیشابور، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی‌قاسمی و صدیقه گلشن، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۱)، ش ۳۹۳۳، ص ۷.

Nayriz Jame` Mosque

Historic inscriptions: An inscription in the prayer niche of the mosque bears the dates 363, 460 and 560. This inscription included another date which has been lost together with the two final lines.¹

Commissioners and builders: No information is available about the commissioner or other individuals involved in the construction of the building. The inscription of the prayer niche included the name of one of the commissioners of the mosque, but today only the fragment “Emad-ol-Molk va Dowleh” remains legible.²

Information from written sources: Maqdesi has referred to the mosque of Nayriz within the bazaar³ and Guy Le Strange has recorded that the date 340 can still be found on its ruins.⁴ The author of *Athar-e Iran* writes in this concern that no such date exists in the mosque and that the oldest extant date is 363, although it is possible that an older inscription once existed which has now disappeared.⁵ But, as already noted, the above-mentioned inscription bears one other illegible date.

Evolution of the building: As already mentioned, the inscription extant in the building includes dates ranging from the 4th to the 6th century and it appears that this inscription reflects the history of its evolution. The mosque's *eivan*, which even today constitutes its most important constituent element, has given rise to various interpretations. If this *eivan* was erected in the 4th century,

it is a rare example of the presence of an *eivan* in the mosques of this period, whereas, if its construction dates back to the 6th century, the presence of this element is visible in many mosques of this era. This *eivan* had five arcades on each of its sides, the rear wall of which was later removed when the *eivan* was enlarged,⁶ and then, in later periods, the lateral thrust imposed on the *eivan* was countered by means of supporting bases.⁷ The oldest among these bases are located on either side of the *eivan* and the others are recent additions.⁸ The mosque's minaret probably belongs to its original building. Today the mosque has two *eivans*, but no information is available concerning the dates at which the other parts were added to the main *eivan* of the mosque.

1. André Godard and Others, *Athar-e Iran*, translated by Abolhassan Sarvghad Moghaddam, Mashhad, Astan-e Qods-e Razavi, 1367, 4 volumes, vol. 3, p. 329.

2. Ibid.

3. Abu 'Abdollah Mohammad ebn-e Ahmad Maqdesi, *Ahsan-ol-Taghasim fi Ma' refat-el-Aghalim*, translated by 'Ali-Naqi Monzavi, Tehran, Sherkat-e Mo'alefan va Motarjeman-e Iran, 1361, 2 volumes, vol. 2, p. 640.

4. Guy Le Strange, *Sarzamin-ha-ye Khalafat-e Sharqi (Bain-ol-Nahrain, Iran va Asia-ye Markazi Az Zaman-e Fotouhat-e Moslemin Ta Ayam-e Taimour)*, translated by Mahmood 'Erfan, under the supervision of Ehsan Yarshater, collection of Iranology, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1337, p. 311.

5. André Godard and Others, Ibid, vol. 3, pp. 322-323.

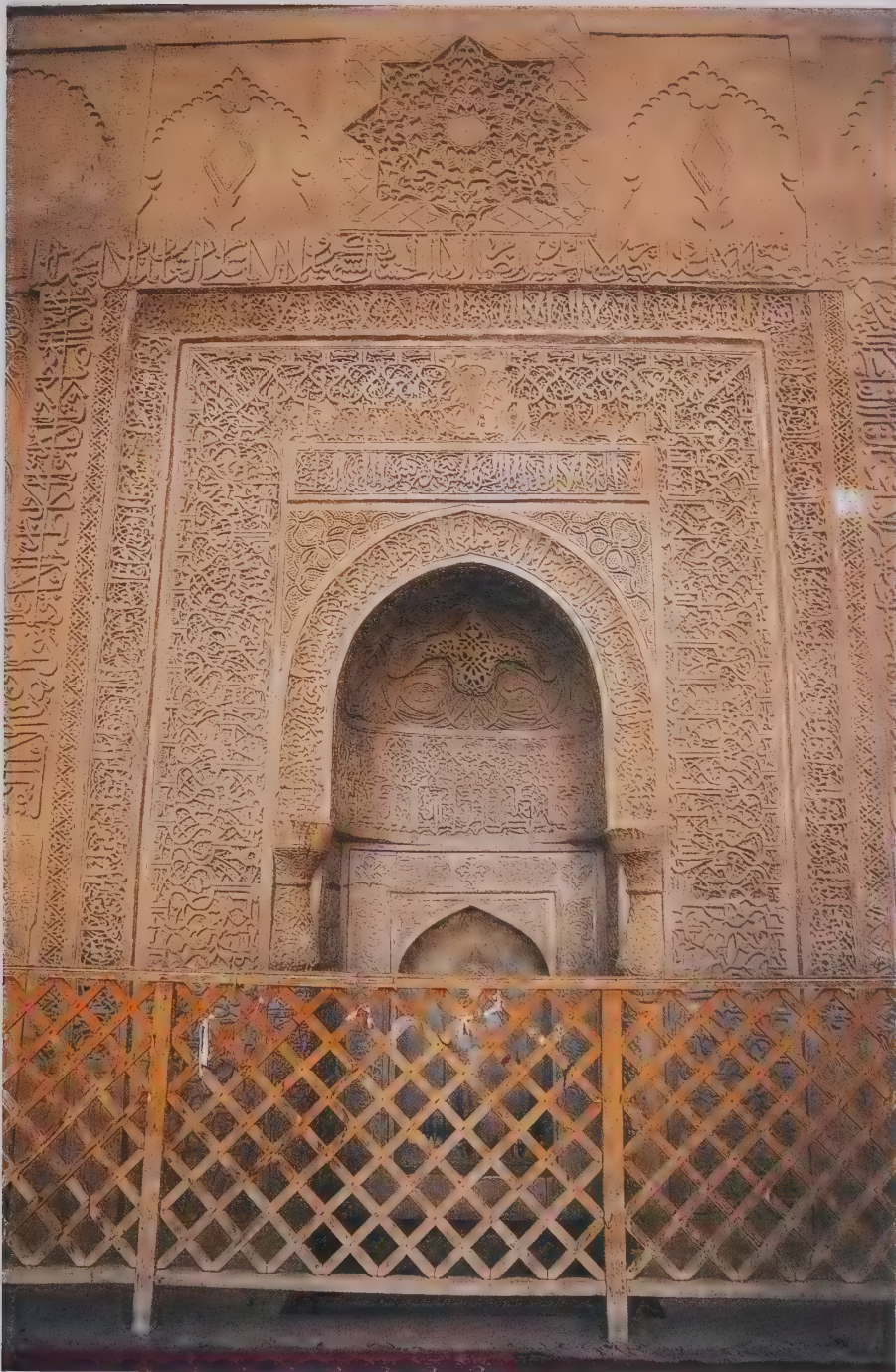
6. Ibid, vol. 3, pp. 323 & 326.

7. Ibid, vol. 3, p. 326.

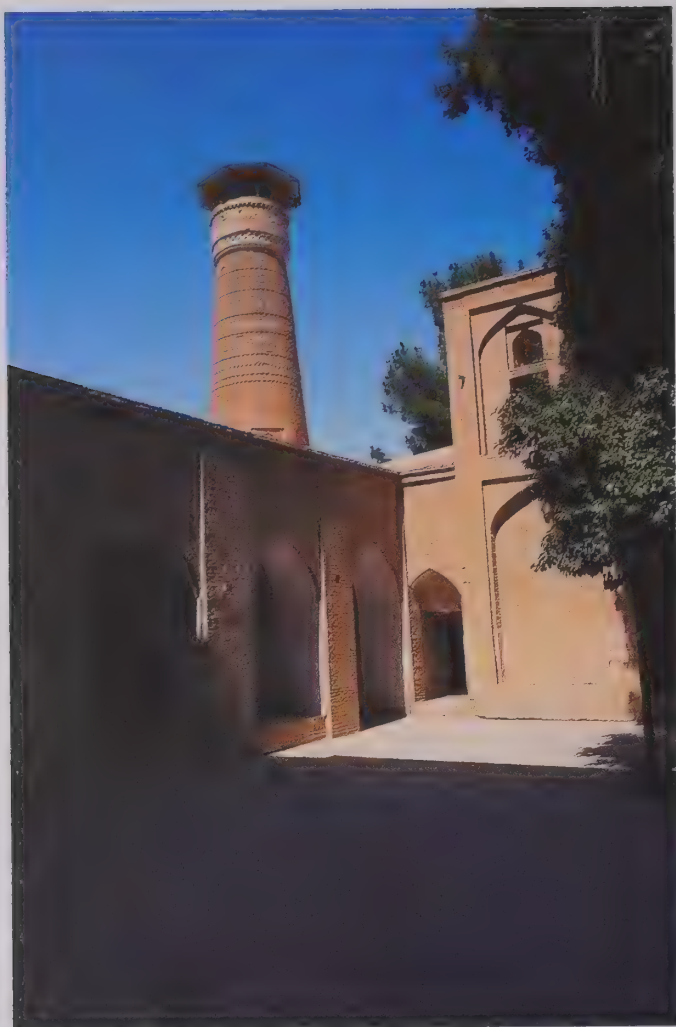
8. Ibid, vol. 3, pp. 326 & 329.

١٢٣. تزيينات محراب
123. Decorations of the prayer niche

١٢٤. محراب
124. Prayer niche

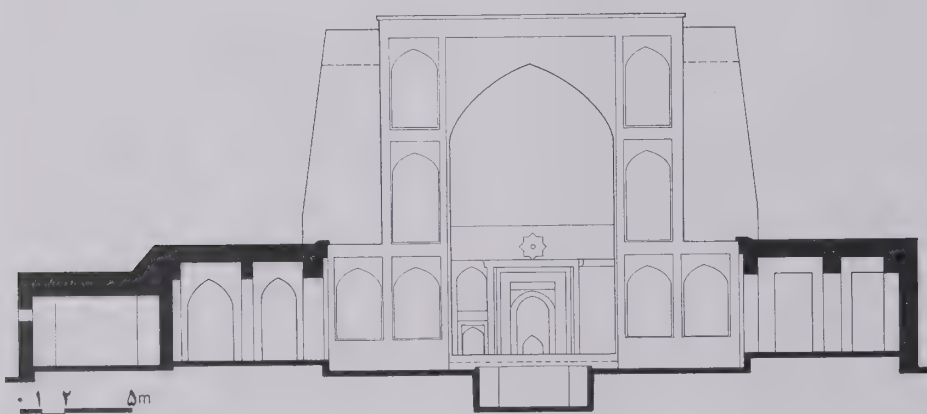

122. Northern corner of the courtyard and minarets گوشه شمالی حیاط و مناره ۱۲۲

121. The main (Qebli) eivan

۱۲۱. ایوان قبلی

برش عمودی الف - الف
section A - A

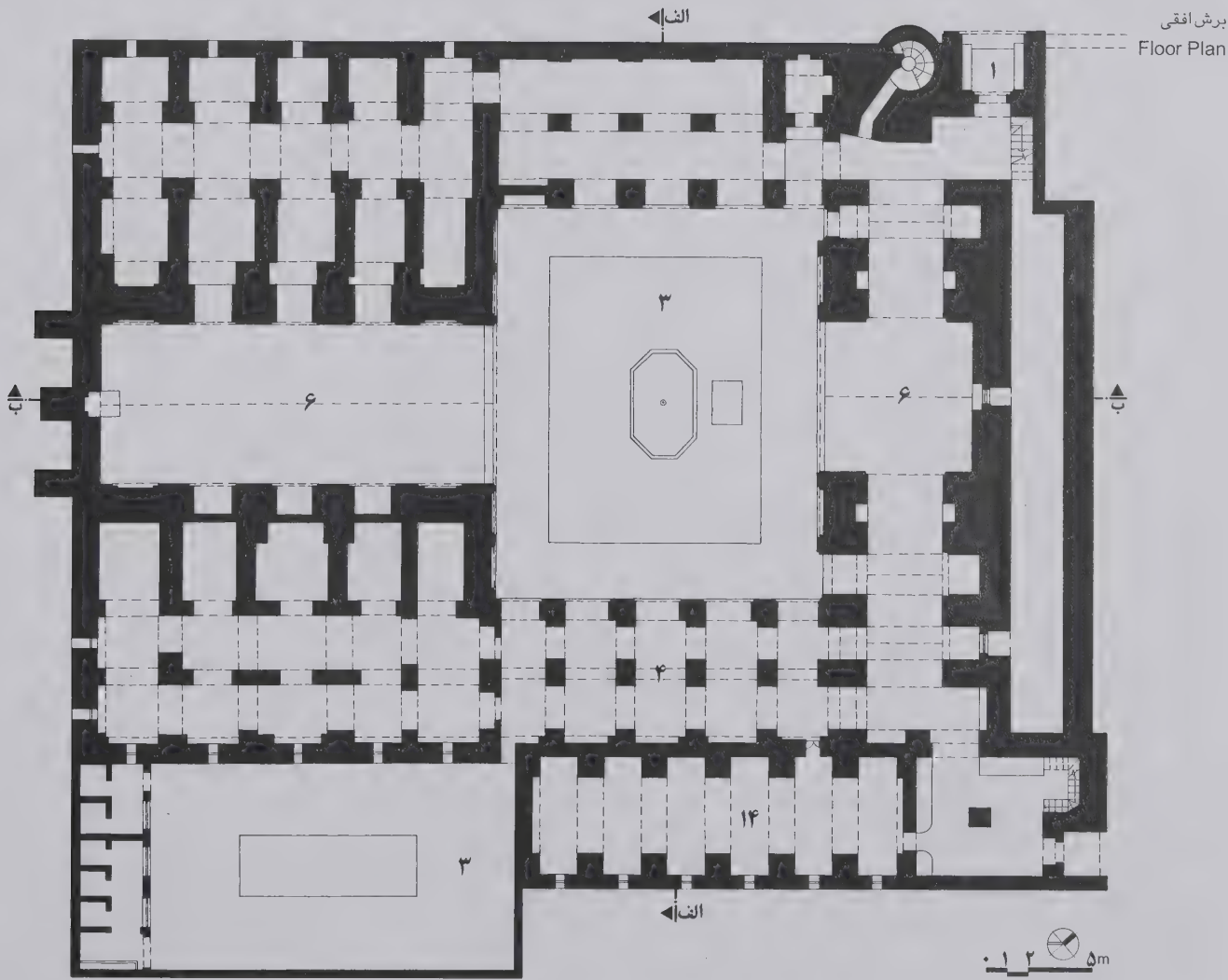

برش عمودی ب - ب
section B - B

120. Northern side of the courtyard

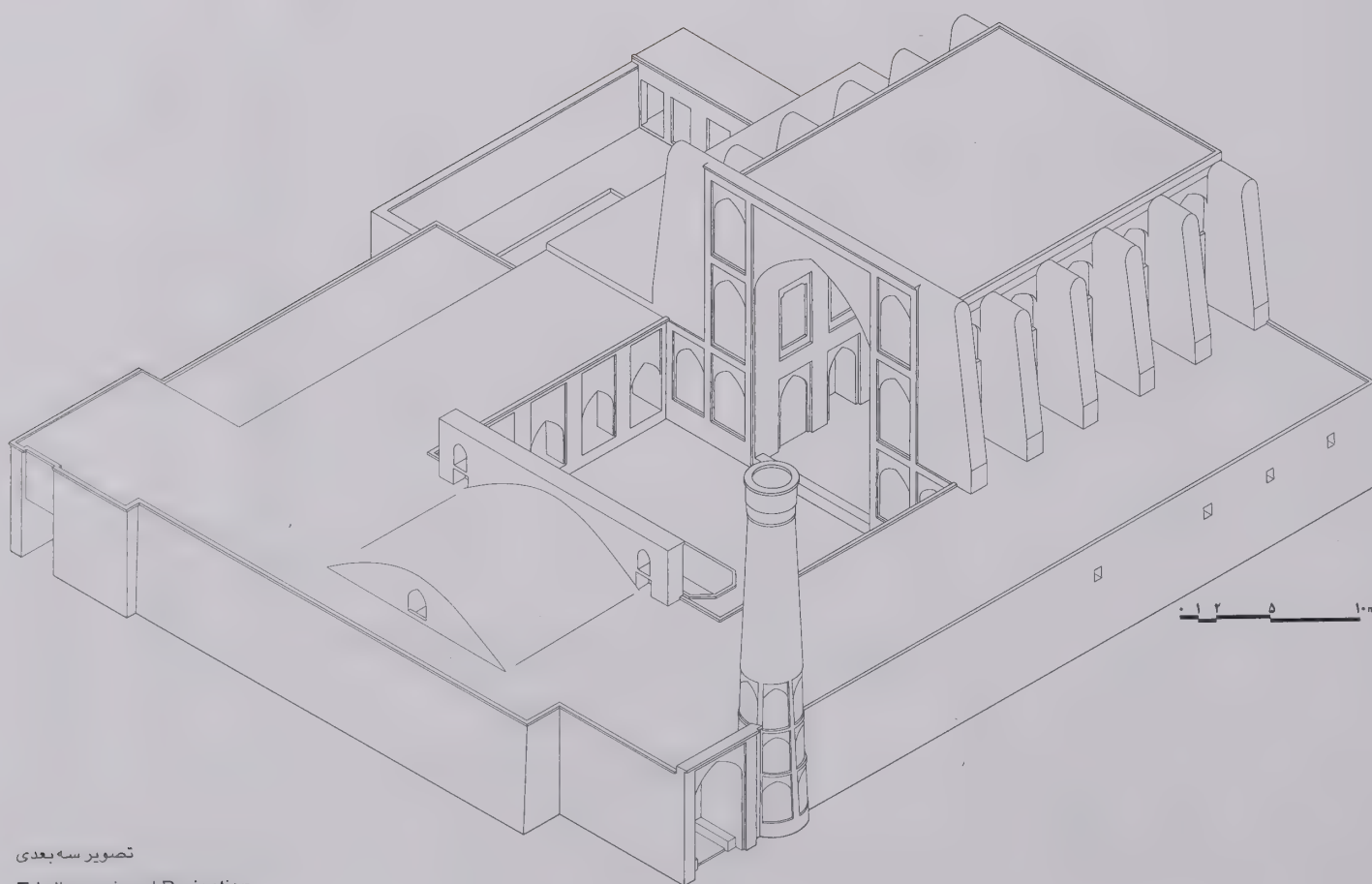
۱۲۰. جبهه شمالی حیاط

119. Main (Qebli) eivan

۱۱۹. ایوان قبلی

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع نیریز

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: بر کتیبه‌ای در محراب مسجد، تاریخ‌های ۳۶۳ و ۴۶۰ و ۵۶۰ ثبت شده است. این کتیبه تاریخی دیگر نیز داشته است؛ ولی این تاریخ به سبب آسیب دیدگی دو سطر آخر کتیبه ناخواناست.^۱

بانیان و سازندگان بنا: از بانی و دیگر متولیان ساخت بنا اطلاعی در دست نیست. کتیبه محراب حاوی نام یکی از بانیان مسجد بوده است؛ و امروزه فقط عبارت «عمادالملک و الدوله» در آن خوانده می‌شود.^۲

دیگر اطلاعات مکتوب: مقدسی به مسجد بزرگ نیریز، که در بازار بوده، اشاره کرده^۳ و گای لسترینج^۴ نوشته است تاریخ ۳۴۰ بر بقایای این مسجد دیده می‌شود.^۵ در آثار ایران در این باره آمده است که چنین تاریخی در مسجد وجود ندارد و قدیمی‌ترین تاریخ به‌جای مانده ۳۶۳ است، ولی احتمال دارد که آن کتیبه قدیمی‌تر امروزه از میان رفته باشد.^۶ چنان که گذشت، در همان کتیبه‌ای که تاریخ ۳۶۳ ثبت است، یک تاریخ ناخوانا نیز وجود دارد.

سیر تحول بنا: چنان که ذکر شد، بر کتیبه بنا، تاریخ‌هایی از قرن چهارم تا ششم هجری قمری ثبت است؛ و به نظر می‌رسد که این کتیبه تاریخچه‌ای از تحولات بنای مسجد باشد. ایوان اصلی مسجد، که هنوز مهم‌ترین عنصر ساختمانی بناست، موجد اظهار نظرهای مختلف شده است. اگر این ایوان در قرن چهارم هجری

قمری احداث شده باشد، نمونه‌ای نادر از وجود ایوان در مساجد این دوره است؛ ولیکن چنانچه در قرن ششم هجری قمری ساخته شده باشد، غیر معمول نبوده است. دو ضلع جانبی این ایوان، هر یک پنج طاق نما داشته است و بعدها برای تعریض ایوان، دیوار انتهایی طاق‌نماها را برداشته‌اند.^۷ سپس در دوره‌های بعد، به کمک پایه‌های پشتیبان، از رانش ایوان جلوگیری کرده‌اند.^۸ قدیمی‌ترین این پایه‌ها در دو سوی نمای ایوان قرار دارد؛ و پایه‌های دیگر را در دوره معاصر افزوده‌اند.^۹ مناره مسجد نیز احتمالاً متعلق به ساختمان اولیه مسجد است. امروزه مسجد دواویانی است؛ و از زمان الحاق دیگر قسمت‌ها به ایوان اصلی مسجد اطلاعی در دست نیست.

(۱) آندره گدار و دیگران، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، (مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷)، ج ۴، ج ۳، ص ۳۲۹.

(۲) همان جا.
(۳) ابوعبدالله محمدبن احمد مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، (تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱)، ج ۲، ج ۲، ص ۶۴۰.

(۴) Guy Le Strange (1854-1933)

(۵) گای لسترینج، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی (بین‌النهرین، ایران و آسیای مرکزی از زمان فتوحات مسلمین تا ایام تیمور)، ترجمه محمود عرفان، زیر نظر احسان یارشاطر، مجموعه ایران‌شناسی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷)، ص ۳۱۱.

(۶) آندره گدار و دیگران، همان، ج ۳، ص ۳۲۲ - ۳۲۳.

(۷) همان، ج ۳، ص ۳۲۳ و ۳۲۶.

(۸) همان، ج ۳، ص ۳۲۶.

(۹) همان، ج ۳، ص ۳۲۶ و ۳۲۹.

Kashan, Nooshabad Jame' Mosque

Historic inscriptions: The only extant dated inscription is visible on one of the engraved doors of the mosque and bears the date 1133.¹

Commissioners and builders: The commissioner and other individuals involved in the construction of this mosque have not been identified.

Evolution of the building: This building consists of a large courtyard, two tall *eivans* on its northern and southern sides and a large *shabestan* on its eastern side. There is a carved stucco inscription in the southern *eivan* the dated part of which has collapsed and been lost.² The ceiling of this *eivan* is covered with a handsome *kar-bandi* and brick and tile decoration. Its spandrels are also decorated with tiles, which constitute the only decoration of the mosque's facades facing the courtyard. In addition to its central courtyard, the mosque also has another courtyard on its northern side which is probably the remnant of a larger courtyard. On the southern side of this courtyard stands an *eivan* that is combined with its flanking colonnades. In order to access the mosque, one must first pass through this courtyard, then through two *eivans* located back to back, before finally reaching the main courtyard. The southern side of the mosque's northern courtyard and the other walls of this courtyard are being restored. The mosque has another entrance on its western side. This entrance is located opposite an *emamzadeh* known as Emamzadeh Eshaq and thus a knot has been created in the alley running along this side of the mosque. The building of the *emamzadeh* consists of a mausoleum, a prayer hall and a colonnade. The other entrance of the mosque, located on its southern side, leads to the colonnade on the eastern side of the central courtyard at a right angle.

At the northwestern corner of the mosque stands a brick minaret which has been attributed to the Seljuq period in view of its brick-laying style.³ This mosque has three pairs of carved wooden doors the most recent of which bears an inscription belonging to the twelfth century.⁴

118. Minaret

۱۱۸. منار

1. Hassan Naraqi, *Asar-e Tarikhi-e Shahrestan-ha-ye Kashan va Natanz*, Tehran, Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi-e Iran, 1374, p. 241.

2. Ibid.

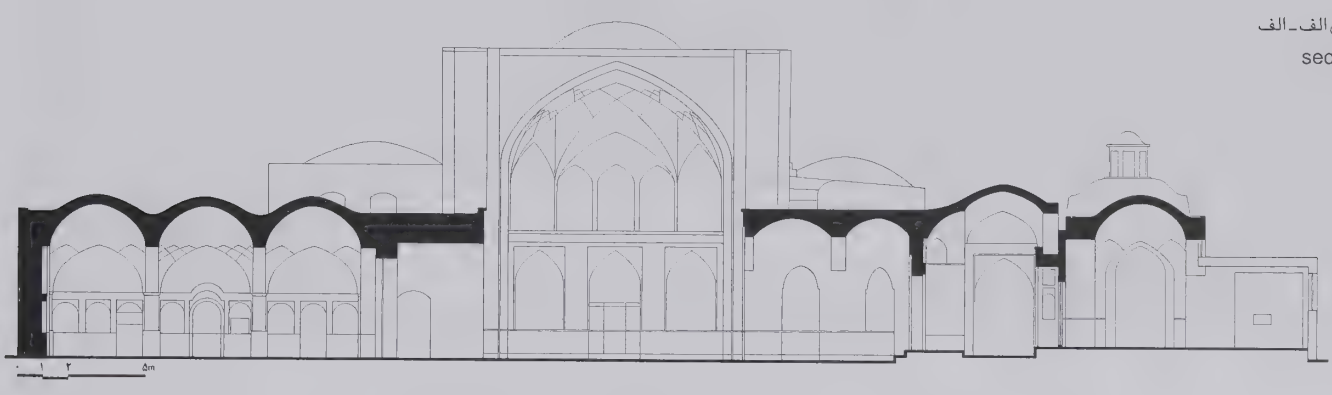
3. Ibid.

4. Ibid.

برش عمودی ب-ب
section B - B

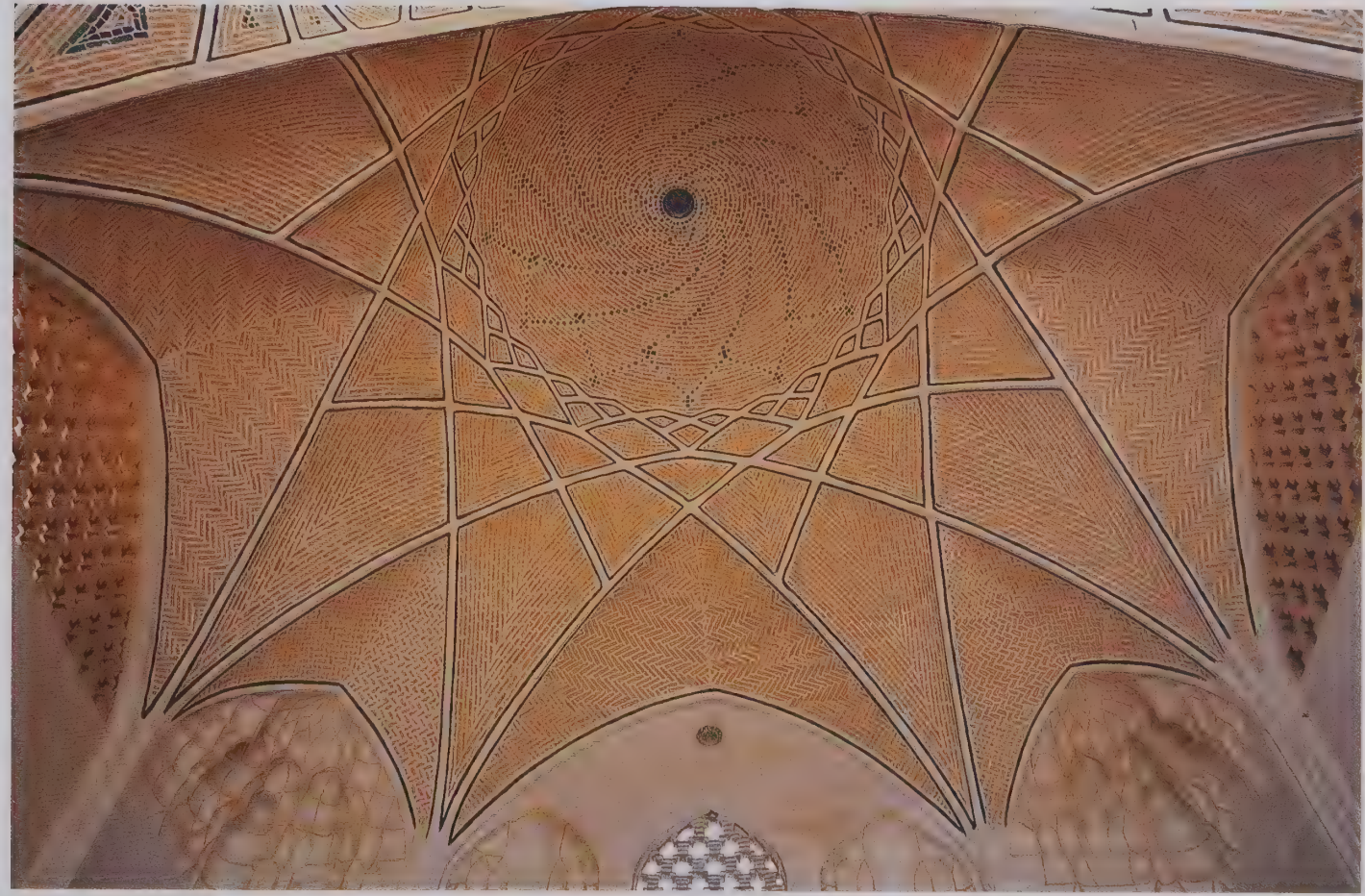

برش عمودی الف-الف
section A - A

117. Ceiling of the southern *eivan*

۱۱۷. سقف ایوان جنوبی

115. Southern side of the courtyard

۱۱۵. جنبه جنوبی حیاط

116. Eastern *shabestan*

۱۱۶. شبستان شرقی

برش عمودی ج-ج
section C - C

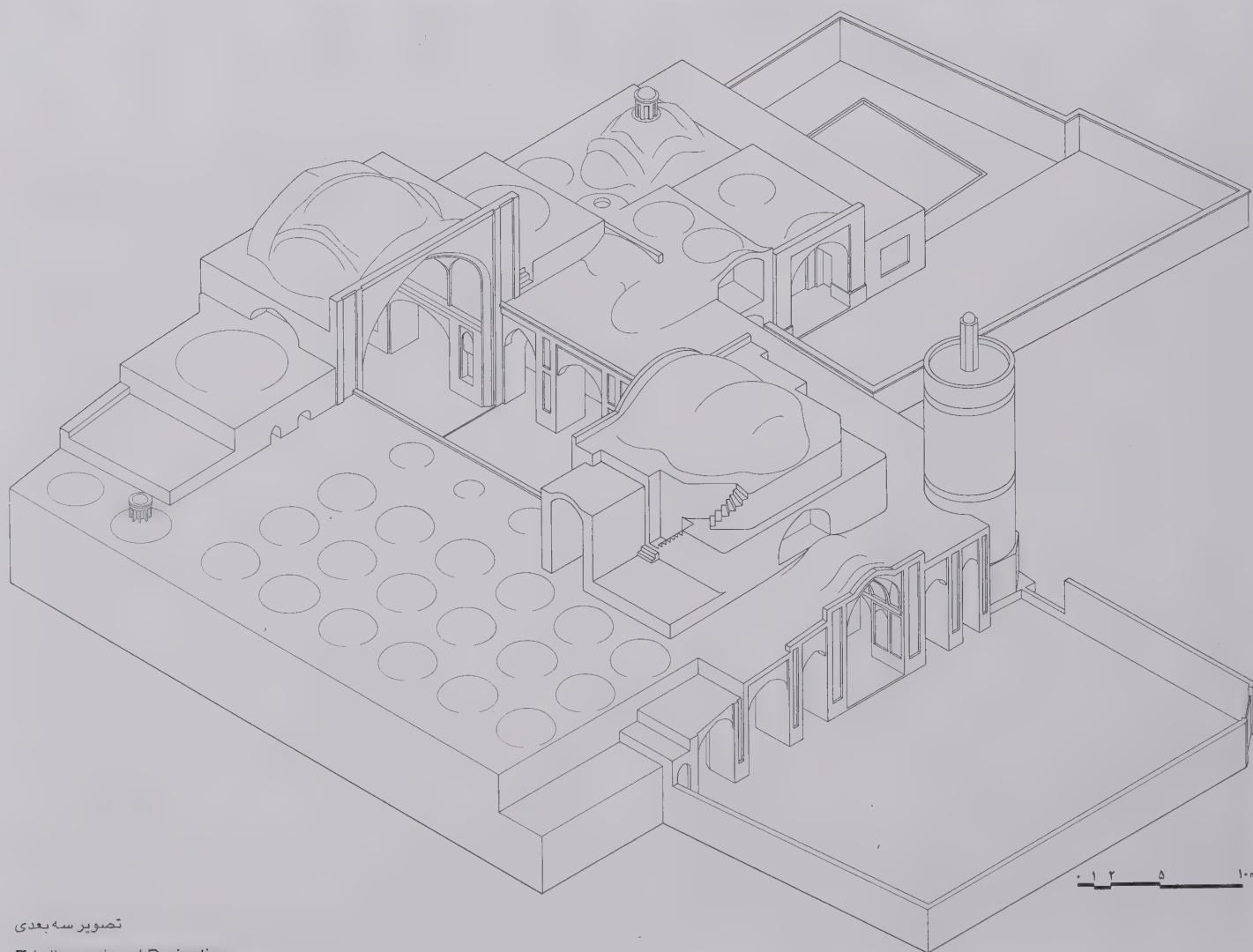
برش افقی
Floor Plan

114. Northern *eivan*

۱۱۴. ایوان شمالی

مسجد جامع نوش آباد کاشان

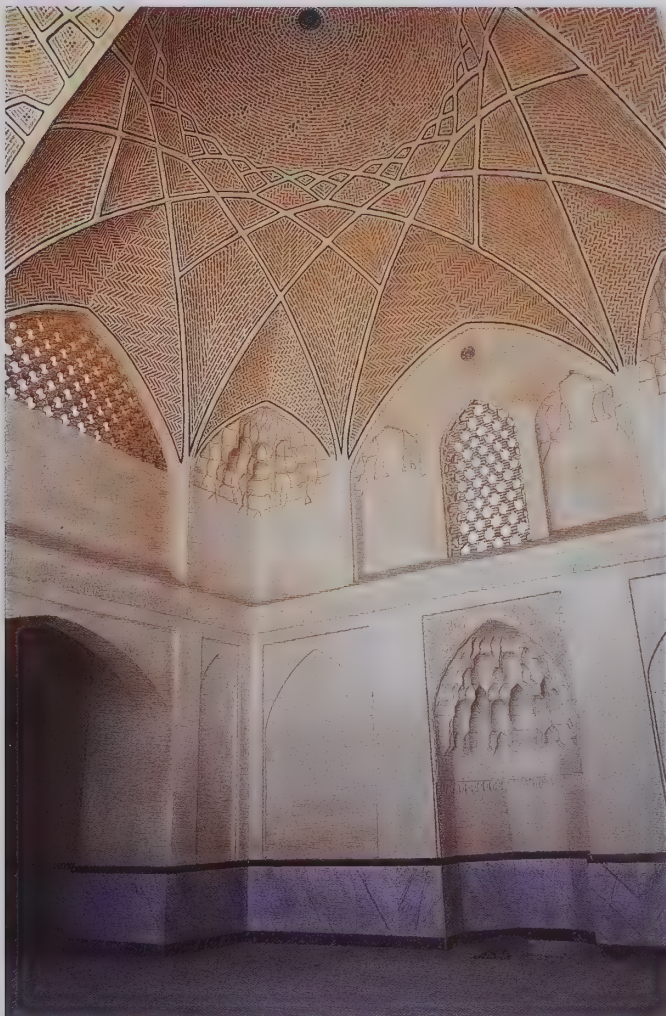
کتیبه‌های تاریخ دار بنا: کتیبه تاریخ دار مسجد، بر روی یکی از درهای کنده کاری شده آن، مورخ به ۱۱۳۳ است.^۱ بانیان و سازندگان بنا: بانی و دیگر متولیان ساخت این بنا شناخته نشده‌اند.

سیر تحول بنا: بنا مشتمل است بر: صحنی وسیع؛ دو ایوان مرتفع، در جبهه‌های شمالی و جنوبی؛ شبستانی بزرگ، در جبهه شرقی. در ایوان جنوبی، کتیبه‌ای به خط ثلث گچ بری شده که تاریخ آن محو شده است.^۲ طاق این ایوان کاربندی زیبایی با تزیینات آجر و کاشی دارد. همچنین در نمای پشت بغل‌های آن، تزییناتی از کاشی وجود دارد که یگانه تزیین نماهای صحن مسجد است. مسجد علاوه بر حیاط میانی، حیاط دیگری در ضلع شمالی دارد که احتمالاً باقی مانده حیاطی وسیع‌تر است. در جبهه جنوبی این حیاط، ایوانی قرار دارد که با رواق‌های طرفین خود ترکیب شده است. برای ورود به صحن مسجد باید ابتدا از این حیاط و سپس از دو ایوان پشت به پشت یکدیگر عبور کرد. جبهه جنوبی حیاط شمالی مسجد و نیز دیوارهای این حیاط در دست مرمت و نوسازی است. مسجد ورودی دیگری در ضلع غربی دارد که روبه‌روی ورودی امام‌زاده اسحاق قرار گرفته است. بنای امام‌زاده شامل بقعه و نمازخانه و رواق است. دیگر ورودی مسجد، که در ضلع جنوبی آن است، با چرخشی نود درجه به رواق ضلع شرقی حیاط میانی راه می‌یابد.

در گوشه شمال غربی مسجد، مناره‌ای آجری قرار دارد که با توجه به نوع آجرچینی‌اش، آن را از آثار دوره سلجوقیان دانسته‌اند.^۳ این مسجد سه جفت در چوبی کنده کاری شده دارد که جدیدترین آن‌ها کتیبه‌ای دارد متعلق به قرن دوازدهم هجری قمری.^۴

113. Southern eivan, interior space

۱۱۳. ایوان جنوبی

(۱) حسن نراقی، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، (تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، ۱۳۷۴)، ص ۲۴۱.

(۲) همان جا.

(۳) همان جا.

(۴) همان جا.

Natanz Jame` Mosque and Mausoleum of Sheikh `Abd-os-Samad

Historic inscriptions: The oldest inscription of the building, located on the eastern side of the *gonbad-khaneh*, indicates the date 389. This inscription was discovered during restoration operations carried out in recent years.¹ The date 704 is visible on the portico of the mosque² and the inlaid wooden door of this entrance bears an inscription dated 825.³ Inscriptions in the northern *eivan* of the mosque and the mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad are dated 707.⁴ The inscription of the *khaneqah*'s portico has deteriorated. This inscription has now been restored to read 716.⁵ On the portico of the *khaneqah*, four marble panels bearing salutations to the Fourteen Immaculate Ones are dated 912,⁶ and the date 1348 is visible above its wooden door.⁷ Two inscriptions on the minaret bear the dates 725 and 1342.⁸ The mosque's ancient door, which opens on the street bordering it on the north, bears an inscription which indicates that the construction of the building was completed in 972 and that the panel itself was installed in 1012.⁹ Two bequeathal inscriptions dated 1103 and 1259 exist in the southern *eivan* of the mosque.¹⁰ Another inscription in this *eivan* records repairs carried out in 1178.¹¹ Various inscriptions in prose and rhyme have been uncovered from under the layers of this *eivan*'s plaster revetment. These bear such dates as 899, 940, 951, 993 and 1178.¹² A poetic inscription in the northern *eivan* includes the *abjad*-encoded date of 1139, in reference to repairs and whitewashing in the mosque.¹³ The floor of this *eivan* is paved with tiles dated 1366 and also 1326 AS.¹⁴ The mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad is also tile-paved and the inscription of the building records that this was done in 1045.¹⁵ The wooden *zarih* of this mausoleum is dated 1064.¹⁶ Besides these inscriptions, edicts of the Safavid monarch Shah `Abbas I and the Qajar prince Hessam-os-Saltaneh exist on the portico of the mosque and are dated 1024 and 1281, respectively.¹⁷

Commissioners and builders: According to existing inscriptions, the congregational mosque, the *khaneqah* and the mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad were commissioned by Khalifat ebn-e Hossein ebn-e `Ali Mastari and the construction of these buildings was carried out under the supervision of Shams-od-Din Mohammad ebn-e `Ali Natanzi.¹⁸ Another inscription records that the dome of the mausoleum was built by the architect Ebrahim ebn-e Esma'il Banna Esfahani and his aid Sheikh Esma'il.¹⁹ The names of Mohammad ebn-e Abi-`Ali and Amir Kabir Jalal-od-Din `Abdollah appear on the body of the minaret and it is recorded that it was constructed under the supervision of Kamal-od-Din Mohammad.²⁰

Other inscriptions in the mosque record the names of Mehdi ebn-e Ghazanfar Kashani,²¹ Mowlana Mohammad-Baqra Damavandi,²² Haji Mir-Ebrahim Hosseini Natanzi²³ and Gholam-Hosseini-Khan Noori,²⁴ the governor of

Natanz, as having commissioned the restoration of its various parts. The names of the calligraphers Assadollah Hosseini,²⁵ Mohammad-Reza Emami,²⁶ Eskandar Ebrahim-Abadi Natanzi,²⁷ Qorban-`Ali Karim-poor Natanzi,²⁸ `Abd-ol-Latif,²⁹ Mohammad-`Ali ebn-e Mohammad-Sa'id Hosseini Natanzi³⁰ and Mirza `Abbas (son of Haji-Mirza-Hosseini Natanzi)³¹ appear in the inscriptions of the building. Among the stone-engravers, tile-workers and stucco carvers responsible for the inscriptions of the mosque, the names of Haydar,³² Master Hossein Khorassani,³³ Master Majdi,³⁴ Master Hossein Qassa` (son of `Ali-Mohammad Natanzi) and Hassan Eslami Natanzi³⁵ and Hassan Eslami Natanzi³⁶ may be mentioned.

The wooden door of the mosque's northern entrance was made and bequeathed by `Ala'-ed-Din ebn-e Hossein Najjar Natanzi³⁷ and the names of Haydar Najjar (son of Mozaffar Natanzi) and Khajeh-Najm-od-Din Mahmood ebn-e `Emad also appear in other bequeathal documents of the mosque.³⁸ The tile-work of the mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad was commissioned by Khadijeh-Soltan (daughter of Shams-e Tala)³⁹ and the wooden *zarih* of this tomb was made by Hossein ebn-e Esma'il Sereshgi Natanzi.⁴⁰

Information from written sources: Concerning the mosque and mausoleum ensemble, André Godard writes that their main axes, which are the same as those of their prayer niches, differ by some 10 degrees and that this discrepancy is too large to be attributed to a mistake in laying out their plans, so that one can but admit that the builders of these buildings have used different methods to determine the direction of the *qebleh*.⁴¹ He adds that the mausoleum's oddly laid out entrance passage proves that this building was a later addition to the mosque.⁴² Donald Wilber, on the contrary, believes that the mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad predates the congregational mosque, on the evidence of the older brick decoration visible wherever the plaster revetment of the walls has collapsed.⁴³ He writes that clear evidence exists which shows that the mausoleum had an entrance portico on its northern side which was walled up around the year 707 in view of the type of plaster moldings used.⁴⁴ Also in this concern, Schroeder writes that the *gonbad-khaneh* of the mosque is older than its four *eivans*, which were added at a later date together with the arcade around the courtyard, because the axes of the mosque's *gonbad-khaneh* and courtyard are different and that in one of the *eivans* this inscription is seen: "the mosque is built within the mosque".⁴⁵ André Godard has dated the inscription of the *khaneqah*'s portico to 716 or 717⁴⁶ and, as mentioned, this inscription has now been restored to read 716. Mr. `Abdollah Quchani, writes in this concern that the discovery of new evidence has indubitably shown that the date 716 cannot be correct.⁴⁷ He adds that, as recorded in *Tarikh-e Vassaf* and *Tarikh-e Gozideh*, Zain-

۱۱۲. تزیینات سردر

112. Decorations of the entrance portico

od-Din Mastari was executed in 711 and cannot therefore have ordered the construction of the *khaneqah* in 716.⁴⁸ Mr. Quchani further adds that, given the existence of inscriptions dated 707 in the mosque and the mausoleum, the inscription of the *khaneqah* was probably also dated 707.⁴⁹

Evolution of the building: As surveys and research projects carried out in the past two decades by experts from the Iranian Cultural Heritage Organization have shown, the oldest part of this ensemble is the *gonbad-khaneh* on the southwestern side of the mosque. An inscription discovered in this *gonbad-khaneh* in 1352 AS showed that it was built in 389 and, therefore, constitutes the most ancient dated dome of the region.⁵⁰ This *gonbad-khaneh* was built as an individual edifice surrounded with colonnades. For unknown reasons, the colonnade facing the *qebleh* was demolished and gradually became a public passage.⁵¹ Also, when the street adjoining the dome was raised, the humidity resulting from the infiltration of surface waters damaged the building.⁵² The other parts of the mosque were added to the *gonbad-khaneh* in the eighth century, where the fourth century *gonbad-khaneh* and part of its northern colonnade were preserved and entrances leading from the courtyard to the dome chamber were built.⁵³ Remains of this colonnade and its brick pavement have been uncovered on the other sides of the *gonbad-khaneh* during recent excavations.⁵⁴ The vault of the northern *eivan* collapsed in later periods and was later rebuilt, but its decoration and inscriptions were not reflected in this reconstruction and today only parts of ancient inscriptions are visible on the edges of the rising arcs on either side of this *eivan*.⁵⁵ An inscription from the Safavid period exists at the limit between the two levels of the *eivan*.⁵⁶ This *eivan* has been paved with tiles in recent years.⁵⁷

As mentioned, the chronological sequence in which the mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad and the mosque were built is subject to controversy. The plinth of this mausoleum was covered with star-shaped tiles⁵⁸ which have been stolen. Also, in the southern wall of this mausoleum, a tile-worked prayer niche existed which, in the opinion of Donald Wilber, is probably none but the prayer

niche now preserved in the Victoria and Albert Museum in London.⁵⁹ Wilber also believes that the tiles bordering this prayer niche bear the date 707 and are presently housed in the Metropolitan Museum.⁶⁰

The *khaneqah* was located west of this ensemble, but only its portico remains today. According to the local population, this building was in excellent condition until the end of the Safavid period, when it was destroyed during the Afghan invasion.⁶¹ In 1375 a *shabestan* was built on the site of this *khaneqah*.⁶² Parts of the *khaneqah*'s portico and its decoration had crumbled in the course of time, but these have been restored during the past two decades. Today the ceiling of this portico is covered with a handsome *moqarnas* of polychrome tiles and the tile-work of its exterior facades has been restored.⁶³

The construction of the ensemble's minaret was completed in 725, as attested to by its inscription.⁶⁴ The tile-work decoration of the minaret had gradually crumbled and was deteriorating year after year until 1356 AS, when it was thoroughly restored.⁶⁵ An interesting point in this ensemble is the difference of its various parts' decoration. The congregational mosque and the mausoleum of Sheikh-`Abd-os-Samad display uniform plaster revetment, while the portico of the *khaneqah*, the minaret and its base, built at a small distance from the mosque and the *khaneqah*, are covered with tile-work decoration.

*. This building consists of three parts: the Jame' Mosque, Mausoleum of Sheikh `Abd-os-Samad, and some remains of his *Khaneqah*.

1. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, *Miras-e Farhangi-e Natanz: Asar-e Tarikhi, Adab va Sonat-ha va Tarikhi-e Natanz*, edited by Houshang Ansari, Tehran, Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, 1374, 2 volumes, vol. 1, p. 67.
2. Lotfollah Honarfar, *Ganjine-ye Asar-e Tarikhi-e Esfahan, (Asar-e Bastani va Alvah va Katibe-ha-ye Tarikhi dar Ostan-e Esfahan)*, Esfahan, Emami, 1344, p. 873.
3. Ibid.

4. Ibid, pp. 875 & 878.

5. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 89.

6. Ibid, vol. 1, p. 94.

7. Ibid.

8. Ibid, vol. 1, pp. 98 & 101-102.

9. Lotfollah Honarfar, Ibid, p. 876.

10. Ibid, pp. 876-878.

11. Ibid, p. 876.

12. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, pp. 60-61.

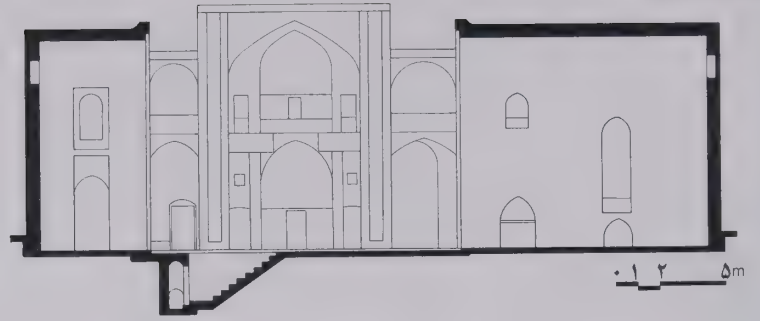
13. Ibid, vol. 1, p. 73.

14. Ibid, vol. 1, p. 75.

15. Lotfollah Honarfar, Ibid, pp. 878-880.

16. Ibid, p. 878.

برش عمودی الف-الف
section A - A

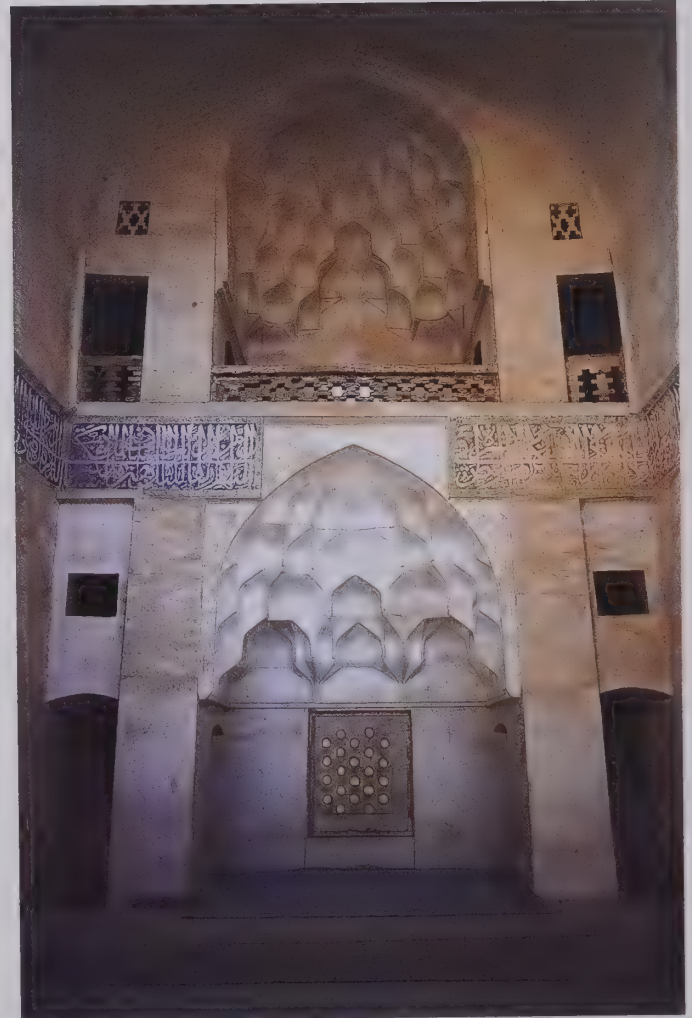

برش عمودی ج-ج
section C - C

111. Northern *eivan*, interior space

۱۱۱. ایوان شمالی

17. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, pp. 57-59.
18. Ibid, vol. 1, p. 90; Lotfollah Honarfar, Ibid, pp. 873 & 880.
19. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 89; Lotfollah Honarfar, Ibid, p. 880.
20. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 98.
21. Lotfollah Honarfar, Ibid, p. 875.
22. Ibid, p. 876.
23. Ibid.
24. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, pp. 101-102.
25. Lotfollah Honarfar, Ibid, pp. 881-882.
26. Ibid, p. 875.
27. Ibid, p. 878.
28. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 75.
29. Ibid, vol. 1, p. 88.
30. Ibid, vol. 1, p. 63.
31. Ibid, vol. 1, p. 102.
32. Lotfollah Honarfar, Ibid, p. 875.
33. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 94.
34. Ibid, vol. 1, p. 63.
35. Ibid, vol. 1, p. 102.
36. Lotfollah Honarfar, Ibid.
37. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 77.
38. Ibid, vol. 1, pp. 62 & 94.
39. Lotfollah Honarfar, Ibid, p. 879.
40. Ibid, p. 878.
41. André Godard and Others, *Athar-e Iran*, translated by Abolhassan Sarvaghad Moghaddam, Mashhad, Astan-e Qods-e Razavi, 1367, 4 volumes, vol. 3, p. 259.
42. Ibid.
43. Donald Wilber, *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids*, translated by 'Abdollah Faryar, under the supervision of Mohammad Sa'idi, collection of General Theological Studies, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1346, p. 145.
44. Ibid.
45. Ibid.
46. André Godard and Others, Ibid, vol. 3, p. 252.
47. 'Abdollah Quchani, "Barresi-e Katibe-ha-ye Tarikhi-e Majmu'e-ye Natanz va Masjed-e Jame'-e Na'in", with some explanations from Baqer Shirazi, in *Asar*, no. 26 & 27, 1357, p. 132.
48. Ibid, p. 134.
49. Ibid, p. 132.
50. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, pp. 67-68.
51. Ibid, vol. 1, pp. 68-69.
52. Ibid, vol. 1, p. 69.
53. Ibid.
54. Ibid, vol. 1, p. 70.
55. Ibid, vol. 1, p. 71.
56. Ibid, vol. 1, p. 73.
57. Ibid, vol. 1, p. 75.
58. Donald Wilber, Ibid, p. 146.
59. Ibid.
60. Ibid.
61. André Godard and Others, Ibid, vol. 3, p. 269.
62. Seyyed-Hossein A`zam-Vaqefi, Ibid, vol. 1, p. 80.
63. Ibid, vol. 1, p. 95.
64. Ibid, vol. 1, p. 98.
65. Ibid, vol. 1, p. 103.

برش افقی طبقه دوم
Second Floor Plan

110. Southern *eivan*

۱۱۰. ایوان جنوبی

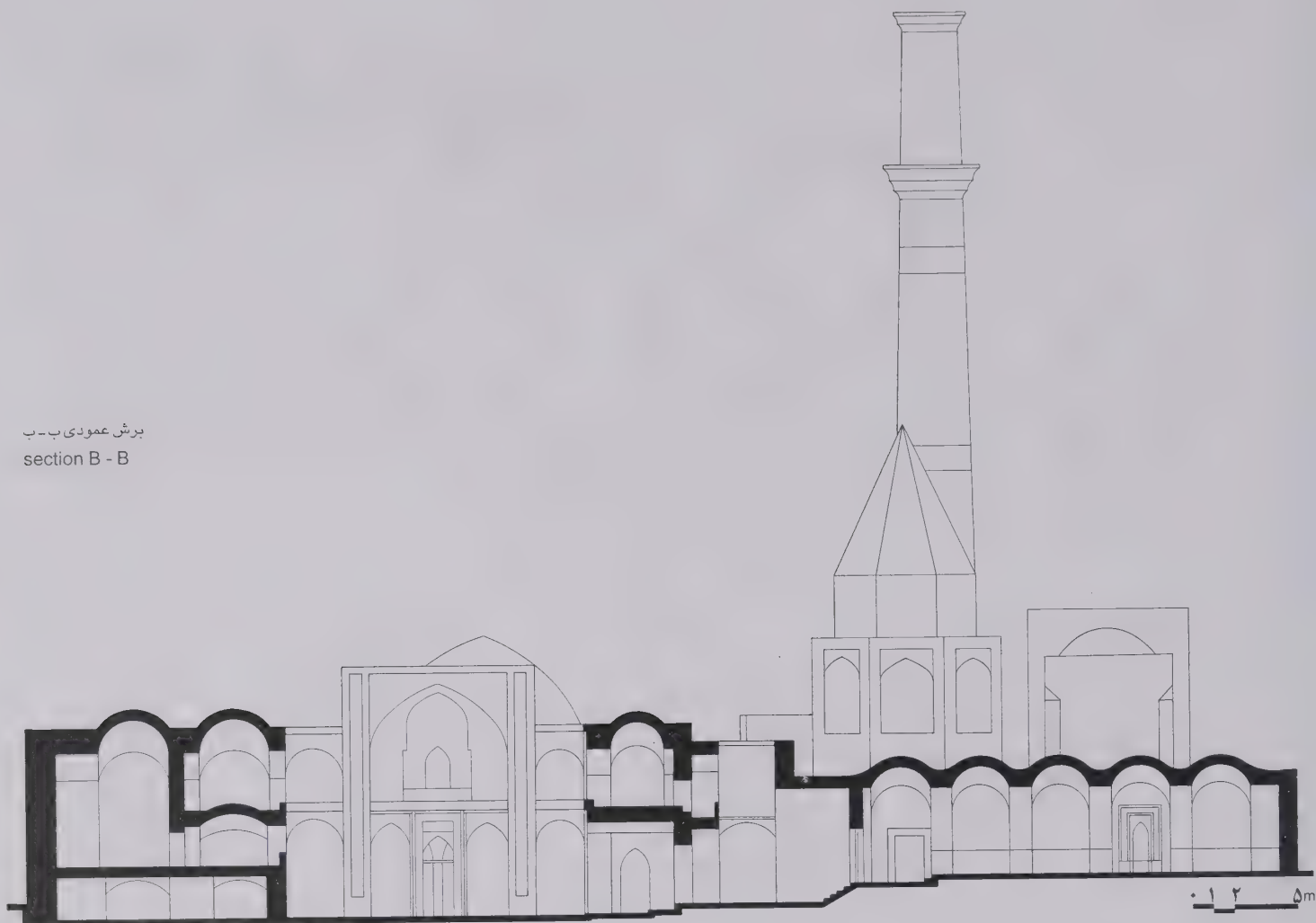

109. Entrance portico of the mosque

۱۰۹. سردر

برش عمودی ب-ب
section B - B

108. *Gonbad-khaneh* of the mosque

۱۰۸. گنبدخانه مسجد

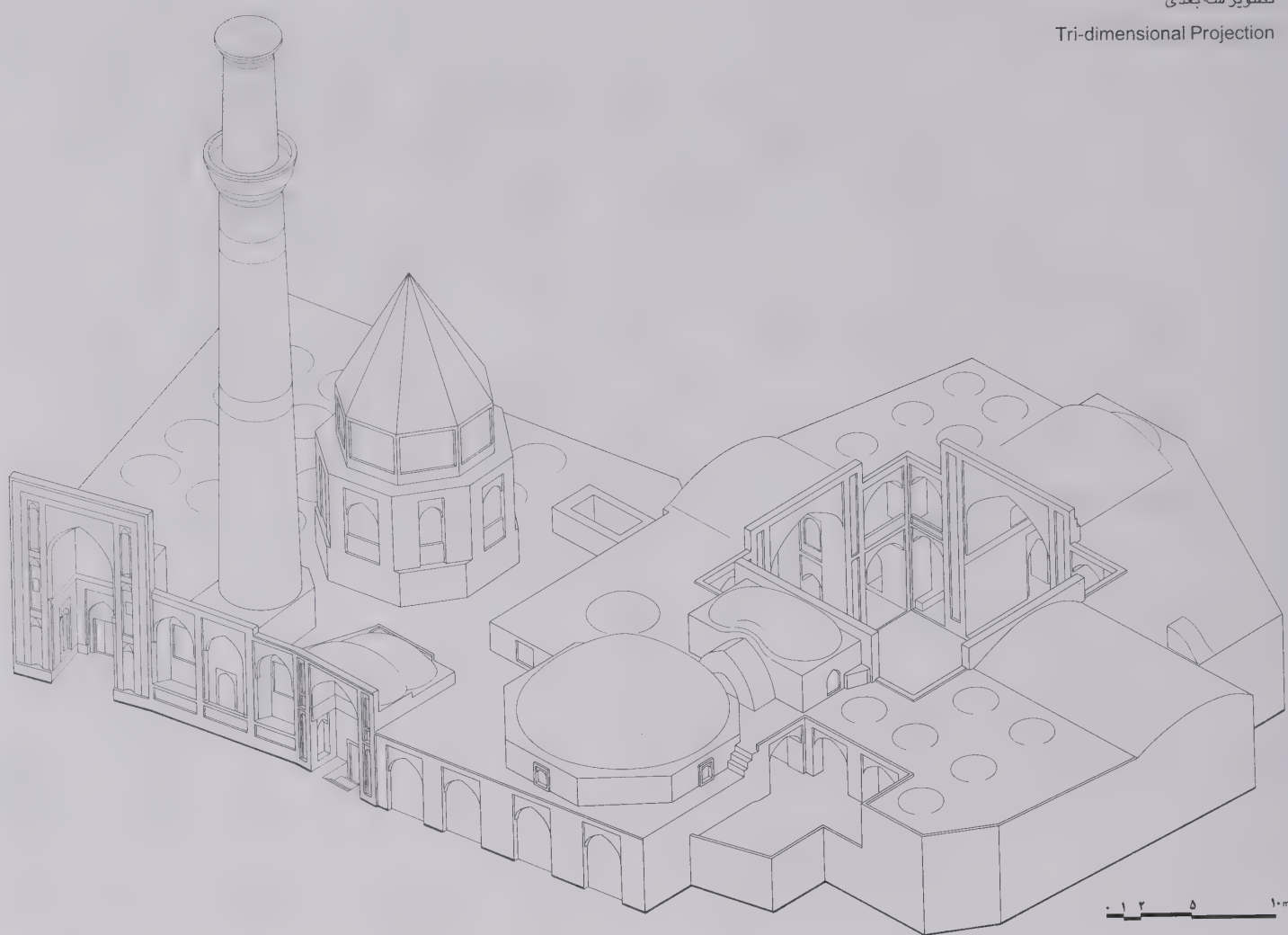
برش افقی طبقه اول
First Floor Plan

107. Ceiling of the mausoleum's dome

۱۰۷. سقف گنبدخانه مقبره

106. Northern and eastern *eivans*

۱۰۶. ایوان شمالی و شرقی

105. Southern (Qebli) iwan

۱۰۵. ایوان جنوبی (قبلی)

(۴۲) آندره گدار و دیگران، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، (مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷)، ج ۴، ص ۳، ج ۳، ص ۲۵۹. (۴۳) همان جا.

44) Donald Newton Wilber (1907-?) (۴۵) دونالد ن. ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، زیر نظر محمد سعیدی، مجموعه معارف عمومی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶)، ص ۱۴۵. (۴۶) همان جا.

47) Eric Schroeder (1904-?) (۴۸) همان جا.

(۴۹) آندره گدار و دیگران، همان، ج ۳، ص ۲۵۲. (۵۰) عبدالله قوچانی، «بررسی کتیبه‌های تاریخی مجموعه نظیر و مسجد جامع نائین»، با توضیحاتی از باقر شیرازی، اثر، ش ۲۶ و ۲۷ (۱۳۵۷)، ص ۱۳۲. (۵۱) همان، ص ۱۳۴. (۵۲) همان، ص ۱۳۲.

(۵۳) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۶۸-۶۹.

(۵۴) همان، ج ۱، ص ۶۸-۶۹.

(۵۵) همان، ج ۱، ص ۶۹.

(۵۶) همان جا.

(۵۷) همان، ج ۱، ص ۷۰.

(۵۸) همان، ج ۱، ص ۷۱.

(۵۹) همان، ج ۱، ص ۷۳.

(۶۰) همان، ج ۱، ص ۷۵.

(۶۱) دونالد ن. ویلبر، همان، ص ۱۴۶.

62) Victoria and Albert Museum (۶۳) همان جا.

64) Metropolitan Museum of Art (۶۵) همان جا.

(۶۶) آندره گدار و دیگران، همان، ج ۳، ص ۲۶۹.

(۶۷) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۸۰.

(۶۸) همان، ج ۱، ص ۹۵.

(۶۹) همان، ج ۱، ص ۹۸.

(۷۰) همان، ج ۱، ص ۱۰۳.

(۹) لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۷۶.

(۱۰) همان، ص ۸۷۶-۸۷۸.

(۱۱) همان، ص ۸۷۶.

(۱۲) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۶۰-۶۱.

(۱۳) همان، ج ۱، ص ۷۳.

(۱۴) همان، ج ۱، ص ۷۵.

(۱۵) لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۷۸-۸۸۰.

(۱۶) همان، ص ۸۷۸.

(۱۷) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۵۷-۵۹.

(۱۸) همان، ج ۱، ص ۹۰؛ لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۷۳ و ۸۸۰.

(۱۹) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۸۹؛ لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۸۰.

(۲۰) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۹۸.

(۲۱) لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۷۵.

(۲۲) همان، ص ۸۷۶. (۲۳) همان جا.

(۲۴) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۱۰۱-۱۰۲.

(۲۵) لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۸۱-۸۸۲.

(۲۶) همان، ص ۸۷۵.

(۲۷) همان، ص ۸۷۸.

(۲۸) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۷۵.

(۲۹) همان، ج ۱، ص ۸۸.

(۳۰) همان، ج ۱، ص ۶۳.

(۳۱) همان، ج ۱، ص ۱۰۲.

(۳۲) لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۷۵.

(۳۳) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۹۴.

(۳۴) همان، ج ۱، ص ۶۳.

(۳۵) همان، ج ۱، ص ۱۰۲.

(۳۶) لطف‌الله هنرفر، همان جا.

(۳۷) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۷۷.

(۳۸) همان، ج ۱، ص ۶۲ و ۹۴.

(۳۹) لطف‌الله هنرفر، همان، ص ۸۷۹.

(۴۰) همان، ص ۸۷۸.

41) Andre Godard (1881-1965)

بنای خانقاه در غرب این مجموعه قرار داشته که هم اکنون فقط سردر آن باقی است. بنا بر اظهارات اهالی محل، این بنا تا پایان دوره صفویان وضع بسیار خوبی داشته و در حمله افغانان، ویران شده است. ۶۶ در سال ۱۳۷۵ شبستانی بر جای خرابه‌های این خانقاه احداث شده است. ۶۷ قسمتی از سردر خانقاه و تزیینات آن به مرور زمان فرو ریخته بود که در دو دهه اخیر مرمت شده است. امروزه سقف این سردر با مقرنسی زیبا و کاشی‌های رنگارنگ پوشیده و کاشی کاری نمای خارجی آن بازسازی شده است. ۶۸

احداث مناره این مجموعه، بر اساس کتیبه آن، در سال ۷۲۵ آغاز شده است. ۶۹ کاشی‌های مناره، که به تدریج فرو می‌ریخت و هر ساله آسیب بیش تری می‌دید، در سال ۱۳۵۶ ش مرمت اساسی شد. ۷۰ نکته قابل توجه در این مجموعه تفاوت تزیینات در قسمت‌های مختلف آن است: بناهای مسجد جامع و بقعه شیخ عبدالصمد تماماً گچ اندود و بدون تزیینات کاشی است؛ در حالی که سردر خانقاه و مناره و پایه آن، که در فاصله کوتاهی از مسجد و بقعه ساخته شده، پوشیده از کاشی است.

* این بنا از سه بخش تشکیل شده است: مسجد اصفهان)، (اصفهان، امامی، ۱۳۴۴)، ص ۸۷۳. (۳) همان جا.

(۴) همان، ص ۸۷۵ و ۸۷۸.

(۵) سیدحسین اعظم واقفی، همان، ج ۱، ص ۸۹.

(۶) همان، ج ۱، ص ۹۴.

(۷) همان جا.

(۸) همان، ج ۱، ص ۹۸ و ۱۰۱-۱۰۲.

(۹) لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان

۱۰۴. Courtyard of the mosque, the dome, minaret and the mausoleum

۱۰۳. Southern (Qebli) side of the courtyard

و رواق سمت قبله گنبدخانه به عللی ویران و به مرور، معبر عمومی شده بوده است.^{۵۴} همچنین بالا آمدن سطح گذر پشت گنبد و نفوذ رطوبت و آب های سطحی به بنا آسیب رسانده بوده است.^{۵۵} در قرن هشتم هجری قمری، بخش های دیگر مسجد را به گنبدخانه افزوده اند و با حفظ گنبدخانه قرن چهارم هجری قمری و بخشی از رواق شمالی آن، ورودی هایی از صحن به زیر گنبد تعبیه کرده اند.^{۵۶} بقایای این رواق و آجر فرش آن در دیگر جبهه های گنبدخانه در حفاری های دوره اخیر آشکار شده است.^{۵۷}

طاق ایوان شمالی در دوره های بعد فرو ریخته که بازسازی شده است؛ ولی تزیینات و کتیبه های آن در این بازسازی اعاده نشده است؛ و امروزه فقط در طرفین لبه هلالی طاق این ایوان، بخشی از کتیبه قدیمی دیده می شود.^{۵۸} در حد فاصل طبقه اول و دوم این ایوان، کتیبه ای از دوره صفویان باقی است.^{۵۹} در نیم قرن اخیر، کف این ایوان با کاشی فرش شده است.^{۶۰}

چنان که گذشت، در تقدّم یا تأخّر احداث بقعه شیخ عبدالصمد نسبت به بنای مسجد اختلاف نظر وجود دارد. این بقعه از آره ای از کاشی های ستاره ای شکل داشته^{۶۱} که این کاشی ها به سرقت رفته است. همچنین بر دیوار جنوبی این بقعه، محرابی از کاشی وجود داشته که به نظر دونالد ویلبر، احتمالاً همان محرابی است که اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن^{۶۲} نگه داری می شود.^{۶۳} ویلبر همچنین احتمال داده است که کاشی های حاشیه این محراب مورخ به ۷۰۷ و امروزه در موزه هنری متروپولیتن^{۶۴} باشد.^{۶۵}

دارد که در نمای شمالی مقبره، یک سردر بوده که با توجه به نوع قالب گیری گچی، در حدود سال ۷۰۷ مسدود شده است.^{۴۶} شرودر^{۴۷} نیز اظهار داشته که گنبدخانه مسجد از چهار ایوان آن قدیمی تر است و ایوان ها و طاق نماهای صحن به بنای موجود اضافه شده است؛ زیرا محور گنبدخانه با محور صحن مسجد اختلاف دارد و در کتیبه یکی از ایوان ها نیز این عبارت دیده می شود: «مسجد در داخل مسجد ساخته شده.»^{۴۸} آندره گودار تاریخ کتیبه سردر خانقاه را ۷۱۶ یا ۷۱۷ تعیین کرده است؛^{۴۹} و چنان که گذشت، این کتیبه را امروزه با تاریخ ۷۱۶ بازسازی کرده اند. عبدالله قوچانی در این باره نوشته است که با پیدا شدن شواهد جدید، اکنون مسلم شده که تاریخ ۷۱۶ صحیح نیست.^{۵۰} به نوشته او، بر اساس ضبط تاریخ و صاف و تاریخ گزیده، زین الدین ماستری در سال ۷۱۱ اعدام شده است؛ و بنابراین ممکن نیست در سال ۷۱۶ دستور ساختن خانقاه را داده باشد.^{۵۱} قوچانی نتیجه گرفته است که با توجه به کتیبه های مسجد و مقبره، مورخ به ۷۰۷، احتمالاً تاریخ کتیبه خانقاه نیز ۷۰۷ بوده است.^{۵۲}

سیر تحول بنا: بر اساس تحقیقات و کاوش های کارشناسان سازمان میراث فرهنگی در دو دهه اخیر، قدیمی ترین بخش این مجموعه گنبدخانه جبهه جنوب غربی مسجد است. کتیبه ای که در سال ۱۳۵۲ ش در این گنبدخانه کشف شد نشان داد که این گنبدخانه در سال ۳۸۹ بنا شده و در نتیجه، قدیمی ترین گنبد تاریخ دار منطقه است.^{۵۳} این گنبدخانه را با رواقی در پیرامون آن به صورت منفرد ساخته بوده اند

مسجد جامع نطنز و مقبره شیخ عبدالصمد*

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: قدیمی‌ترین کتیبه بنا، بر ضلع شرقی گنبدخانه، مورخ به ۳۸۹ است. این کتیبه در مرمت سال‌های اخیر آشکار شده است.^۱ بر کتیبه سردر مسجد، تاریخ ۷۰۴ ثبت است؛^۲ و در منبت کاری شده این ورودی کتیبه‌ای دارد به تاریخ ۳۸۲۵ ایوان شمالی مسجد و مقبره شیخ عبدالصمد هر یک کتیبه‌ای به تاریخ ۷۰۷ دارد.^۴ بخش پایانی کتیبه سردر خانقاهی که در غرب مسجد بوده فرو ریخته بوده که اکنون با تاریخ ۷۱۶ مرمت شده است.^۵ سردر خانقاه چهار لوح مرمر دارد که یکی از آن‌ها مورخ به ۹۱۲ است^۶ و بر بالای در چوبی آن، تاریخ ۱۳۴۸ دیده می‌شود.^۷ بر دو کتیبه مناره، تاریخ‌های ۷۲۵ و ۱۳۴۲ ثبت است.^۸ در قدیمی مسجد، که به کوچه مجاور ضلع شمالی آن گشوده می‌شود، کتیبه‌ای دارد که بر طبق آن، تاریخ اتمام ساخت در سال ۹۷۲ و تاریخ نصب آن سال ۱۰۱۲ بوده است.^۹ در ایوان جنوبی مسجد، دو لوح وقفنامه به تاریخ‌های ۱۱۰۳ و ۱۲۵۹ وجود دارد.^{۱۰} در این ایوان، کتیبه‌ای دیگر حاکی از تعمیرات سال ۱۱۷۸ است.^{۱۱} از زیر لایه‌های گچی پوشش این ایوان، نوشته‌هایی به نظم و نثر با تاریخ‌های مختلف آشکار شده است؛ از جمله تاریخ‌های: ۸۹۹، ۹۴۰، ۹۵۱، ۹۹۳، ۱۱۷۸.^{۱۲} کتیبه‌ای منظوم در ایوان شمالی ماده تاریخی دارد که خبر از تعمیرات و سفیدکاری مسجد در سال ۱۱۳۹ می‌دهد.^{۱۳} کف این ایوان نیز پوشش کاشی مورخ به ۱۳۶۶ و نیز ۱۳۲۶ ش دارد.^{۱۴} صندوق قبر شیخ عبدالصمد نیز پوششی از کاشی دارد که بر اساس کتیبه منصوب بر بالای آن، در سال ۱۰۴۵ انجام شده است.^{۱۵} ضریح چوبی این آرامگاه مورخ به ۱۰۶۴ است.^{۱۶} علاوه بر این کتیبه‌ها، دو فرمان از شاه عباس اول صفوی و شاهزاده حسام السلطنه قاجار بر سردر مسجد وجود دارد که به ترتیب مورخ به ۱۰۲۴ و ۱۲۸۱ است.^{۱۷}

بانیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه‌های موجود، بانی مسجد جامع و خانقاه و مقبره شیخ عبدالصمد خلیفه بن حسین بن علی ماستری و مباشر احداث این ابنیه شمس الدین محمد بن علی نطنزی بوده است.^{۱۸} بر اساس کتیبه گنبد مقبره، معمار آن ابراهیم بن اسماعیل بنا اصفهانی و دستیارش شیخ اسماعیل بوده است.^{۱۹} بر بدنه مناره، نام محمد بن ابی علی و نیز امیرکبیر جلال الدین عبدالله

دیده می‌شود و چنین نگاشته شده که این مناره به سعی کمال الدین محمد احداث شده است.^{۲۰} در دیگر کتیبه‌های مسجد، نام بانیان مرمت قسمت‌های مختلف بنا، مهدی بن غضنفر کاشانی^{۲۱} و مولانا محمد باقرا دماوندی^{۲۲} و حاجی میرابراهیم حسینی نطنزی^{۲۳} و غلامحسین خان نوری^{۲۴}، حاکم وقت نطنز، دیده می‌شود. نام خطاطان، اسدالله حسینی^{۲۵} و محمدرضا امامی^{۲۶} و اسکندر ابراهیم آبادی نطنزی^{۲۷} و قربانعلی کریم پور نطنزی^{۲۸} و عبداللطیف^{۲۹} و محمدعلی بن محمدسعید حسینی نطنزی^{۳۰} و میرزا عباس (فرزند حاجی میرزا حسین نطنزی)^{۳۱}، در کتیبه‌های بنا آمده است. همچنین نام استادان حجّار و کاشی‌کار و گچ‌بر بنا، استاد حیدر^{۳۲} و استاد حسین خراسانی^{۳۳} و استاد مجدی^{۳۴} و استاد حسین قضاغ، فرزند علی محمد نطنزی^{۳۵}، و حسن اسلامی نطنزی^{۳۶}، در کتیبه‌های مسجد به چشم می‌خورد. واقف و سازنده در چوبی ورودی شمالی مسجد استاد علاء الدین بن حسین نجار نطنزی بوده است.^{۳۷} در دیگر وقفنامه‌های بنا، نام استاد حیدر نجار، فرزند مظفر نطنزی، و خواجه نجم الدین محمود بن عماد دیده می‌شود.^{۳۸} مزار شیخ عبدالصمد به همت خدیجه سلطان، دختر شمس طلا، کاشی کاری شده است؛^{۳۹} و ضریح چوبی این مقبره را استاد حسین بن اسماعیل سرشگی نطنزی ساخته است.^{۴۰}

دیگر اطلاعات مکتوب: آندره گودار^{۴۱} درباره مجموعه بناهای مسجد و مقبره نوشته است که محورهای اصلی این بناها، که همان محور محراب آن‌هاست، در حدود ده درجه با یکدیگر اختلاف دارد و این اختلاف بیش از آن است که بتوان حمل بر اشتباه در نقشه بنا کرد. پس باید پذیرفت که به هنگام احداث این دو بنا، روش سازندگان هر یک از آن‌ها در تعیین راستای قبله با دیگری تفاوت داشته است.^{۴۲} وی افزوده است که راه ورودی مقبره، که به شکلی نامناسب تعبیه شده، دلیل بر آن است که بنای مقبره به مسجد اضافه شده است؛^{۴۳} ولی به اعتقاد دونالد ویلبر^{۴۴}، مقبره شیخ عبدالصمد از مسجد جامع قدیمی‌تر است؛ چون در نقاطی که گچ دیوارها فرو ریخته است، قسمتی از تزیینات آجری قدیمی‌تر آن دیده می‌شود.^{۴۵} به نوشته وی، علایم آشکاری وجود

Na'in Jame' Mosque

Historic inscriptions: An inscription on the inlaid pulpit of the mosque is dated 711, which is the oldest date existing in the building.¹ The date 784 appears on the inscription of the mosque's wooden door.² A few tombstones are on the wall and the pillars of the southern *shabestan* at which one of them bears the date 1108.³

Commissioners and builders: The original building of the mosque has been attributed to `Omar ebn-e `Abd-ol-`Aziz, the eighth Amawid caliph, who reigned between 99 and 101, but no clues have been found in this regard.⁴ The bequeather of the mosque's pulpit, according to its inscription, was Malek-ot-Tojjar Jamal-od-Din Hossein ebn-e `Omar ebn-e `Afif and its builder was Mahmood-Shah ebn-e Mohammad Naqqash Kermani.⁵ Fame has it that the pulpit was built upon the order of Haj Mir-Jalal-od-Din Ahmad, the orator of the mosque.⁶

Information from written sources: Arthur Pope, in his *Persian Architecture: The Triumph of Form and Color*, attributes this building to the fourth century and writes that, although geographers such as Maqdessi (4th century) and Nasser Khosrow (5th century) passed through Na'in, they have made no mention of this mosque.⁷ In his opinion, so many other fine buildings of equal or superior beauty existed at the time that these writers have not counted this one as an outstanding piece of architecture.⁸ Christy Wilson writes that, in comparison with those of the Tarikhaneh in Damghan, the pillars of the Jame' Mosque of Na'in are smaller, its corridors are taller and its arches are more pointed.⁹ Mr. Nosratollah Meshkati believes that the original building of the mosque belongs to the Buyid period in the fourth century.¹⁰ S. Flurry, has compared the decoration of this mosque with that of sev-

eral `Abbasid buildings and attributed it to the second half of the third century.¹¹ He believes that the existence of this decoration represents a progressive development in the history of Islamic art¹² and writes that the prayer niche of this mosque is undoubtedly one of the most original examples of prayer niche construction in `Abbasid art.¹³

Evolution of the building: The Jame' Mosque of Na'in is one of the few *shabestan* mosques to have undergone only minor alterations, preserving its original aspect to the present. In the opinion of the experts of the Iranian Cultural Heritage Organization and on the basis of excavations carried out in the past decade, the original building of the mosque was built in the second century and comprised the major part of the present mosque. This mosque included *shabestans* on three sides of the courtyard and a colonnade on its side opposite the *qebleh*. It was enclosed within a raw brick wall, parts of which are still in existence. At the northern corner of the mosque, a special small part exists which was probably an old little mosque that was incorporated into the Jame' Mosque as part of its northwestern *shabestan*. The ancient prayer niche of this part is probably as old as the original building of the small mosque. Beside this ancient prayer niche, another prayer niche is visible which appears to date back to the eighth century. In the fourth century, a vault combined from a few *tassehs* placed on each other, was created on top of the area of the mosque's main prayer niche and pulpit which rested on one side on the raw brick wall and on the other on the pillars of the *shabestan*. In recent investigations, a lapis lazuli and gold inscription belonging to the second century was discovered beneath the

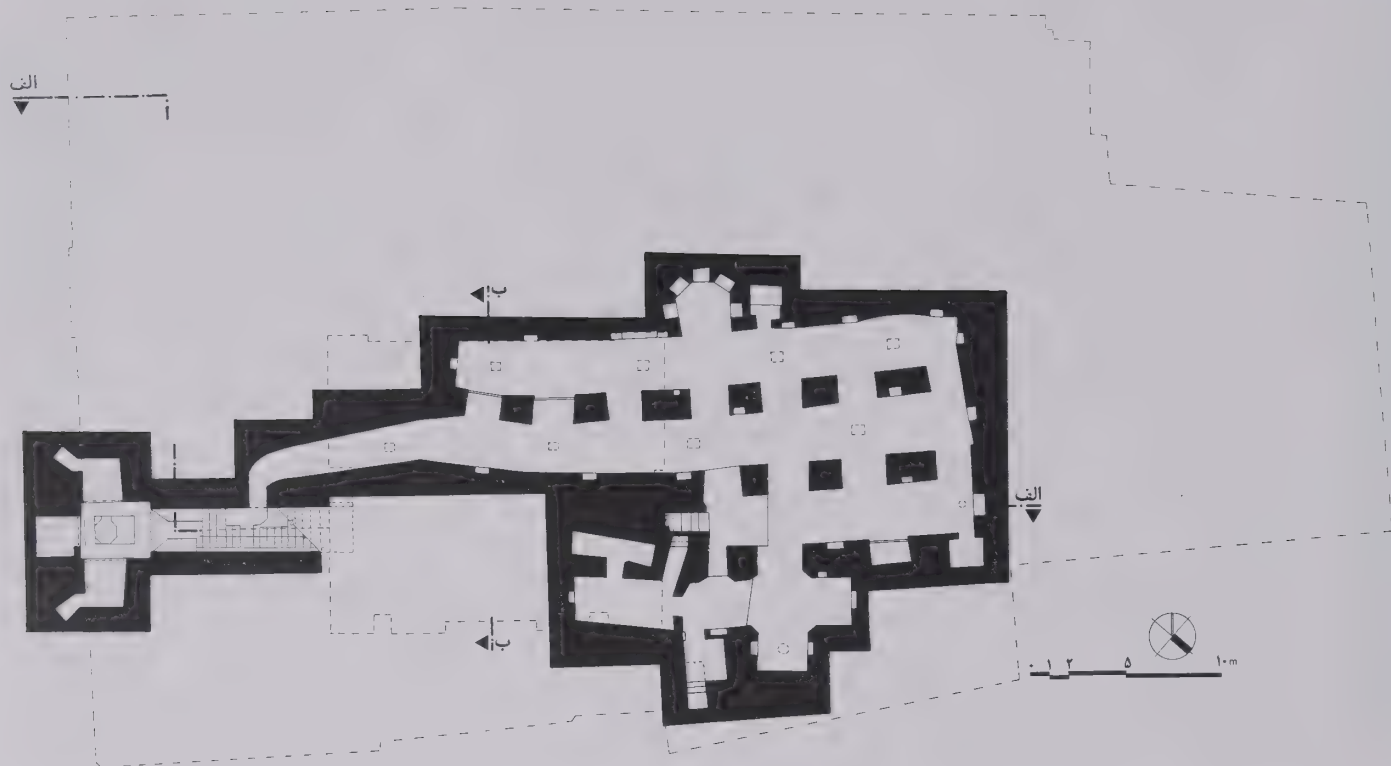
102. Northern side of the courtyard

۱۰۲. جبهه شمالی حیاط

carved stucco decoration of this area. A vault similar to this one exists on the other side of the courtyard, on top of the central *eivan* of the colonnade on this side. Until the fourth century, an area comprising the area in front of the prayer niche and pulpit, a row of vaults on their south-eastern side and two rows of vaults on their northeastern side protruded from the outer wall of the *shabestan* on this side of the mosque. At this time, the *shabestan* was extended on either side of the prayer niche, giving it its present appearance. The thick walls in this part are the remains of the raw brick wall encircling the mosque. In view of the decoration of its base, the minaret of the mosque also dates back to the fourth century. In the eighth century, when mid-height ceilings were built in parts of the *shabestan* of the old side of the mosque, it acquired its present two story form. In the Timurid period, the south-eastern *shabestan* was enlarged outward by a row of vaults, so that the minaret of the mosque was incorporated into this *shabestan*. The *shabestan* located behind the northwestern side of the mosque is an addition dating to the thirteenth or fourteenth century. The pillars of the original mosque (second century) were octagonal, but these were transformed into square or rectangular ones in later periods. The entrances of the original mosque were located on either side of its northeastern *eivan* and the mosque was accessed along a direction facing the *qebleh*. The portico on the eastern corner of the mosque was built in the eighth century, at the same time when the *shabestan* was enlarged. The portico on the southeastern side of the mosque, which today functions as its main entrance, was probably built in the Safavid period. The mosque has a *payab* that is accessed via a stairway beginning in the

courtyard and which is dry today. This building has been entirely restored in recent times. The operations carried out have included the reinforcement of the foundations, the girding of the arches and the renewal of the brick pavement of the courtyard. This restoration was effected under the supervision of Baqer Ayatollahzadeh Shirazi and during it thorough studies and investigations were made concerning the architecture and the evolution of the building.¹⁴

1. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by 'Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2039.
2. Ibid.
3. Lotfollah Honarfard, *Ganjine-ye Asar-e Tarikhi-e Esfahan*, (*Asar-e Bastani va Alvah va Katibe-ha-ye Tarikhi dar Ostan-e Esfahan*), Esfahan, Saghafi, 1350, p. 51.
4. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid; Mirza 'Ali-Khan Na'ini, *Gozaresh Kavir: Safarnameh-ye Safa-os-Saltaneh-ye Na'ini (Tohfah-ol Foghara')*, compiled by Mohammad Golbon, Tehran, Etela'at, 1366, pp. 69-70.
5. Abolghassem Rafi'i Mehr-Abadi, *Asar-e Melli-e Esfahan*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1352, pp. 907-908.
6. Seyyed 'Abd-ol-Hojjat Bolaghi, *Ketab-e Tarikh-e Na'in*, Tehran, Mazaheri, 1369, 3 volumes, vol. 1, p. 74.
7. Arthur Upham Pope, *Persian Architecture: the Triumph of Form and Color*, translated by Keramatollah Afsar, Tehran, Yassavoli/Farhangsara, 1365, pp. 105 & 331-332.
8. Ibid, p. 106.
9. Christy Wilson, *History of Iranian Industries*, translated by 'Abdollah Faryar, Tehran, Yassavoli/Farhangsara, 1366, p. 137.
10. Nosratollah Meshkati, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st issue of the National Iranian Historical Monument Preservation Organization, Tehran, National Iranian Historical Monument Preservation Organization, 1349, p. 50.
11. S. Flurry, *The Mosque of Na'in*, translated by Claude Karbassi, in *Asar*, periodical no. 22 & 23, p. 151.
12. Ibid, pp. 151-167.
13. Ibid, p. 162.
14. The text in the part of "Evolution of the building" has been prepared following the guidance of Mr Baqer Ayatollahzadeh Shirazi.

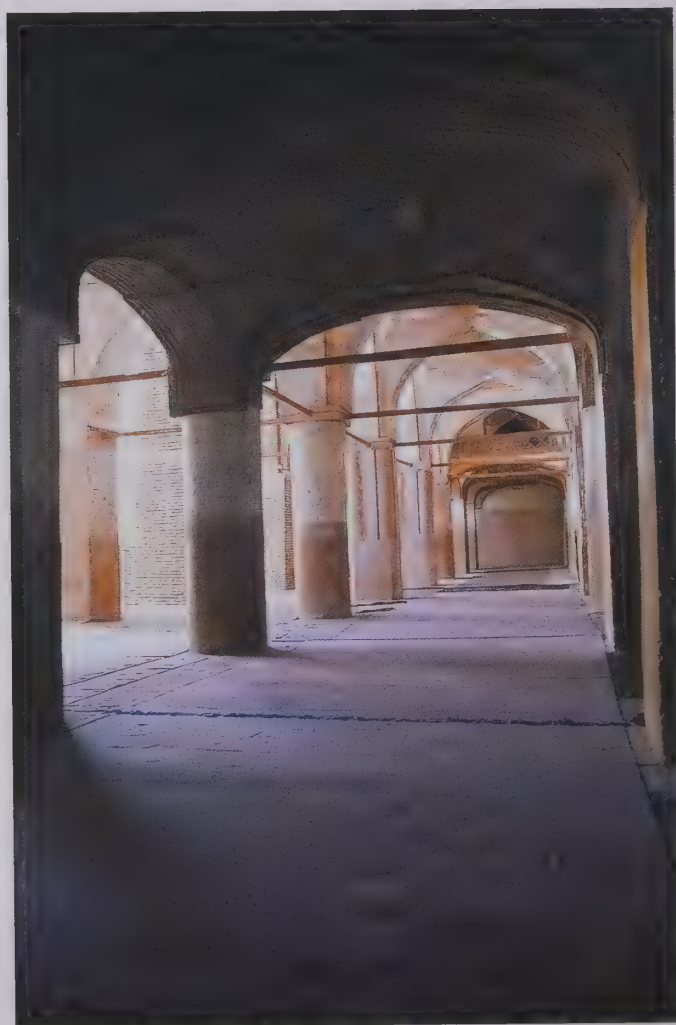
101. Prayer niche and decorations of one of the pillars

۱۰۱. محراب و تزیینات یکی از ستون‌ها

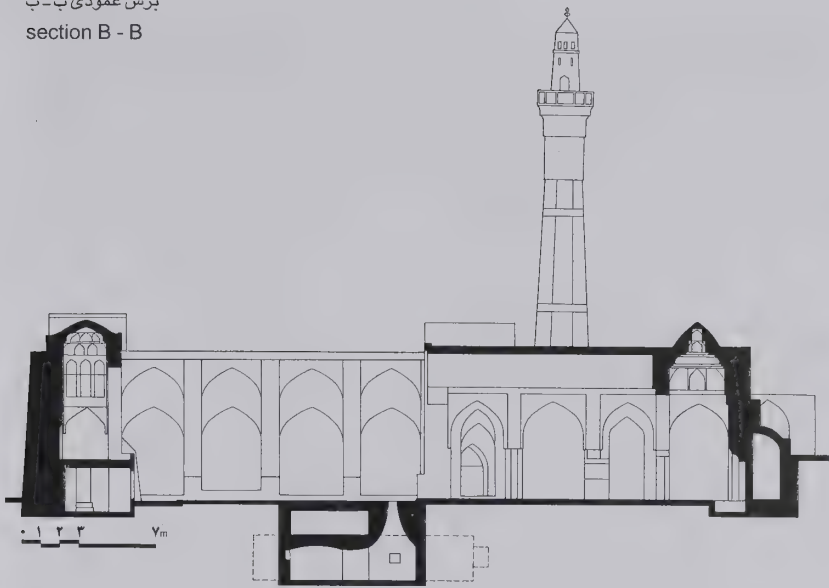

100. Shabestan

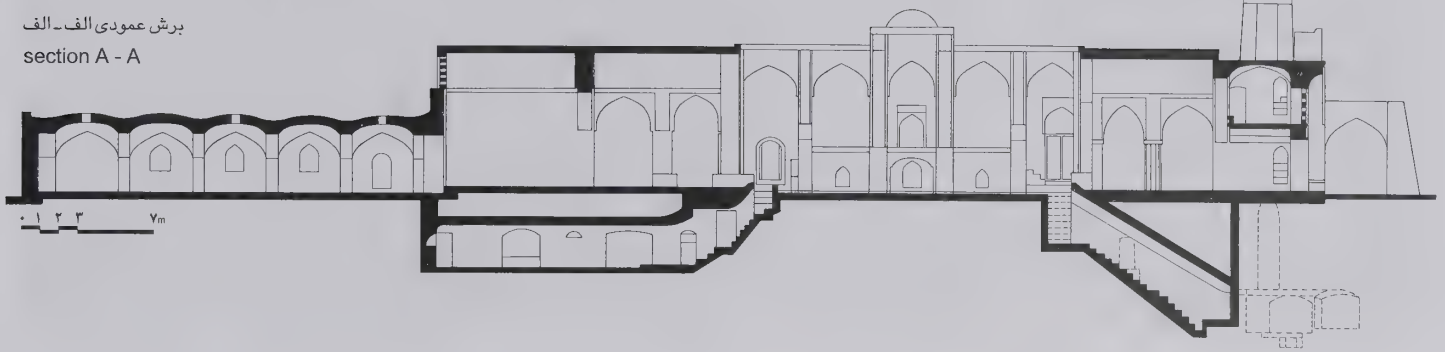
۱۰۰. شبستان

برش عمودی پ-ب
section B - B

برش عمودی الف-الف
section A - A

99. Shabestan

۹۹. شبستان

98. Eastern entrance and the minaret

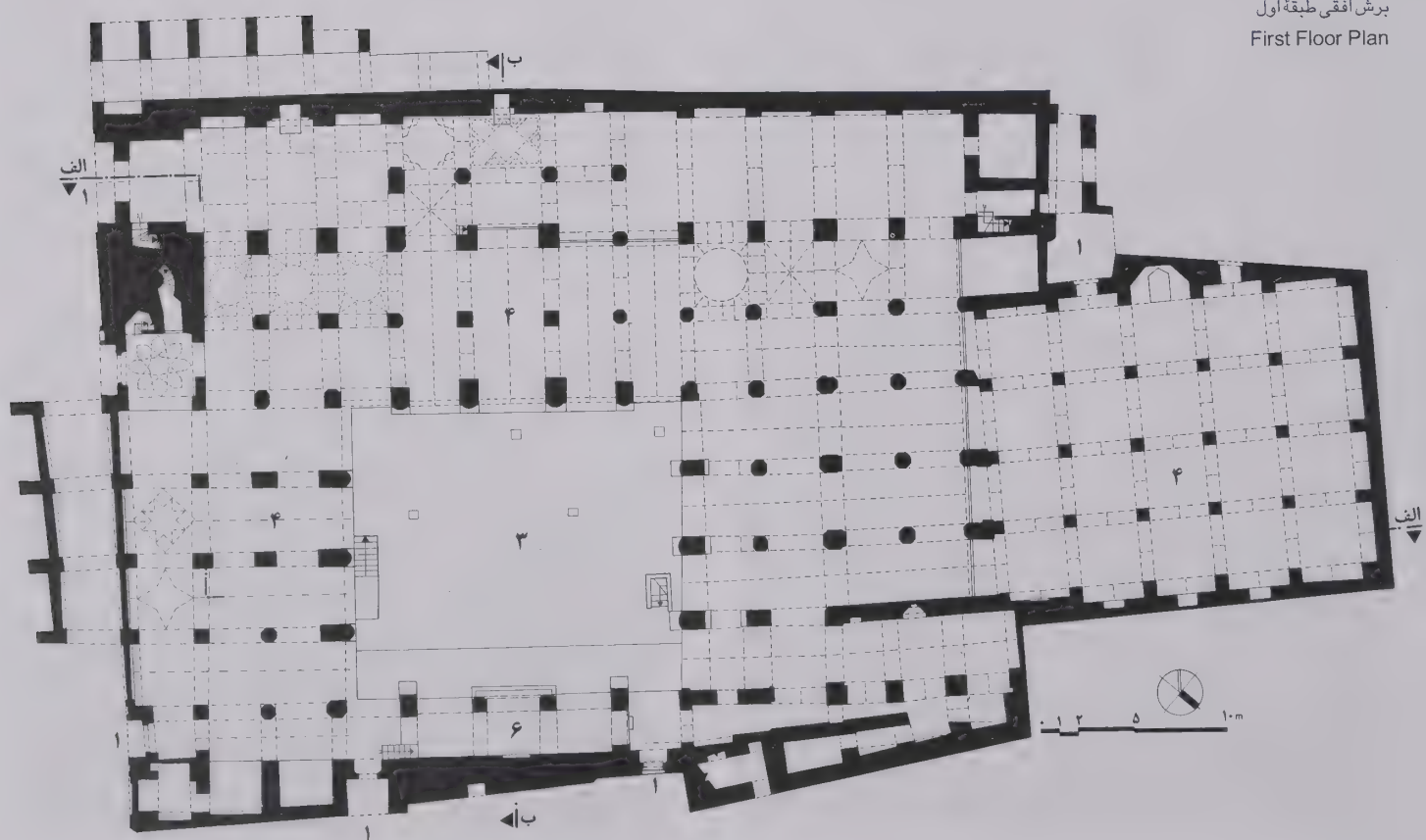
۹۸. ورودی شرقی و مناره

97. Western shabestan

۹۷. شبستان غربی

برش افقی طبقه اول
First Floor Plan

96. Southern and western sides of the courtyard

۹۶. جبهه‌های جنوبی و غربی حیاط

ساخته شده است. سردر ضلع جنوب شرقی مسجد، که امروزه ورودی آن است، احتمالاً از آثار دوره صفویان است. مسجد پایایی دارد که از طریق پلکانی به صحن راه می‌یابد. این پایاب امروزه خشک شده است. در چند دهه اخیر، این بنا کاملاً مرمت شده است. پی‌بندی و کلاف‌کشی قوس‌ها و نیز آجرفرش کردن صحن از جمله اقدامات این سال‌هاست. این مرمت زیر نظر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی انجام شده و در طی آن، درباره معماری و تحولات بنا در دوره‌های مختلف بررسی و تحقیق شده است.^{۱۷}

است. در بررسی‌های اخیر، کتیبه‌ای از لاجورد و طلا، متعلق به قرن دوم هجری قمری، در پشت گچ‌بری‌های دیوار این محل به دست آمده است. مشابه این طاق در سوی دیگر صحن، بر فراز ایوان میانه رواق این جبهه، وجود دارد. تا قرن چهارم هجری قمری، محدوده‌ای زایده‌مانند، شامل فضای جلوی محراب و منبر و یک ردیف طاق در سوی جنوب شرقی و دو ردیف طاق در سوی شمال شرقی آن، از دیوار خارجی شبستان این جبهه مسجد بیرون زده بود. در آن دوره، شبستان از دو سوی محراب گسترش یافت و به صورت فعلی درآمد. جرزهای قطور این قسمت باقی‌مانده دیوار خشتی پیرامون مسجد است. مناره مسجد نیز، با توجه به نوع تزیینات زیر نعلبکی آن، از آثار قرن چهارم هجری قمری است. در قرن هشتم هجری قمری، شبستان قبلی مسجد را با احداث سقف‌های کمربوش در قسمت‌هایی از آن دوطبقه کردند. در دوره تیموریان، شبستان جنوب شرقی به اندازه یک ردیف طاق به طرف خارج بنا گسترش یافت؛ به طوری که مناره مسجد در داخل این شبستان واقع شد. شبستان واقع در پشت جبهه شمال غربی مسجد از الحاقات قرن سیزدهم یا چهاردهم هجری قمری است. ستون‌های شبستان‌های مسجد اولیه در قرن دوم هجری قمری مقطع هشت‌ضلعی داشته که در تغییرات و الحاقات دوره‌های بعد به صورت جرزهای مربع یا مستطیل درآمد. ورودی‌های مسجد اولیه در دو سوی ایوان شمال شرقی آن قرار داشته است و در آن زمان از جهت قبله وارد مسجد می‌شده‌اند. سردر گوشه شرقی مسجد در قرن هشتم هجری قمری و هم‌زمان با توسعه شبستان

(۱) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰۳۹.

(۲) همان جا.

(۳) لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان (آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان)، (اصفهان، ثقفی، ۱۳۵۰)، ص ۵۱.

(۴) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان جا؛ میرزا علی‌خان نائینی، گزارش کویر: سفرنامه صفاءالسلطنه نائینی (تحفة الفقراء)، به اهتمام محمد گلبن، (تهران، اطلاعات، ۱۳۶۶)، ص ۶۹ - ۷۰.

(۵) ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲)، ص ۹۰۷ - ۹۰۸.

(۶) سیدعبدالحجّت بلاغی، کتاب تاریخ نائین، (تهران، مظاهری، ۱۳۶۹)، ج ۳، ص ۷۴.

(۷) Arthur Upham Pope (1881-1969)

(۸) آرتور اُپهام پوپ، معماری ایران: پیروزی شکل و رنگ، ترجمه کرامت‌الله افسر، (تهران، یساولی / فرهنگسرا، ۱۳۶۵)، ص ۱۰۵ و ۳۳۱ - ۳۳۲.

(۹) همان، ص ۱۰۶.

(۱۱) ج. کریستی ویلسن، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، (تهران، یساولی / فرهنگسرا، ۱۳۶۶)، ص ۱۳۷.

(۱۲) نصرت‌الله مشکوٰتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، (تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹)، ص ۵۰.

(۱۳) S. Flurry

(۱۴) اس. فلاری، «مسجد نائین»، ترجمه کلود کرباسی، اثر، ش ۲۲ و ۲۳، ص ۱۵۱.

(۱۵) همان، ص ۱۵۱ - ۱۶۷.

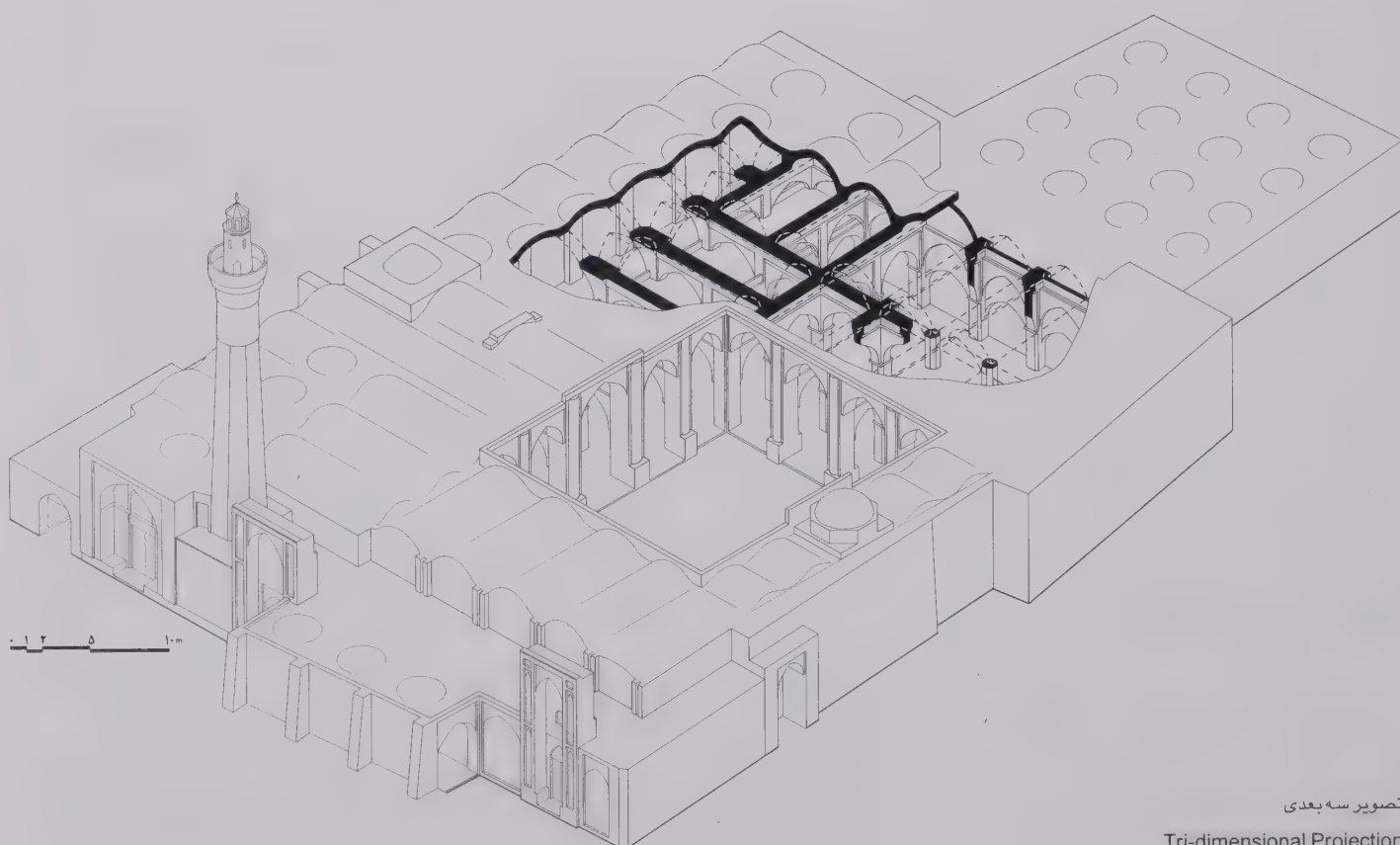
(۱۶) همان، ص ۱۶۲.

(۱۷) مطالب بخش «سیر تحول بنا» بر اساس راهنمایی‌های آقای باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی تنظیم شده است.

95. Northern and eastern sides of the courtyard

۹۵. جبهه‌های شمالی و شرقی حیاط

تصویر سه بعدی
Tri-dimensional Projection

مسجد جامع نایین

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: منبر مثبت کاری شده مسجد کتیبه ای دارد مورخ به ۷۱۱، که قدیمی ترین تاریخ ثبت شده در بناست.^۱ بر کتیبه در چوبی مسجد، تاریخ ۷۸۴ دیده می شود.^۲ بر دیوار و ستون های شبستان جنوبی، چند سنگ مزار نصب شده که یکی از آن ها به تاریخ ۱۱۰۸ است.^۳

بنیان و سازندگان بنا: بنای اولیه این مسجد را به عمر بن عبدالعزیز، خلیفه هشتم امویان، که دوران خلافتش از ۹۹ تا ۱۰۱ بوده است، نسبت داده اند؛ ولی در این باره شاهدی به دست نیامده است.^۴ واقف منبر مسجد، بر اساس کتیبه آن، ملک التجار جمال الدین حسین بن عمر بن عفیف و سازنده آن استاد محمود شاه بن محمد نقاش کرمانی بوده است.^۵ معروف است که این منبر را به دستور حاج میرجلال الدین احمد، خطیب مسجد جامع، ساخته اند.^۶

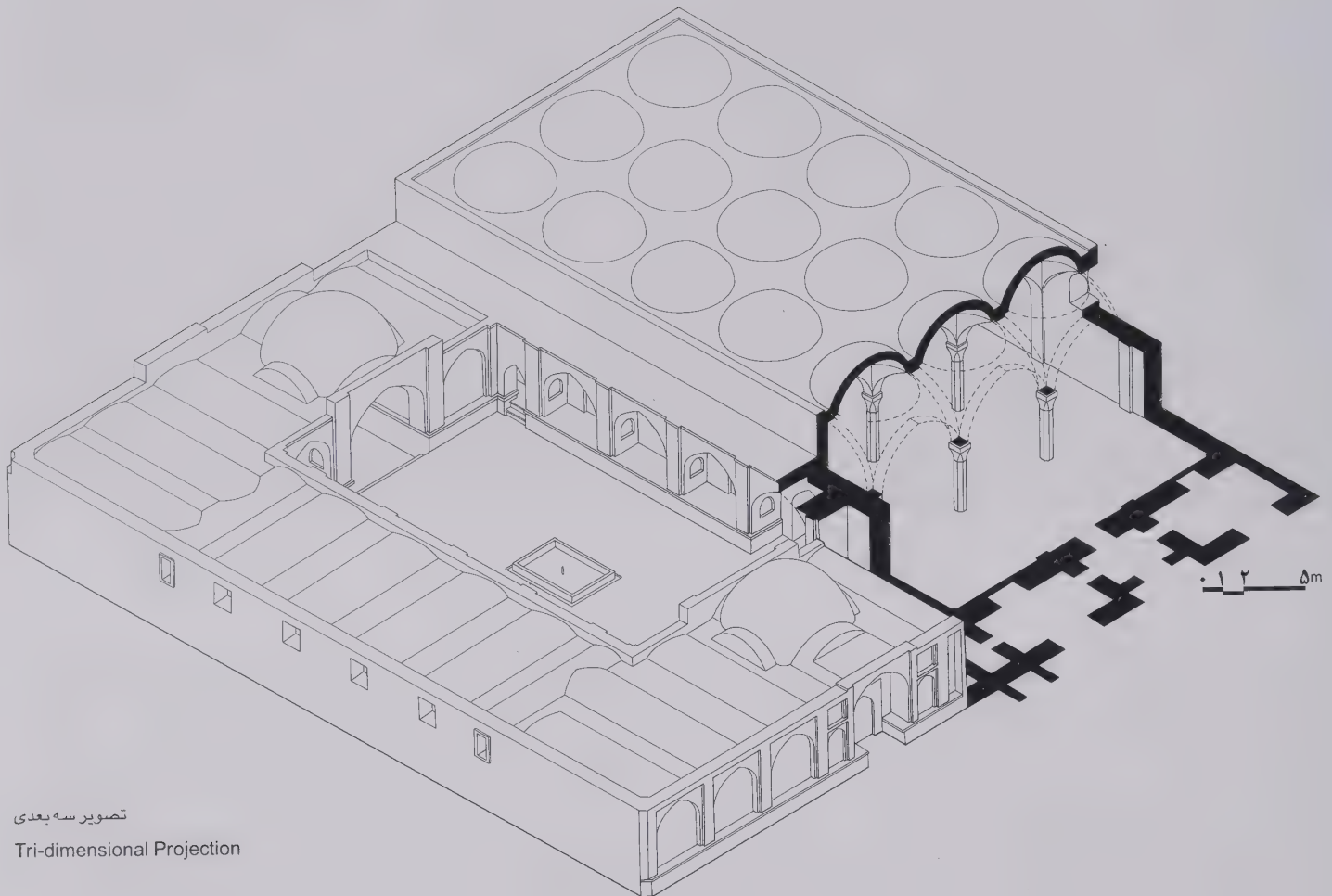
دیگر اطلاعات مکتوب: آرتور پوپ^۷ در کتاب معماری ایران: پیروزی شکل و رنگ این بنا را از آثار قرن چهارم هجری قمری دانسته و نوشته است با آن که جغرافی دانانی مانند مقدسی (در قرن چهارم هجری قمری) و ناصر خسرو (در قرن پنجم هجری قمری) از شهر نایین عبور کرده اند، از این مسجد ذکری به میان نیاورده اند.^۸ به نظر وی، احتمالاً در آن زمان بناهای بسیار دیگری به زیبایی این مسجد و یا زیباتر از آن وجود داشته و به این علت، آن را از نمونه های خوب معماری محسوب نکرده اند.^۹ کریستی ویلسون^{۱۰} نوشته است که در مقایسه با مسجد تاریخانه^{*} دامغان، ستون های مسجد جامع نایین کوچک تر و دالان هایش مرتفع تر و طاق های آن تیزتر است.^{۱۱} نصرت الله مشکوتی ساختمان اصلی بنا را متعلق به قرن چهارم

هجری قمری می داند.^{۱۲} اس. فلاری^{۱۳} مسجد جامع نایین را از آثار نیمه دوم قرن سوم هجری قمری دانسته است.^{۱۴} او تزیینات این مسجد را با تزیینات چند بنای دوره عباسیان مقایسه کرده و وجود این تزیینات را نشان دهنده یک مرحله پیشرفت در تاریخ هنر اسلامی دانسته است.^{۱۵} به نظر او، محراب این مسجد بی تردید

اصلی ترین نمونه هنر محراب سازی در دوره عباسیان است.^{۱۶} سیر تحول بنا: مسجد جامع نایین از معدود مساجد اولیه شبستانی است که کم تر دستخوش تغییر و تحول شده و صورت اولیه خود را تا به امروز حفظ کرده است. به اعتقاد کارشناسان سازمان میراث فرهنگی و بر اساس کاوش های دهه های اخیر، ساختمان اولیه مسجد در قرن دوم هجری قمری احداث شده که شامل قسمت زیادی از مسجد فعلی بوده است. این مسجد شامل صحن و شبستان هایی در سه جبهه آن و رواقی در جبهه مقابل قبله بوده و با دیواری خشتی محصور می شده که امروزه هنوز قسمت هایی از این دیوار باقی است. در گوشه شمالی مسجد، قسمت کوچک و ویژه ای وجود دارد که احتمالاً مسجدی قدیمی و کوچک بوده و پس از احداث مسجد جامع در کنار آن، جزو قسمتی از شبستان شمال غربی آن شده است. احتمالاً محراب قدیمی این قسمت قدمتی برابر با آن مسجد اولیه دارد. در کنار این محراب قدیمی، محراب دیگری هست که به نظر می رسد از آثار قرن هشتم هجری قمری باشد.

در قرن چهارم هجری قمری، طاقی مرکب از طاسه های سوار بر هم بر فراز جای محراب اصلی مسجد و منبر ساخته شد که از یک سو بر دیوار خشتی و از سوی دیگر بر ستون های شبستان استوار

Mahabad Jame' Mosque

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

Historic inscriptions: The only inscription of the mosque, located on its portico, gives the completion date of its building as 1089.¹ It is said that this entrance was flanked by numerous inscriptions concerning the possessions of the mosque which have now disappeared.²

Commissioners and builders: This mosque is one of the buildings commissioned by Bodaq-Soltan ebn-e Shir-Khan ebn-e Sheikh-Heidar-Khan Mokri, governor of Savojbolagh province. The inscription of the portico was written by Sohrab Mokri.³

Information from written sources: Various sources refer to this building as the Shah-Soleiman Madrasa.⁴

Evolution of the building: According to the existing inscription, the mosque dates back to the reign of the Safavid monarch Shah Soleiman.⁵ Today, a new, two-storied mosque has been built north of it, but its facade is not in harmony with this side of the building. Also, the building housing the ablution hall and toilets, which

was located out of the mosque, near its entrance, has been recently rebuilt in its original form.⁶ It is noteworthy that the parts mentioned in the plans presented do not exist here. In addition, the eastern chambers and parts of the *shabestan* have also been restored in recent years.

1. Mohammad-Javad Mashkoor, *Nazari be Tarikh-e Azarbaijan va Asar-e Bastani va Jam'iyat-shenassi-e An*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1349, p. 415.

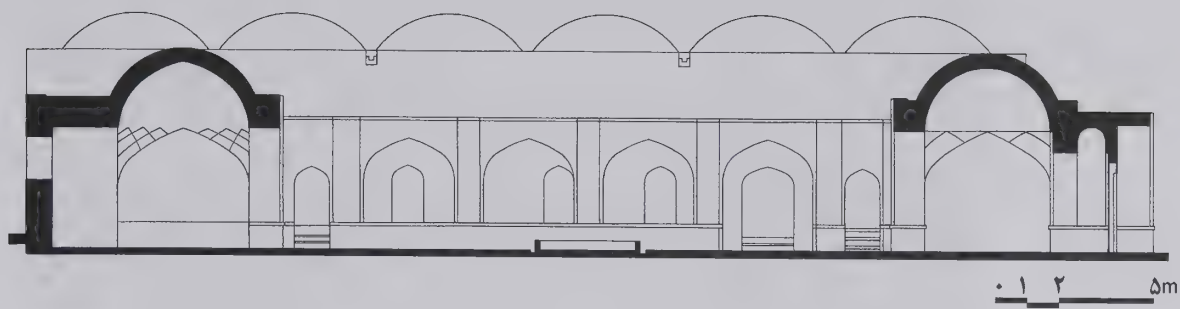
2. Khosrow Ma'roufi and Hassan Shahabi, *Negahi be Bana-ha-ye Tarikhi-e Shahr-ha-ye Mahabad, Takab, Boukan*, (Project in the Islamic Architecture 2 Class), with the guidance of Kambiz Haji Qassemi and Sedigheh Golshan, Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1371, periodical no. 3950, p. 29.

3. Mohammad-Javad Mashkoor, *Ibid*.

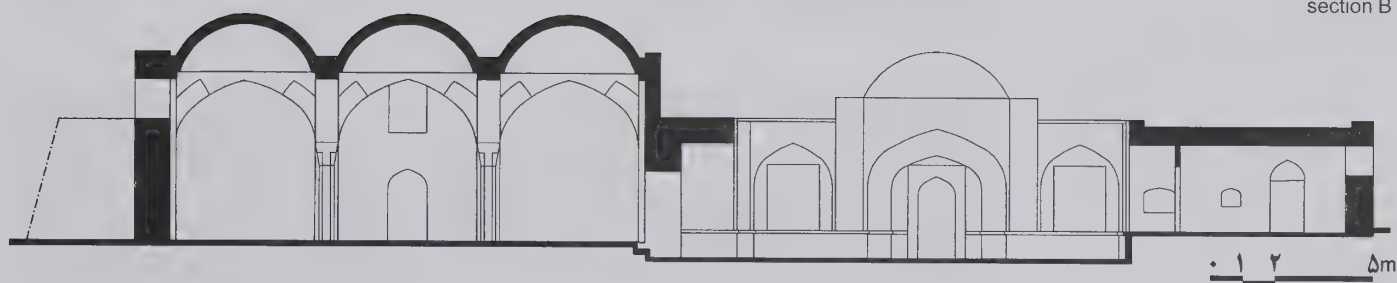
4. Mahmood Pedram (Zozan), *Tamaddon-e Mahabad (Majmou'e-ye Asar-e Bastani Az Ghal'e-ye Demdem ta Takht Soleiman)*, Tehran, Hoor, 1373, p. 111.

5. *Ibid*, p. 112.

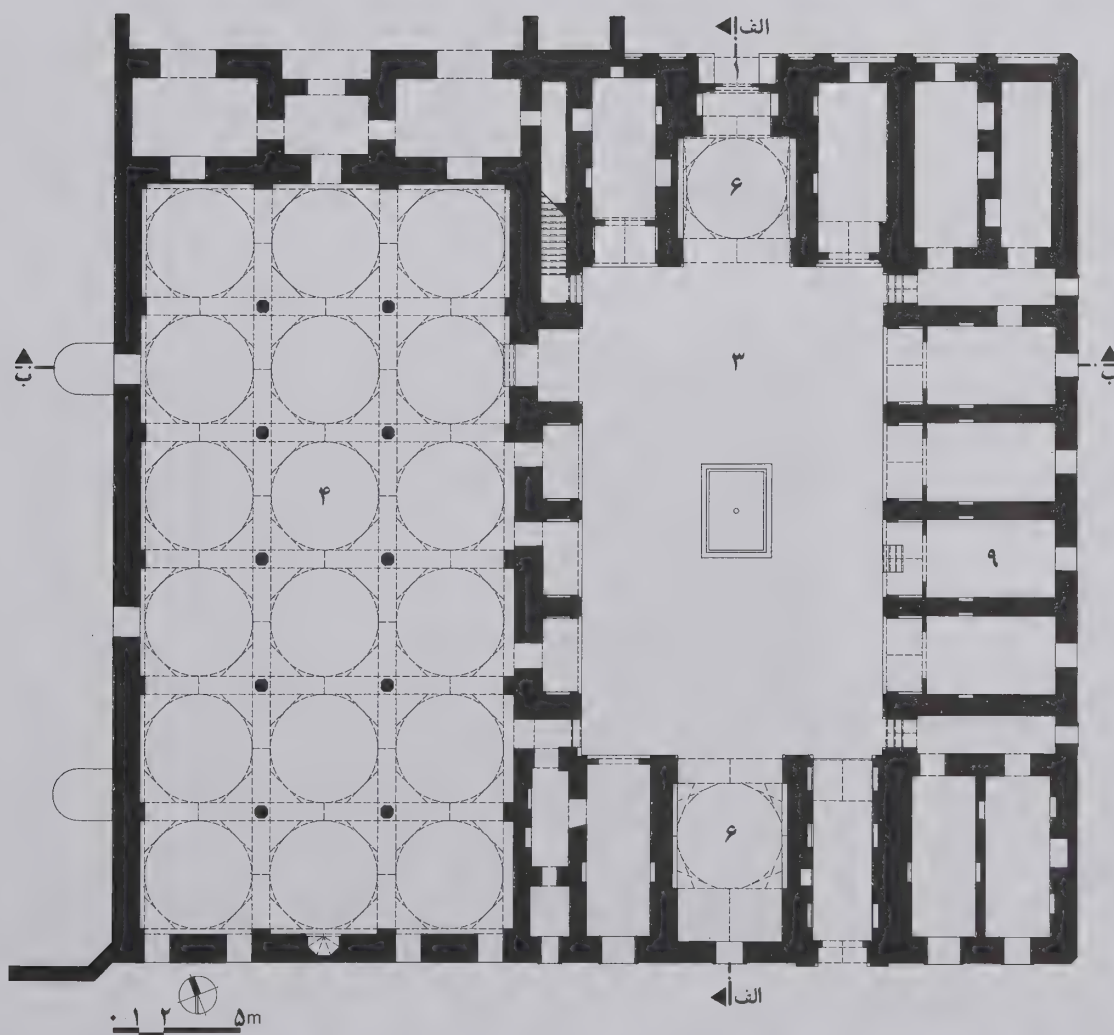
6. *Ibid*.

برش عمودی الف-الف
section A - A

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش افقی
Floor Plan

۹۲. جنبه‌های شمال و شرق حیاط

92. Northern and eastern sides of the courtyard

۹۳. گوشه شمال شرقی حیاط

93. Northeastern corner of the courtyard

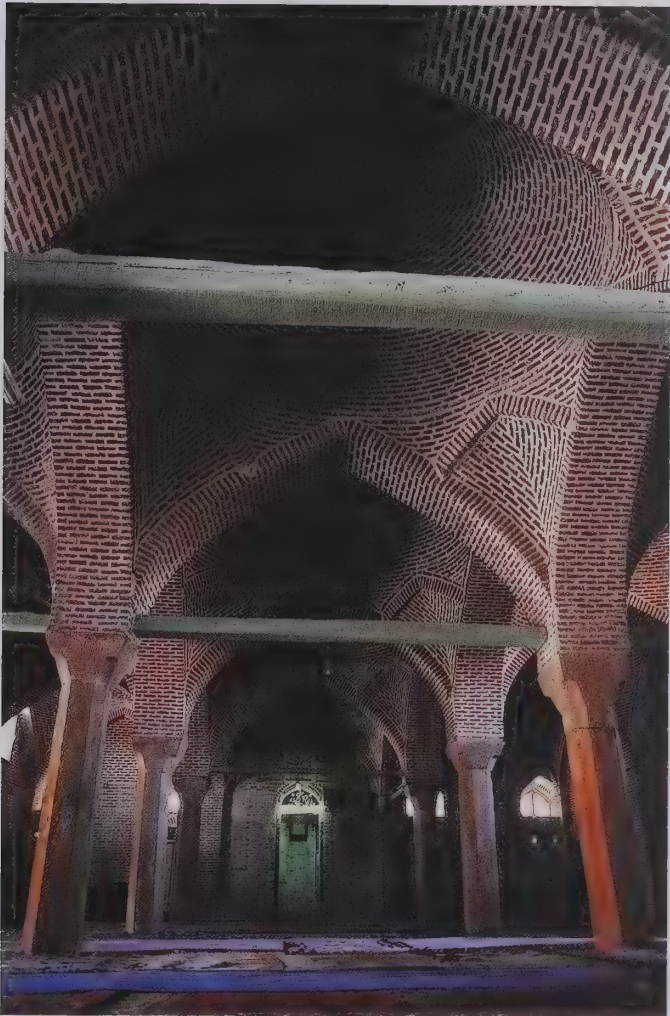
۹۴. شبستان

94. Shabestan

مسجد جامع مهاباد

91. Shabestan

۹۱. شبستان

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: در کتیبه سردر مسجد، سال اتمام بنا ۱۰۸۹ ثبت شده است.^۱ گویا در طرفین این سردر، کتیبه‌های متعددی درباره رقبات مسجد وجود داشته که امروزه از بین رفته است.^۲ بانیان و سازندگان بنا: این مسجد از بناهای بداق سلطان بن شیرخان بن شیخ حیدرخان مَکری، فرمانروای ولایت ساوجبلاغ، بوده است. کتیبه سردر به خط سهراب مَکری است.^۳ دیگر اطلاعات مکتوب: در منابع، از این بنا با نام «مدرسه شاه سلیمان» یاد شده است.^۴

سیر تحول بنا: بر اساس کتیبه موجود، بنای مسجد از آثار دوره حکومت شاه سلیمان صفوی است.^۵ امروزه مسجد جدید دوطبقه‌ای در شمال بنا ساخته‌اند که نمای آن با نمای این جبهه هماهنگ نیست. همچنین ساختمان وضوخانه و آبریزگاه، که در خارج مسجد و نزدیک ورودی آن قرار داشته، اخیراً به شکل اولیه خود بازسازی شده است.^۶ گفتنی است که این قسمت‌ها در نقشه‌های ارائه شده در این جا وجود ندارد. علاوه بر این، حجره‌های شرقی و قسمت‌هایی از شبستان در سال‌های اخیر مرمت شده است.

(۱) محمدجواد مشکور، نظری به تاریخ آذربایجان و آثار باستانی و جمعیت‌شناسی آن، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۹)، ص ۴۱۵.

(۲) خسرو معروفی و حسن شهابی، نگاهی به بناهای تاریخی شهرهای مهاباد، تکاب، بوکان، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامییز حاجی قاسمی و صدیقه گلشن، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۱)، ش ۳۹۵۰، ص ۲۹.

(۳) محمدجواد مشکور، همان جا.

(۴) محمود پدرام (زوزان)، تمدن مهاباد (مجموعه آثار باستانی از قلعه دِمِدَم تا تخت سلیمان)، (تهران، هور، ۱۳۷۳)، ص ۱۱۱.

(۵) همان، ص ۱۱۲.

(۶) همان جا.

Marand Jame` Mosque

Historic inscriptions: The date 731 appears in the inscription of the prayer niche of the mosque and a stone panel above the entrance of the southern *shabestan* is dated 740.¹

Commissioners and builders: According to the inscription of the prayer niche, this mosque was built upon the order of the Mongol Ilkhan Abu-Sa'id Bahador and its carved stucco prayer niche was made by Nezam Band-gir Tabrizi and bequeathed by Hossein ebn-e Mahmood ebn-e Taj Khajeh. The latter also commissioned repairs carried out in the mosque.²

Information from written sources: *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids* notes that the congregational mosque of Marand is different from other mosques, consisting of a completely surrounded rectangular building without any courtyard or portico. The author of this book adds that the oldest part of the building is its square *gonbad-khaneh*, which was built in the Seljuq period and repaired and decorated in the Mongol period, with vaults being added on its northern, eastern and western sides.³

Evolution of the building: As already mentioned, the foundations of the mosque date back to the Seljuq period. In following periods, with the addition of new parts, it acquired the shape of a *shabestan*. Later, the building was enlarged eastward and a *shabestan* was added to it.⁴ The dome above the prayer niche has collapsed and the resulting void has been covered with beams. The piers of this dome bear traces of carved stucco borders that have mostly crumbled.⁵

90. Ceiling of the *gonbad-Khaneh*

۹۰. سقف گنبدخانه

1. Esma'il Dibaj, *Asar-e Bastani va Abniyeh-ye Tarikhi-e Azarbaijan*, Tehran, Iran's Imperial Festivities Central Council, 1345, p. 94-95.

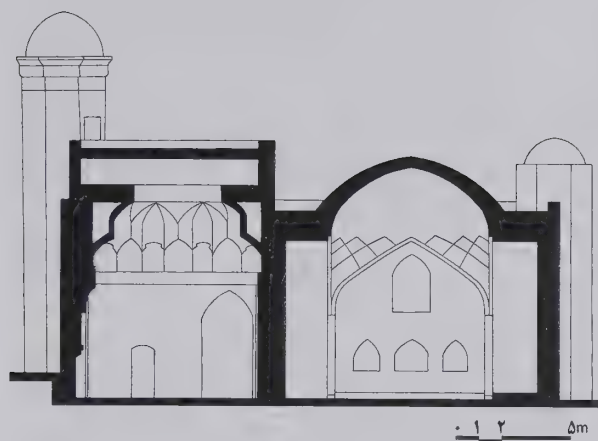
2. Ibid.

3. Donald Wilber, *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids*, translated by 'Abdollah Faryar, controlled by Mohammad Sa'idi, collection of General Theological Studies, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1346, p. 185.

4. Ibid.

5. Esma'il Dibaj, Ibid, p. 94.

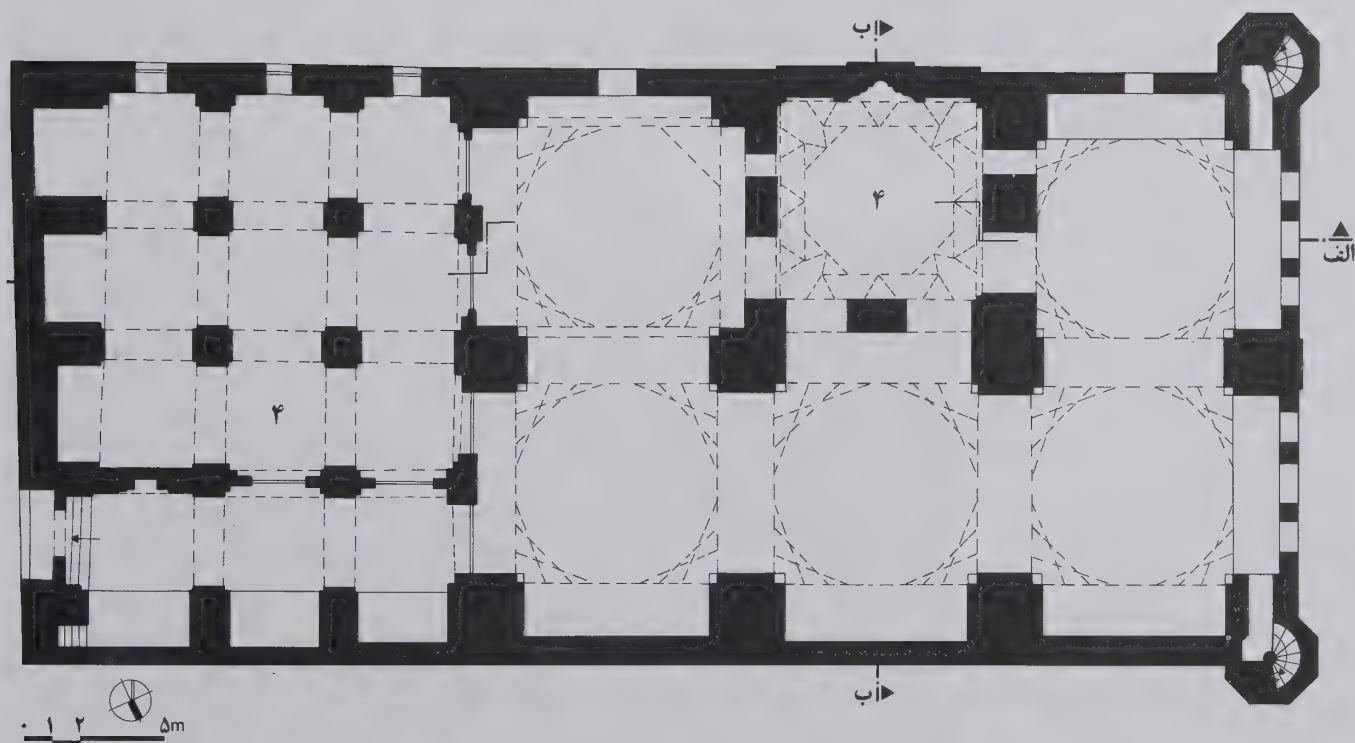
برش عمودی ب-ب
section B - B

برش عمودی الف-الف
section A - A

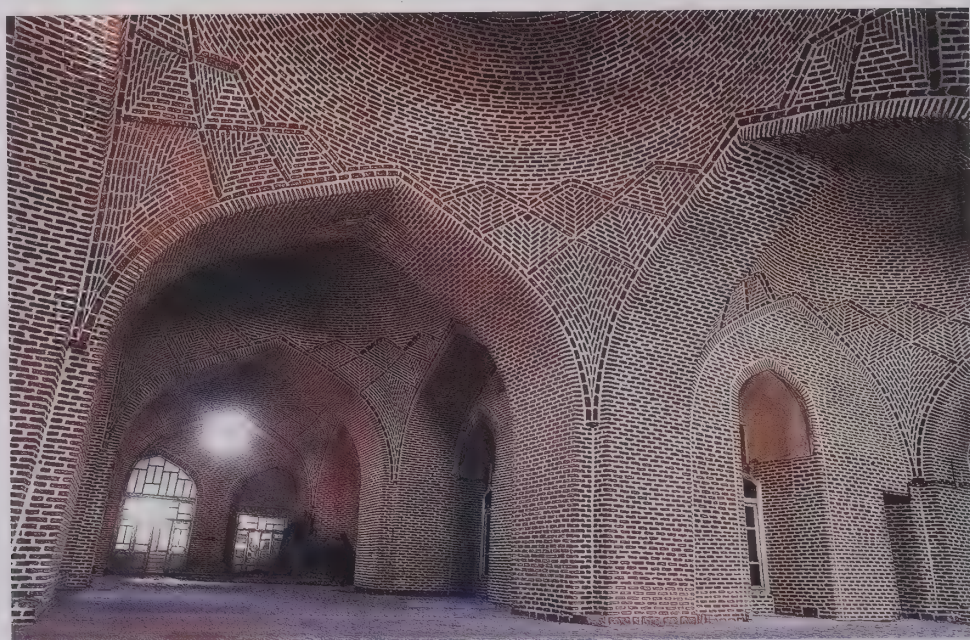

برش افقی
Floor Plan

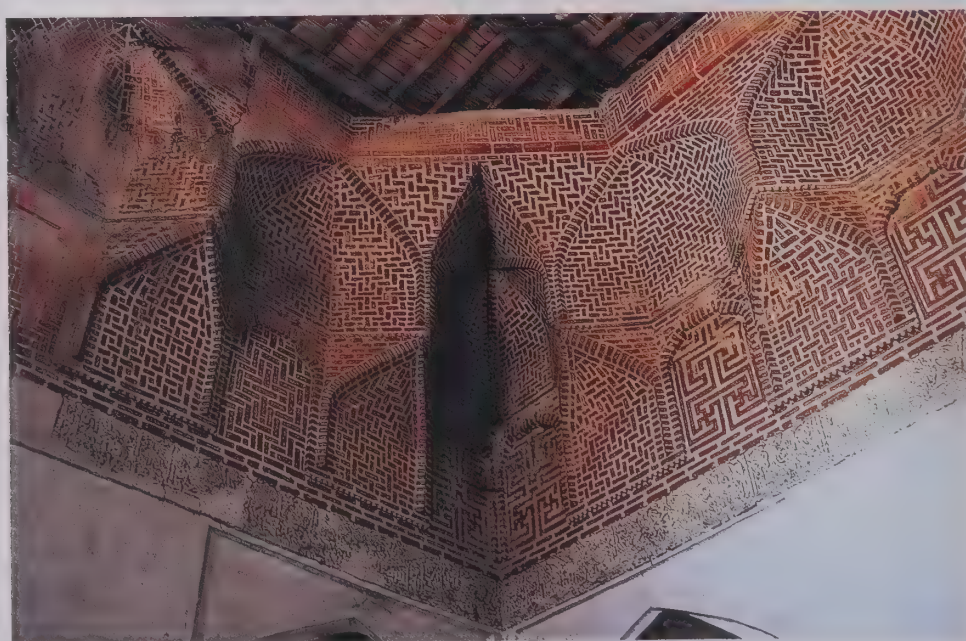

۸۷. شبستان شرقی
87. Eastern *shabestan*

۸۸. شبستان غربی
88. Western *shabestan*

۸۹. گوشواره‌های گنبدخانه
89. Squinches of the *gonbad-khaneh*

مسجد جامع مرنند

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: بر کتیبه محراب مسجد، تاریخ ۷۳۱ دیده می‌شود؛ و یک لوح سنگی بر بالای ورودی شبستان جنوبی به تاریخ ۷۴۰ است.^۱

بنیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه محراب، این مسجد به امر ابوسعید بهادر، ایلخان مغول، ساخته شده و سازنده محراب گچ‌بری شده آن نظام بندگیر تبریزی و واقف محراب حسین بن محمود بن تاج‌خواجه بوده است. شخص اخیر متولی تعمیراتی در مسجد نیز بوده است.^۲

دیگر اطلاعات مکتوب: در کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان آمده که مسجد جامع مرنند با دیگر مساجد تفاوت دارد و ساختمانی است کاملاً محصور با نقشه‌ای مستطیلی و بدون صحن و سردر. مؤلف این کتاب افزوده که قدیمی‌ترین بخش بنا گنبدخانه مربع‌شکلی است که در دوره سلجوقیان ساخته‌اند و در دوره مغولان، آن را تعمیر و تزئین کرده و طاق‌هایی در شمال و شرق و غرب آن احداث کرده‌اند.^۳

سیر تحول بنا: چنان‌که گذشت، احتمالاً بنای مسجد بنیانی از دوره سلجوقیان دارد که در دوره‌های بعد، با افزودن قسمت‌هایی به آن، به صورت شبستان درآمده است. بعدها بنا را به سمت شرق گسترش داده و شبستانی به آن افزوده‌اند.^۴ گنبد بالای محراب فرو ریخته بوده است که بعداً آن را با تیر پوشانده‌اند. در پاتاق این گنبد، آثار حاشیه گچ‌بری دیده می‌شود که قسمت عمده این حاشیه از بین رفته است.^۵

86. Decorations of the prayer niche

۸۶. تزیینات محراب

(۱) اسماعیل دیباج، آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، (تهران، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، ۱۳۴۵)، ص ۹۴ - ۹۵.

(۲) همان جا.

(۳) دونالد ن. ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، زیر نظر محمد سعیدی، مجموعه معارف عمومی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶)، ص ۱۸۵.

(۴) همان جا.

(۵) اسماعیل دیباج، همان، ص ۹۴.

Gonabad Jame` Mosque

Historic inscriptions: The only dated inscription of the mosque is located on the exterior facade of its south-western *eivan* and bears the date 609.¹

Commissioners and builders: Existing sources name Amir-`Abdollah Tuni as having commissioned the mosque.² The name of the architect in charge of its construction appears in the inscription of the south-western *eivan*, but it is written in a cryptic manner that has yet been impossible to decipher.³

Information from written sources: The article "Masjed-e Jame'-e Gonabad" refers to an inscription at the entrance of the eastern *shabestan*, now hidden under another vault, probably constructed either to preserve the inscription or to consolidate the building. The author of this article adds that this inscription is presumably dated 609.⁴ The author of *Tarikh va Joghrafia-ye Gonabad* believes that this mosque was built before the seventh century and advances the existence in the mosque of brick inscriptions in *kufic* script, which were customary in Seljuq times, as a proof to his claim.⁵ The author of *Gonabad: Pir-e Tarikh* points out the similarity between the decoration of the mosque's northeastern portico, particularly the symmetrical birds, pear-shaped patterns, ornamental circles and arabesques, with Sasanian decoration.⁶

Evolution of the building: As mentioned above, this mosque is attributed, on the evidence of its inscription, to the seventh century, but some have asserted that it bears traces of earlier—probably Seljuq period—construction.⁷ Soundings carried out in recent years have yielded fragments of a third century building buried under sandy layers. Cultural Heritage experts believe that the builders of the mosque had no knowledge of the existence of this buried building.⁸ The congregational mosque of Gonabad is of the two-*eivan* type of mosques within the province of Khorassan and has retained its original form in spite of suffering severe earthquakes and undergoing repeated repairs.⁹ The roofs of the northeast-

ern and southwestern *eivans* have most probably collapsed in violent tremors and been restored to their original design.¹⁰ The northeastern portico displays a handsome decoration of flowers and birds and tiles painted with geometric patterns and fixed to the wall by central terra cotta nails. Only a few of these glazed turquoise-colored terra cotta nails remain today.¹¹ Holes in the decoration of the northern *eivan* indicate that it also included such nails in the past.¹² The prayer niche in the eastern *shabestan* displays a carved stucco decoration similar to the patterns adorning the northeastern entrance of the mosque and they appear to have been executed at the same time.¹³ In recent years, this building has been restored by the Iranian Cultural Heritage Organization, these operations consisting of the extensive repair of the northern and southern *eivans* and the restoration of the *shabestans*, the chambers adjacent to the courtyard and the entrance portico.¹⁴

1. Seyyed Mohammad-Taqi Mostafavi, *Towzih-e Mokhtasar dar bare-ye Tarikh-e Masjed-e Jame'-e Gonabad*, in *Honar va Mardom*, periodical no. 96 & 97, (Mehr and Aban 1349), p. 86.

2. Haj Soltan-Hosseini Tabandeh Gonabadi Reza-'Alishah, *Tarikh va Joghrafi-ye Gonabad*, Tehran, Haqiqat, 1379, p. 57.

3. Seyyed Mohammad-Taqi Mostafavi, *Ibid.*

4. 'Abbas Zamani, *Masjed-e Jame'-e Gonabad*, in *Honar va Mardom*, periodical no. 92, (Khordad 1349), pp. 9 & 11.

5. Haj Soltan-Hosseini Tabandeh Gonabadi Reza-'Alishah, *Ibid.*

6. 'Abbas Zamani, *Gonabad: Pir-e Tarikh*, compiled by Nasser Zamani, Gonabad, Marandiz, 1373, pp. 114-116.

7. Haj Soltan-Hosseini Tabandeh Gonabadi Reza-'Alishah, *Ibid.*

8. Seyyed Hossein Mojtavavi, *Joghrafia-ye Tarikhi-e Gonabad, Pajouheshi dar Joghrafia-ye Tarikhi-e Gonabad, Kakhak, Bojestan va Bidokht*, Seyyed Hossein Mojtavavi/ Mashhad, Marandiz, 1374, p. 155.

9. 'Abbas Zamani, *Masjed-e Jame'-e Gonabad*, p. 11.

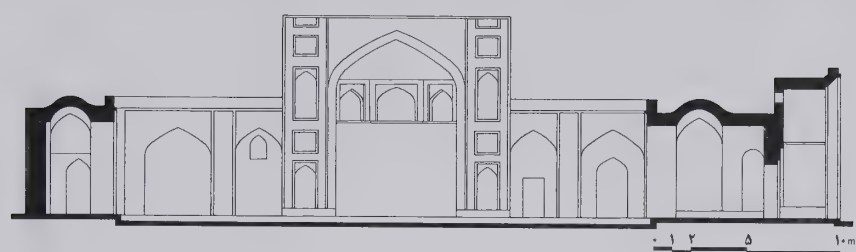
10. *Ibid.*

11. *Ibid.*, pp. 6-8.

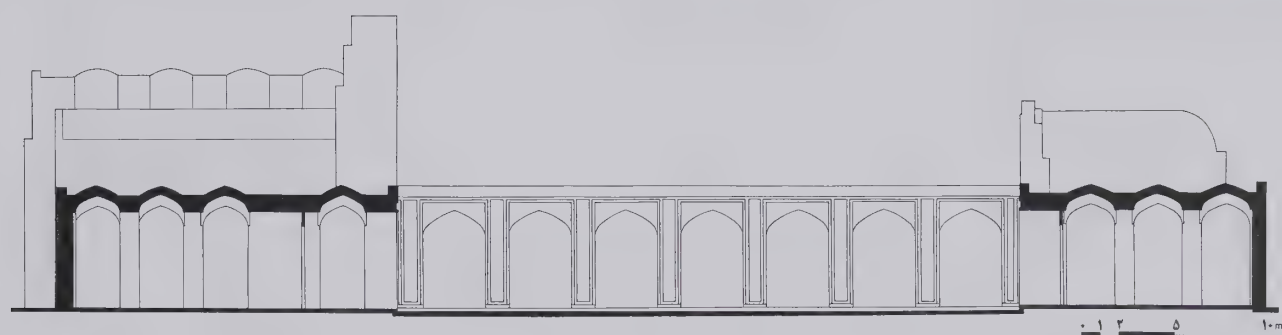
12. *Ibid.*, p. 11.

13. *Ibid.*, p. 9.

14. Iranian Cultural Heritage Organization, *Masjed Jame'-e Gonabad Report*.

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش عمودی ج-ج
section C - C

85. Brick decorations

۸۵. تزیینات آجری

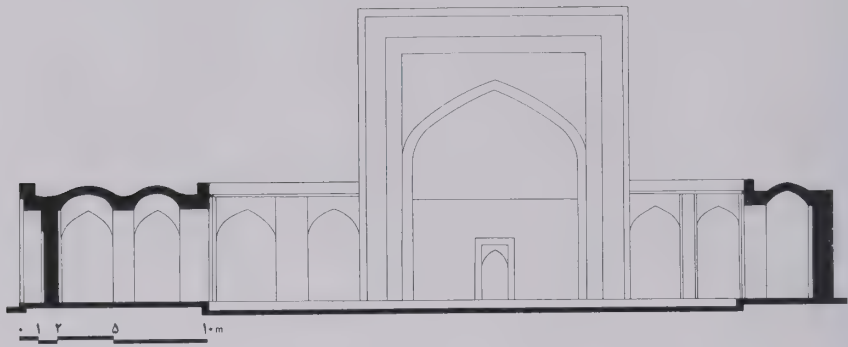

84. Ceramic decorations of the northeastern *eivan*

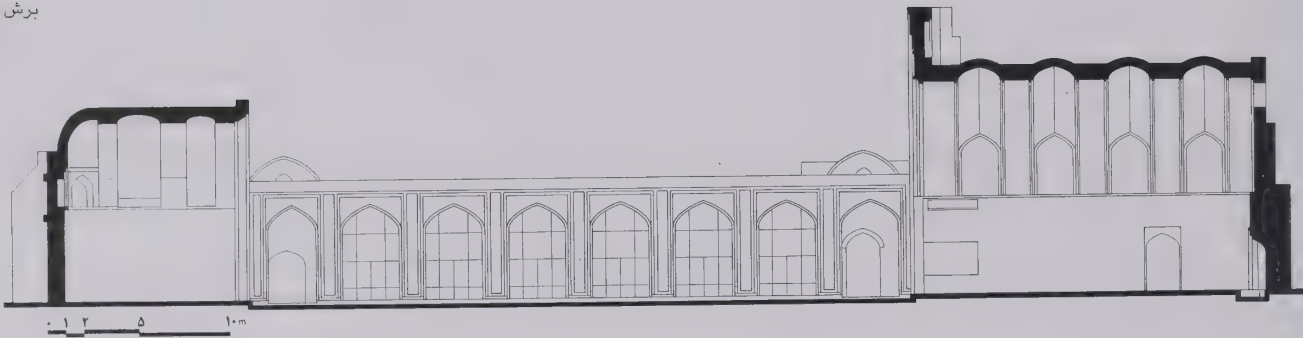
۸۴. تزیینات سفالی ایوان شمال شرقی

برش عمودی د-د
section D - D

برش عمودی الف-الف
section A - A

83. Southwestern *eivan*

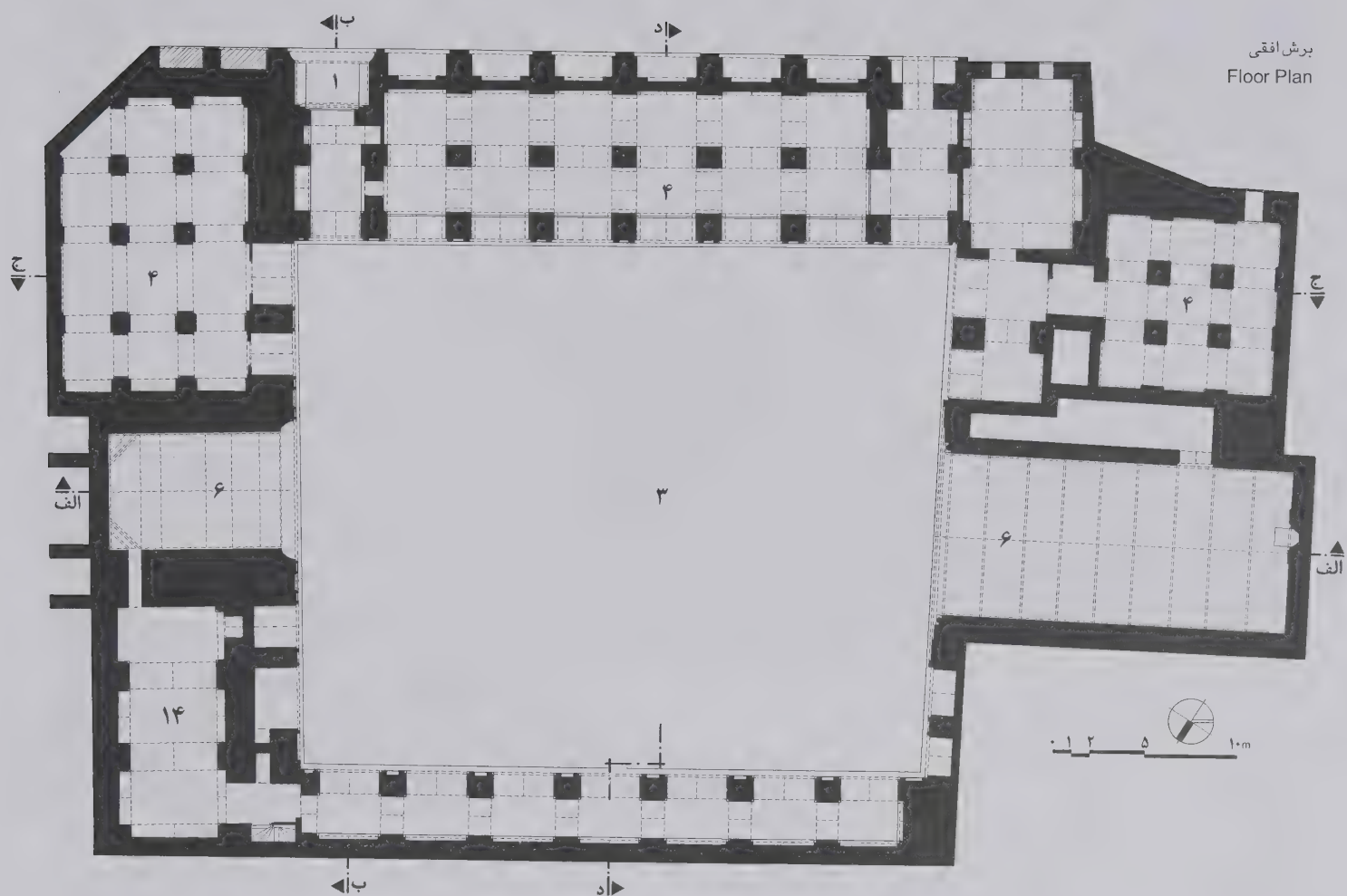
۸۳. ایوان جنوب غربی

82. Southeastern *shabestan*

۸۲. شبستان جنوب شرقی

81. Northeastern *eivan*

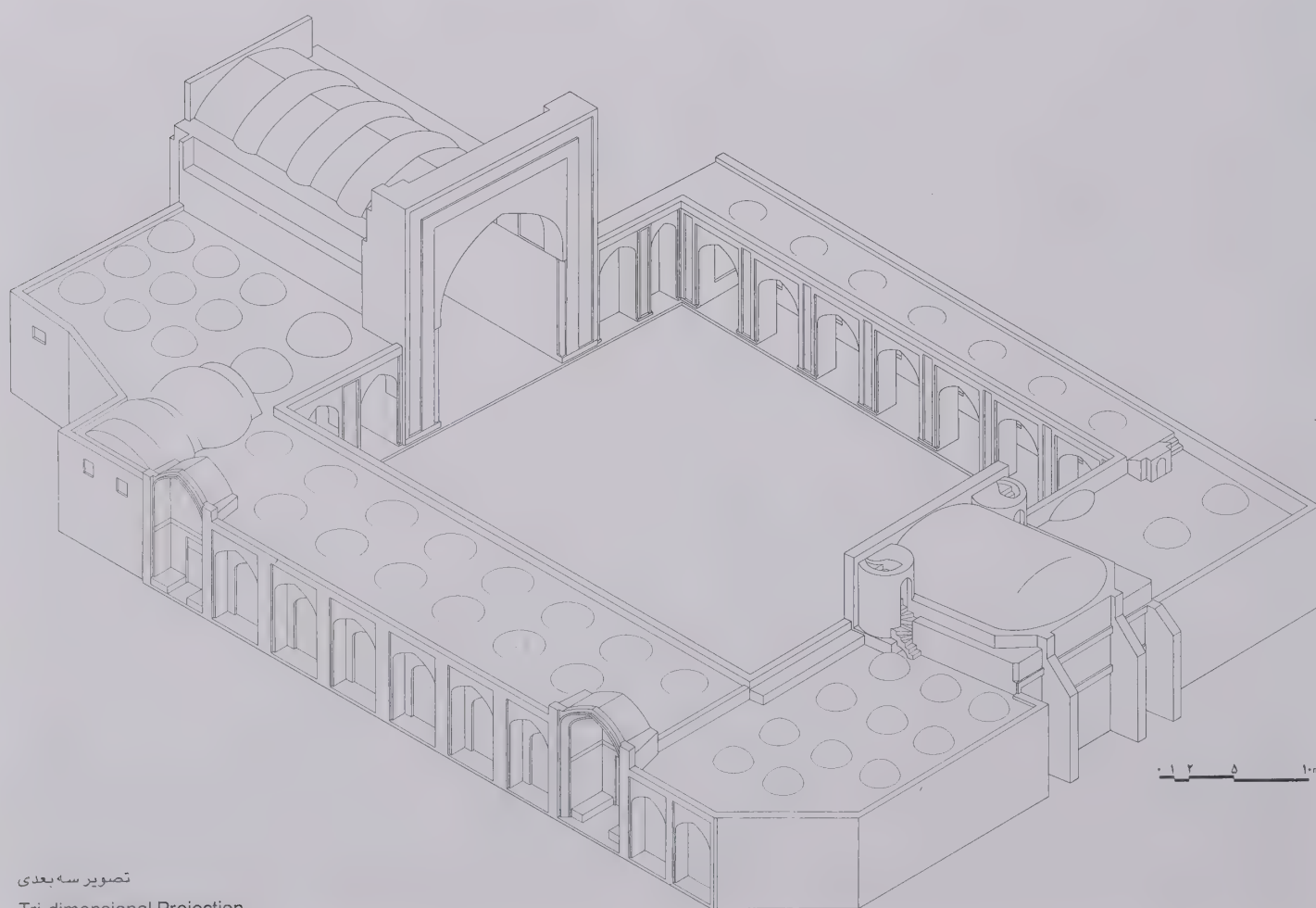
۸۱. ایوان شمال شرقی

80. Southwestern (*Qebli*) side of the courtyard

۸۰. جبهه جنوب غربی (قبلی) حیاط

۹۵
۹۸

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع گناباد

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: یگانه کتیبه تاریخ‌دار مسجد در جبهه بیرونی ایوان جنوب غربی قرار دارد و مورخ به ۶۰۹ است.^۱ بانیان و سازندگان بنا: در منابع، امیرعبدالله تونی بانی مسجد معرفی شده است.^۲ نام معمار بنا در کتیبه ایوان جنوب غربی آمده، ولی تا کنون خوانده نشده است.^۳

دیگر اطلاعات مکتوب: در مقاله «مسجد جامع گناباد»، به کتیبه‌ای در مدخل شبستان شرقی اشاره شده و آمده که فعلاً در زیر قوس دیگری، که احتمالاً برای حفظ کتیبه یا استحکام بنا ساخته اند، پنهان است. نویسنده مقاله افزوده که این کتیبه به تاریخ ۶۰۹ است.^۴ مؤلف کتاب تاریخ و جغرافیای گناباد بنای این مسجد را متعلق به قبل از قرن هفتم هجری قمری و وجود کتیبه‌های آجری به خط کوفی را، که در دوران سلجوقیان رواج داشته، دلیلی بر این مدعا دانسته است.^۵ مؤلف کتاب گناباد: پیر تاریخ به تشابه عناصر موجود در تزیینات سردر شمال شرقی مسجد با تزیینات دوره ساسانیان اشاره کرده است؛ از جمله: پرندگان متقارن، نقوش گلابی یا کاجی، دواير تزیینی، اسلیمی.^۶

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، بنای مسجد بر اساس کتیبه آن متعلق به قرن هفتم هجری قمری است؛ ولی بعضی گفته اند که در این بنا، از دوره‌های گذشته، و احتمالاً دوره سلجوقیان، بقایایی وجود دارد.^۷ در گمانه‌زنی‌های کف بنا، قسمت‌هایی از بنایی متعلق به قرن سوم هجری قمری به دست آمده که در زیر لایه‌ای از ماسه بادی مدفون بوده است. کارشناسان معتقدند که سازندگان مسجد از وجود این بنای مدفون هیچ اطلاعی نداشته اند.^۸ مسجد جامع گناباد از جمله مساجد دوايوانی خراسان است و در تعمیرات مکرر، شکل اصلی خود را حفظ کرده است.^۹ سقف ایوان‌های

شمال شرقی و جنوب غربی به احتمال زیاد بر اثر زلزله شدید فرو ریخته و به شکل اولیه بازسازی شده است.^{۱۰} سردر شمال شرقی تزیینات زیبا از گل و پرنده و سفال‌هایی با نقوش هندسی دارد که در مرکز این قطعات، میخی از گل پخته آن‌ها را به دیوار محکم کرده است. هم‌اکنون از این میخ‌های لعاب‌دار فیروزه‌ای‌رنگ فقط تعدادی باقی است.^{۱۱} همچنین سوراخ‌هایی در تزیینات ایوان شمالی از وجود چنین میخ‌هایی در گذشته خبر می‌دهد.^{۱۲} محراب شبستان شرقی مسجد تزیینات گچ‌بری شده مشابه با نقوش ورودی شمال شرقی دارد؛ و به نظر می‌رسد که هم محراب و هم ورودی را در یک تاریخ ساخته باشند.^{۱۳} در سال‌های اخیر، سازمان میراث فرهنگی ایوان‌های شمالی و جنوبی را تعمیر اساسی و شبستان‌ها و غرفه‌های مجاور حیاط و سردر را مرمت کرده است.^{۱۴}

(۱) سیدمحمدتقی مصطفوی، «توضیح مختصر درباره تاریخ مسجد جامع گناباد»، هنر و مردم، ش ۹۶ و ۹۷ (مهر و آبان ۱۳۴۹)، ص ۸۶.

(۲) حاج سلطان حسین تاینده گنابادی (رضاعلیشاه)، تاریخ و جغرافیای گناباد، (تهران، حقیقت، ۱۳۷۹)، ص ۵۷.

(۳) سیدمحمدتقی مصطفوی، همان جا.

(۴) عباس زمانی، «مسجد جامع گناباد»، هنر و مردم، ش ۹۲ (خرداد ۱۳۴۹)، ص ۹ و ۱۱.

(۵) حاج سلطان حسین تاینده گنابادی، همان جا.

(۶) عباس زمانی، گناباد: پیر تاریخ، به کوشش ناصر زمانی، (گناباد، مرنديز، ۱۳۷۳)، ص ۱۱۴ - ۱۱۶.

(۷) حاج سلطان حسین تاینده گنابادی، همان جا.

(۸) سیدحسین مجتبی، جغرافیای تاریخی گناباد، پژوهشی. در جغرافیای تاریخی گناباد، کاخک، بجنستان و بیدخت، (مشهد، سیدحسین مجتبی / مرنديز، ۱۳۷۴)، ص ۱۵۵.

(۹) عباس زمانی، «مسجد جامع گناباد»، ص ۱۱.

(۱۰) همان جا.

(۱۱) همان، ص ۸ - ۶.

(۱۲) همان، ص ۱۱.

(۱۳) همان، ص ۹.

(۱۴) سازمان میراث فرهنگی کشور، پرونده مسجد جامع گناباد.

Golpayegan Jame` Mosque

Historic inscriptions: The inscription of the prayer niche of the *gonbad-khaneh*, deciphered in recent years, is dated 508.¹

Commissioners and builders: According to the inscription of the prayer niche and round the *gonbad-khaneh*, the mosque was commissioned by Abu-Nasr Ebrahim ebn-e Mohammad-Ebrahim-Baba `Abd-ol-Malek and built by the architect Abi-`Omar ebn-e Mohammad Qazvini.²

Information from written sources: The author of *Mer'at-ol-Boldan* writes concerning this mosque: "... It had a tall dome and an elegant *eivan*. Now the ruined *eivan* and the dome remain..."³

Evolution of the building: As the text of the inscription below the dome indicates, the *gonbad-khaneh* was built under the Seljuq monarch Mohammad ebn-e Malekshah (498-512).⁴ The *shabestans* flanking the dome and the mosque's eastern and western buildings were added to the *gonbad-khaneh* under the Qajar monarch Fath-`Ali Shah.⁵ The *gonbad-khaneh* and its prayer niche bear inscriptions in knotted *kufic* script⁶ and ceramic and plaster decoration from the Seljuq period which are most interesting.⁷ At a later date, a smaller prayer niche with plaster *moqarnas* decoration has been installed in the main prayer niche.⁸ Today, the ceiling of the large *eivan* in front of the *gonbad-khaneh* has collapsed, turning it into an open space. The northern *shabestan* has been rebuilt with steel frames in recent periods.

1. Iranian Cultural Heritage Organization, Golpayegan Jame` Mosque Report.

2. Mohammad-Taqi Khani and Others, *Tarikhcheh-ye Koutahi Piramoun-e Masjed Jame'-e Golpayegan*, (Project in Islamic Architecture 1 Class), Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1365, periodical no. 627, pp. 1-2.

3. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by `Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2035.

4. Abolghassem Rafi'i Mehr-Abadi, *Asar-e Melli-e Esfahan*, Tehran, Anjomane Asar-e Melli, 1352, p. 895.

5. Nosratollah Meshkati, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st issue of the National Iranian Historical Monument Preservation Organization, Tehran, National Iranian Historical Monument Preservation Organization, 1349, p. 65.

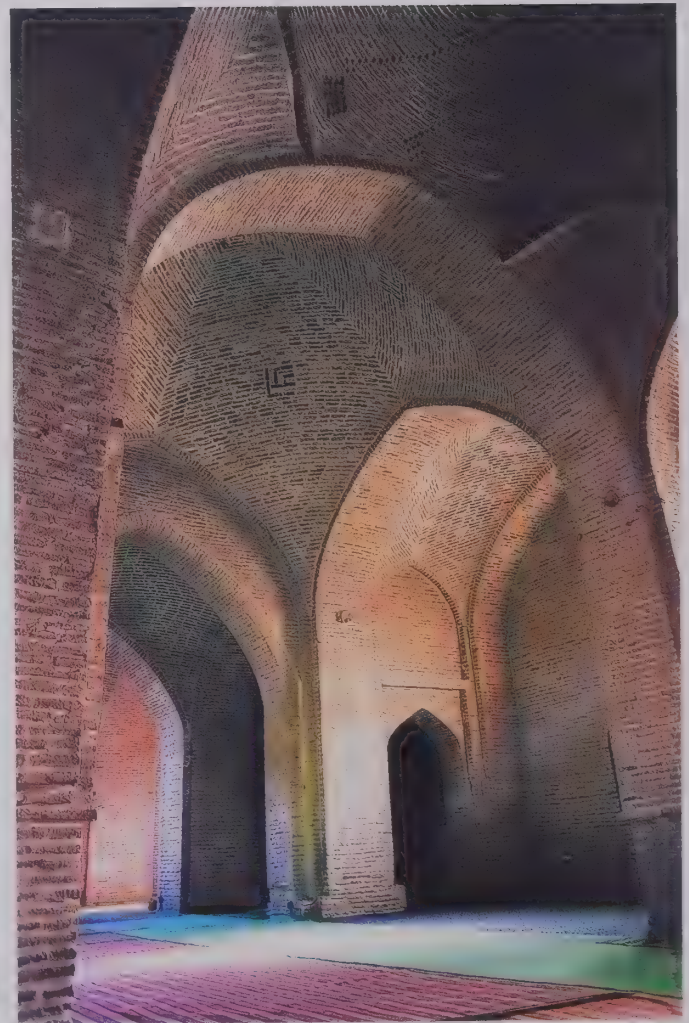
6. Mohammad-Taqi Khani and Others, *Ibid*, p. 2.

7. Saman Asadi and Others, *Gonbad-ha-ye Saljuqi*, (Project in Islamic Architecture 2 Class), with the guidance of Kambiz Haji Qassemi, Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1366, periodical no. 2466, p. 72; Abolghassem Rafi'i Mehr-Abadi, *Ibid*.

8. Saman Asadi and Others, *Ibid*, p. 73.

79. Shabestan

۷۹. شبستان

۷۶. ایوان جنوبی
76. Southern *eivan* interior space

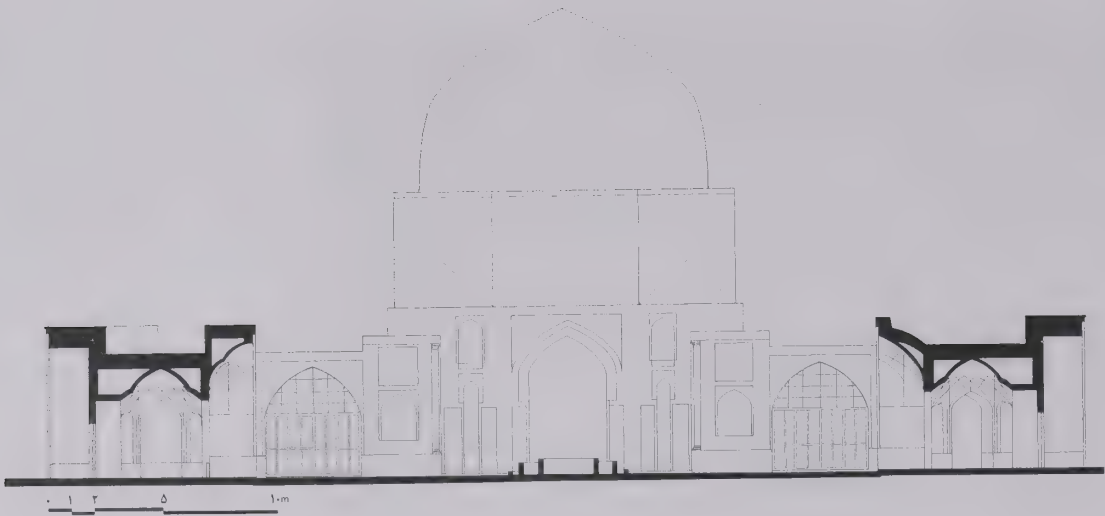

۷۷. تزیینات گنبدخانه
77. Decorations of the *gonbad-khaneh*

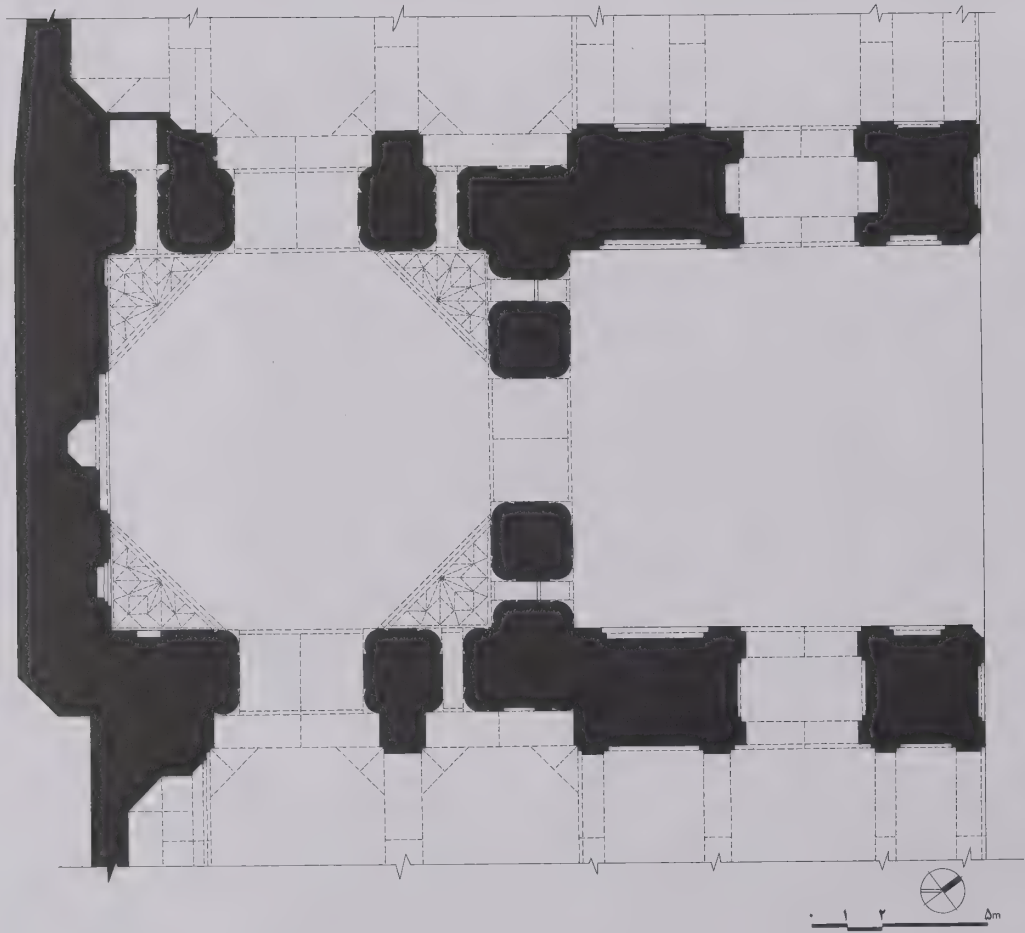
۷۸. تزیینات محراب
78. Decorations of the prayer niche

برش عمودی پ-ب
section B - B

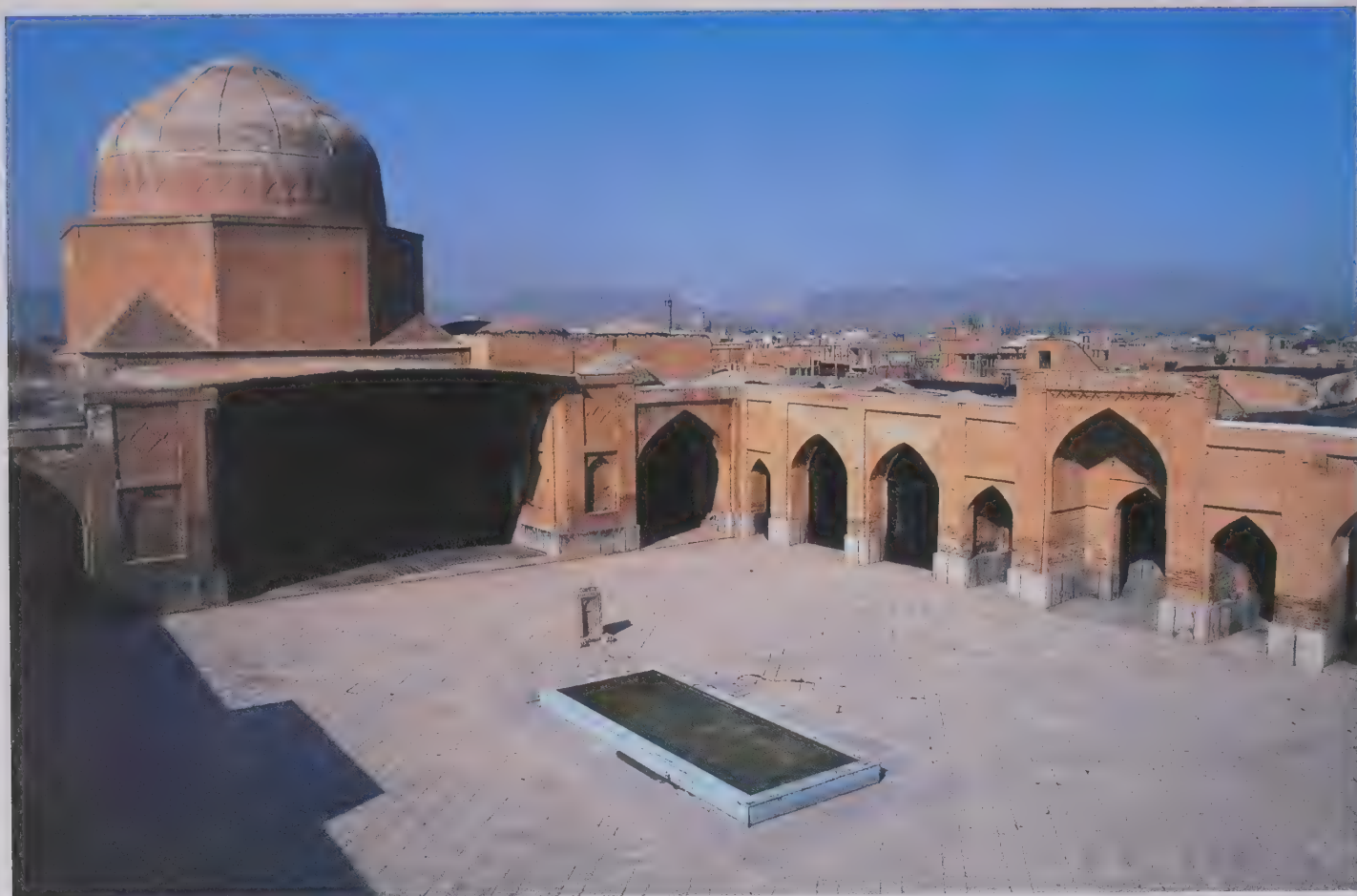
برش افقی جبهه جنوب غربی (گنبدخانه)

Floor plan of the southwestern side (gonbad-khaneh)

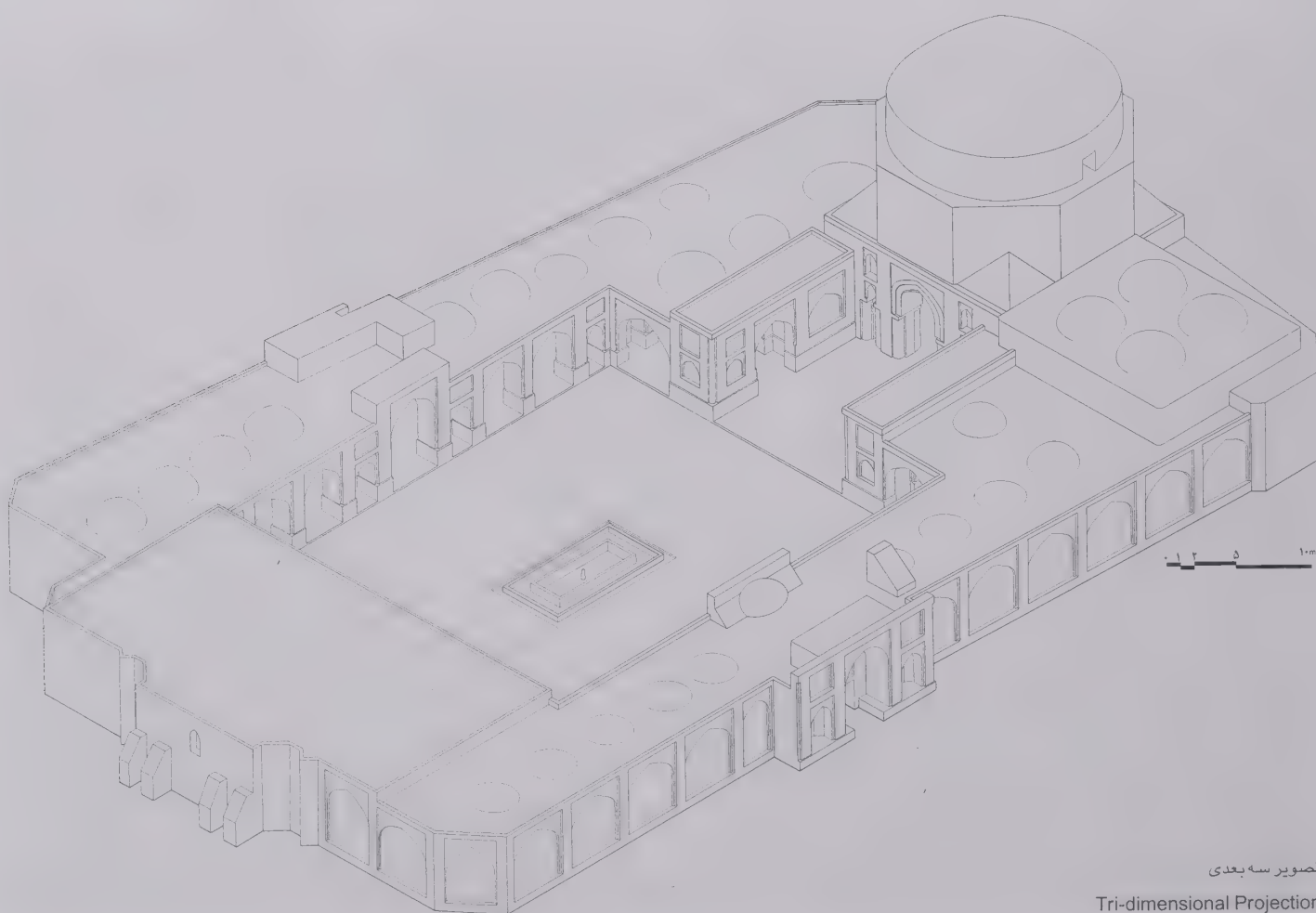
برش عمودی الف-الف
section A - A

74. Courtyard and its western and southern sides

۷۴. حیاط و جبهه‌های غربی و جنوبی

تصویر سه بعدی
Tri-dimensional Projection

مسجد جامع گلپایگان

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: کتیبه محراب گنبدخانه در سال‌های اخیر قرائت شده و به تاریخ ۵۰۸ است.^۱

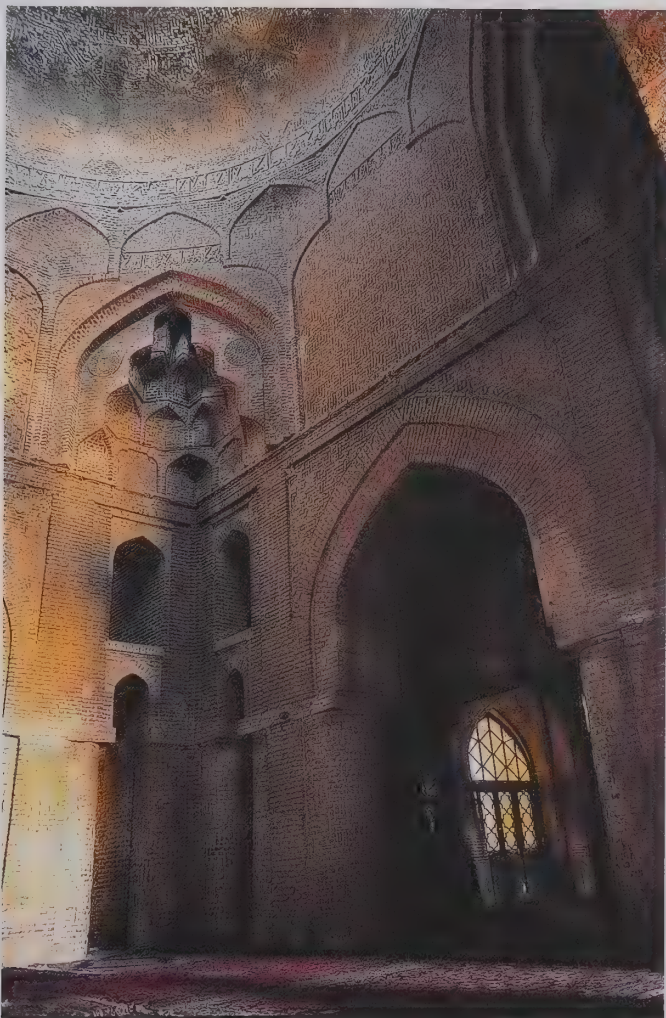
بانیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه محراب و دور گنبد، بانی مسجد ابونصر ابراهیم بن محمد ابراهیم بابا عبدالملک و معمار آن ابی عمر بن محمد قزوینی بوده است.^۲

دیگر اطلاعات مکتوب: مؤلف کتاب مرآة البلدان درباره این مسجد آورده است: «گنبدی رفیع و ایوانی منیع داشته. حالا ایوان خراب و گنبد باقی است».^۳

سیر تحول بنا: بر اساس کتیبه زیر گنبد، گنبدخانه در زمان محمد بن ملک‌شاه سلجوقی (در حدود ۴۹۸-۵۱۲) ساخته شده است.^۴ شبستان‌های طرفین گنبد و بناهای شرقی و غربی مسجد را در زمان فتح‌علی شاه قاجار به ساختمان گنبدخانه افزوده‌اند.^۵ گنبدخانه و محراب آن کتیبه‌هایی دارد به خط کوفی گره‌دار؛^۶ و تزیینات سفالی و گچی آن‌ها از عهد سلجوقیان و بسیار جالب توجه است.^۷ بعدها محراب کوچک‌تری با تزیینات مقرنس گچی در درون محراب اصلی نصب شده است.^۸ امروزه سقف ایوان بزرگ جلوی گنبدخانه خراب و ایوان به فضایی روباز تبدیل شده است. بازسازی شبستان شمالی با سازه فلزی از اقدامات دوره معاصر است.

۷۳. گنبدخانه

73. Gonbad-khaneh

(۱) سازمان میراث فرهنگی کشور، پرونده مسجد جامع گلپایگان.
(۲) محمدتقی خانی و دیگران، تاریخچه کوتاهی پیرامون مسجد جامع گلپایگان، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۵)، ش ۶۲۷، ص ۱-۲.
(۳) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰۳۵.
(۴) ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲)، ص ۸۹۵.
(۵) نصرت‌الله مشکوئی، فهرست پناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، (تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹)، ص ۶۵.
(۶) محمدتقی خانی و دیگران، همان، ص ۲.
(۷) سامان اسدی و دیگران، گنبدهای سلجوقی، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۶)، ش ۲۴۶۶، ص ۷۲؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، همان جا.
(۸) سامان اسدی و دیگران، همان، ص ۷۳.

Gorgan Jame' Mosque

Historic inscriptions: The oldest inscription in the building is located on its wooden pulpit and indicates the construction date of the mosque and the pulpit is 859.¹ Two other inscriptions on this pulpit are dated 895 and 1018.² An inscription on the entrance door of the pulpit of the mosque bears the date 1157³ and also a stone inscription behind the pulpit bears the same date.⁴ The mosque's prayer niche has an inscription dated 1108.⁵ An inscription on the entrance portal of the mosque bears the date in which repairs had taken place as 1057,⁶ and on the other entrance door of the building the date 1288 is visible.⁷ Other dated inscriptions in the mosque are edicts of kings and governors. Most of which are located in the western *eivan*. The oldest among these decrees, belongs to Jahanshah ebn-e Qara-Yussef Qaraqoyonlu and bears the date 862 (although the date in which the inscription was written comes as 1024 at the end of its text).⁸ Other decrees bear the dates 908, 976 and 977.⁹ Other edicts include one by Soltan-Mohammad-Zolqadr ebn-e Amir `Ala'-od-Dowleh dated 937,¹⁰ one by Shah Abu-Nasr ebn-e Shah Esmail Bahar II dated 1029,¹¹ one by Shah Safi dated 1047,¹² two others by the Safavid monarch Shah `Abbas II dated 1055 and 1068.¹³ Also an inscription dated 942 which contains the titles of the governor of its time, Abolghazi-ol-Qaher Bahador.¹⁴ Also apart from these, two bequeathal inscriptions bear the dates 1042¹⁵, 1157, 1166 and 1219¹⁶ refer to the usufruct bequeathed to the mosque in these years.

Commissioners and builders: The initial commissioner of the mosque is unknown. In existing sources, Mohammad ebn-e Khaled Hanzali Razi,¹⁷ and Gowharshad, wife of the Timurid monarch Shahrokh,¹⁸ Baba-Hosseini (son of Abu-`Abdollah),¹⁹ and Qotb-od-Din Ahmad ebn-e Molla-`Ali Estar-Abadi²⁰ are recorded as having commissioned various parts of this building. Also, according to existing inscriptions, the building of the mosque and its pulpit was restored by Mohammad-Hosseini-Khan Qajar, the mayor of Estar-Abad and under the supervision of Haji-Qorban.²¹ The stone inscription behind the pulpit was carved by Haj Mohammad-Reza, the keeper of the mosque.²² On the wooden door of one of the entrances of the mosque bears the name of its builder Mohammad Najjar (son of `Ali Mohammad Banna).²³

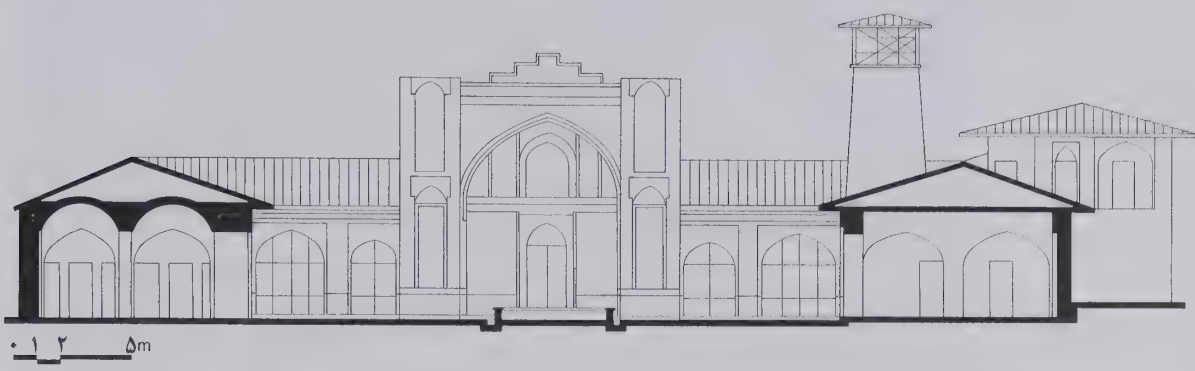
Information from written sources: Maqdesi, the fourth century author of *Ahsan-ot-Taqasim fi Ma`refat-el-Aqalim*, records that the congregational mosque of Estar-Abad was built under the Omayyads and was located in the bazaar, near the city's gate.²⁴ The author of *Gorgan-nameh*, citing this indication, writes that perhaps this locale was none other but the present Jame' Mosque.²⁵ *Tarikh-e Jorjan* quotes `Ali ebn-e Ahmad Boukord Estar-Abadi (d. 333) that this congregational mosque was commissioned by Mohammad ebn-e Khaled Hanzali Razi.²⁶ Nosratollah Meshkati dates the main building of the mosque to the Seljuq period.²⁷ The author of *Mer'at-ol-Boldan* writes that this mosque was built in 804 and the old residents of Estar-Abad believe that its commissioner was a Sunni from

a tribe known as Amir.²⁸ Manuchehr Sotudeh regards the date of the mosque's commission to be the word "حوض", which in *abjad* calculations would bear the date 814.²⁹

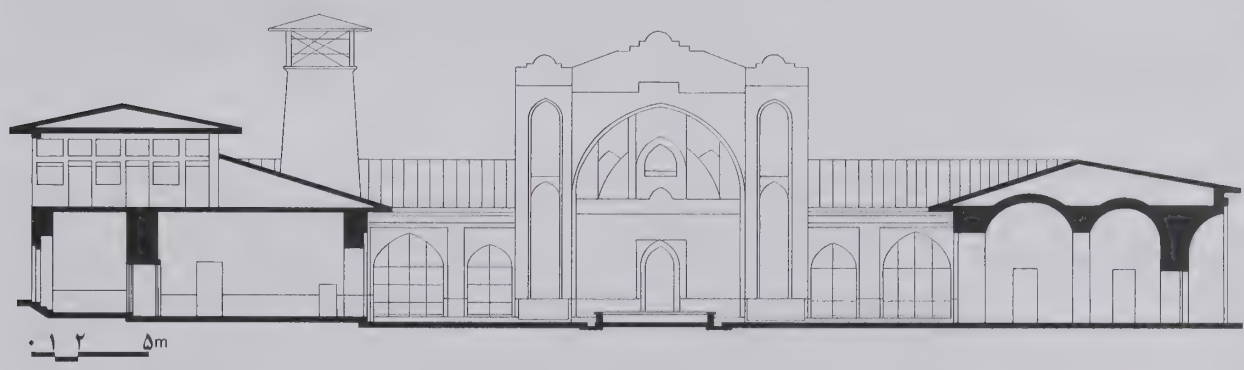
Evolution of the building: As mentioned, this congregational mosque probably dates back to the early Islamic centuries, but the present building has Seljuq origins and was extensively repaired in Timurid, Safavid and Afshar periods, so that its original configuration has changed.³⁰ The numerous inscriptions existing in the mosque record these repairs. At present, only a brick minaret remains from the Seljuq period elements which its structure and the *kufic* inscriptions have the same characteristics of its period.³¹ In 1323 AS, parts of the mosque's building were damaged in an earthquake and were restored by the people.³² The wooden entrance door and pulpit were covered with glass in 1338 AS.³³ During repairs in 1339, a jar containing silver coins was unearthed at the foot of a pillar of the *shabestan*, a number of which are preserved in the Iranian National Museum. It is believed that the builders of the mosque had hidden these coins to provide for later repairs.³⁴ At present, many parts of the *shabestans* have steel frames. The building of the mosque has been restored in recent years and its facades have undergone alterations. The plans presented represent the previous facades and the photographs of the mosque show the repairs that have been carried out.

1. Assadollah Ma'tufi, *Estar-Abad va Gorgan dar Bastar-e Tarikh-e Iran: Negahi be 5000 Sal Tarikh-e Mantaghe*, Mashhad, Derakhshesh, 1374, p. 129.
2. Ibid.
3. Manuchehr Sotudeh, *Az Astara ta Estarbad*, Tehran, Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi-e Iran, 1377, 10 volumes, vol. 5, p. 158.
4. Assadollah Ma'tufi, Ibid.
5. Ibid.
6. Ibid.
7. Manuchehr Sotudeh, Ibid.
8. Ibid, vol. 5, pp. 160-162.
9. Assadollah Ma'tufi, Ibid, pp.129&132.
10. Ibid, pp. 130-131.
11. Ibid.
12. Manuchehr Sotudeh, Ibid, vol. 5, pp. 171-172.
13. Ibid, pp. 172-173.
14. Assadollah Ma'tufi, Ibid, p. 129.
15. Ibid.
16. Manuchehr Sotudeh, Ibid, vol. 5, pp. 174-175.
17. Hemzat ebn-e Yussef-ol-Sahmi, *Tarikh-e Jorjan*, under the supervision of Mohammad Al-Mo'ayad Khan, Beirut, Alam-ol-Kotob, 1987/1407, p. 406.
18. Manuchehr Sotudeh, Ibid, vol. 5, p. 156.
19. Assadollah Mo'ini, *Joghrafiya va Joghrafiya-ye Tarikh-e Gorgan va Dasht*, 1344, p. 113.
20. Ibid.
21. Assadollah Ma'tufi, Ibid, pp.130-131.
22. Ibid, pp. 129 & 131.
23. Manuchehr Sotudeh, Ibid, vol. 5, p. 159.
24. Abu-`Abdollah Mohammad ebn-e Ahmad Maqdesi, *Ahsan-ot-Taqasim fi Ma`refat-el-Aqalim*, translated by `Ali-Naqi Monzavi, Tehran, Sherkat-e Motarjeman-e Iran, 1361, 2 volumes, vol. 2, p. 525.
25. Massih Zabihi, *Gorgan-nameh*, Tehran, Babak, 1363, p. 50.
26. Assadollah Ma'tufi, Ibid, p. 128; Hemzat ebn-e Yussef-ol-Sahmi, Ibid.
27. Nosratollah Meshkati, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikh-e Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st Issue of the National Iranian Historical Monument Preservation Organization, Tehran, National Iranian Historical Monument Preservation Organization, 1349, p. 143.
28. Mohammad-Hassan-Khan E'temados-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by `Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 1999.
29. Manuchehr Sotudeh, Ibid, vol. 5, p. 156.
30. Assadollah Ma'tufi, Ibid.
31. Ibid.
32. Assadollah Mo'ini, Ibid.
33. Ibid, p. 118.
34. Ibid.

برش عمودی ج-ج
section C - C

برش عمودی الف-الف
section A - A

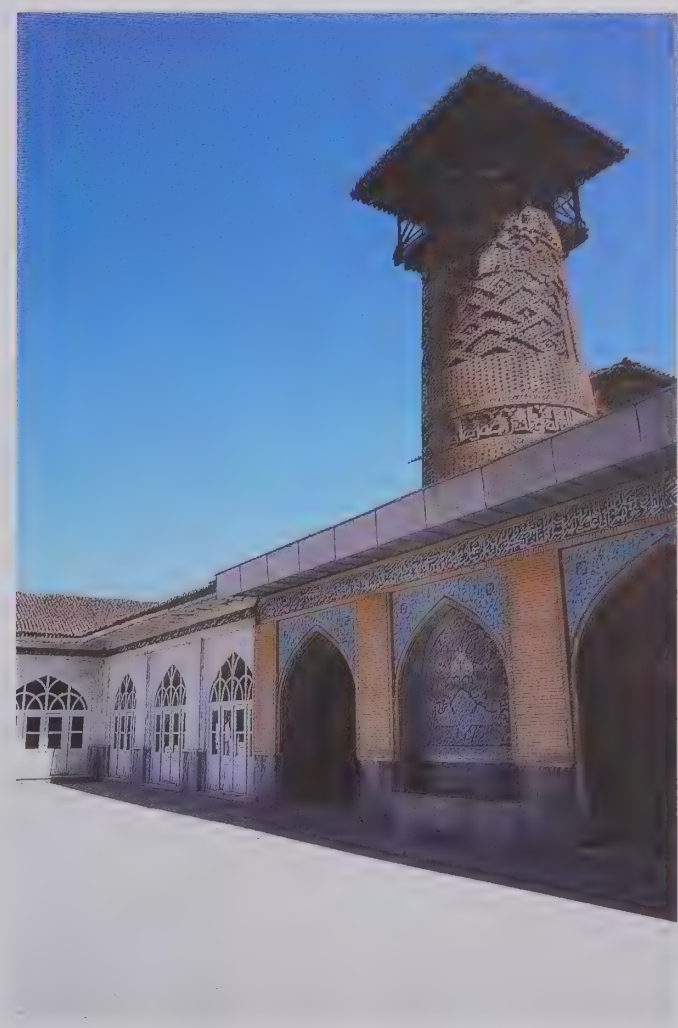
72. Western Entrance portico

۷۲. سردر غربی

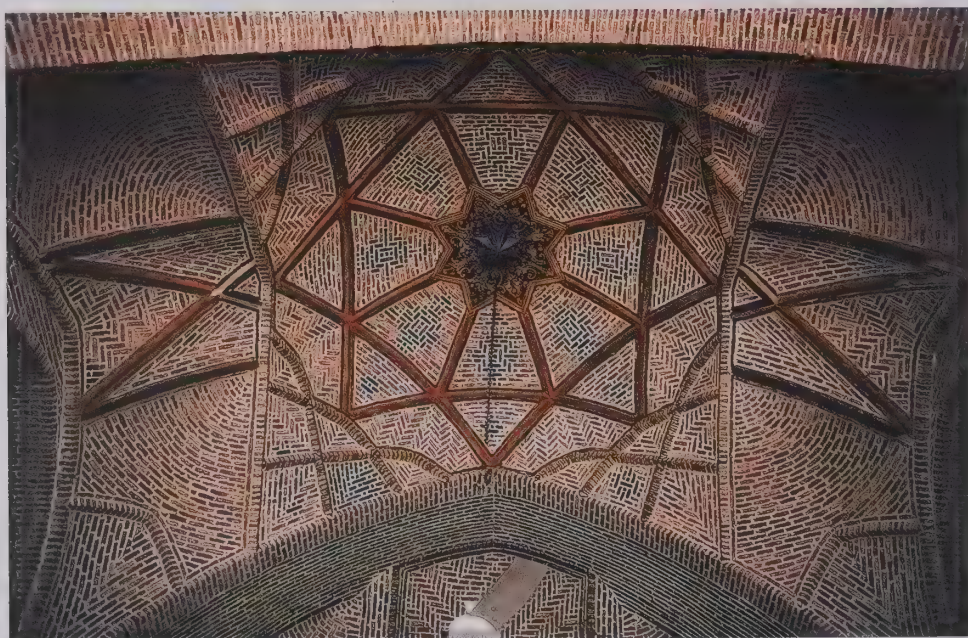
71. Eastern side of courtyard and the minaret

۷۱. جبهه شرقی حیاط و مناره

۶۸. جنبه جنوبی حیاط
68. Southern side of the courtyard

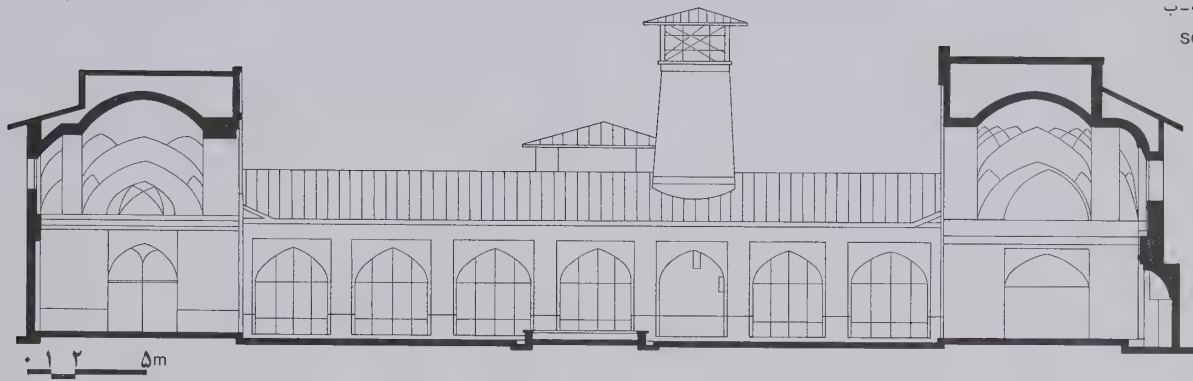

۶۹. یکی از سقف‌ها
69. One of the ceilings

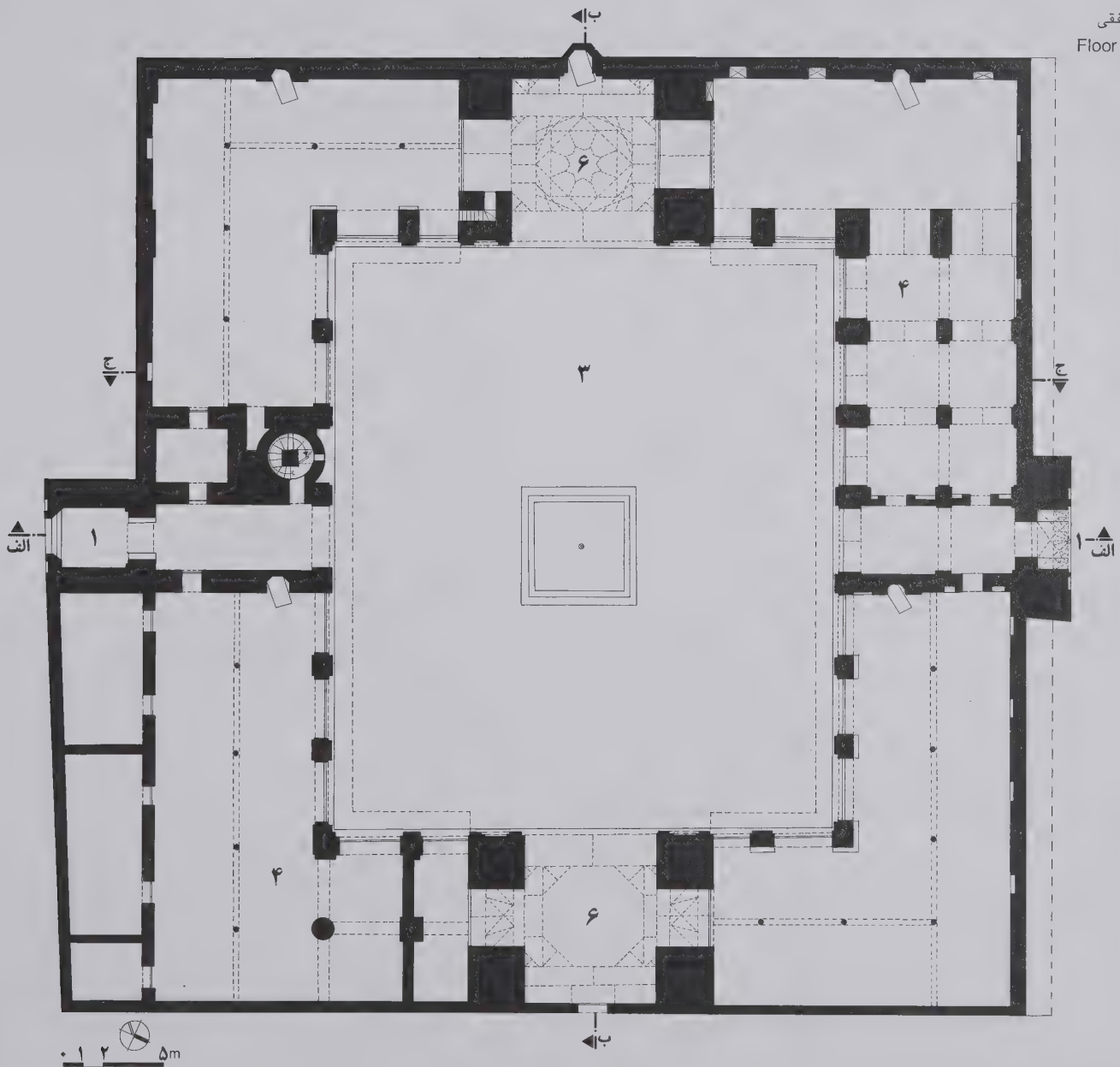

۷۰. سقف ایوان شمالی
70. Ceiling of the northern *ivan*

برش عمودی ب-ب
section B - B

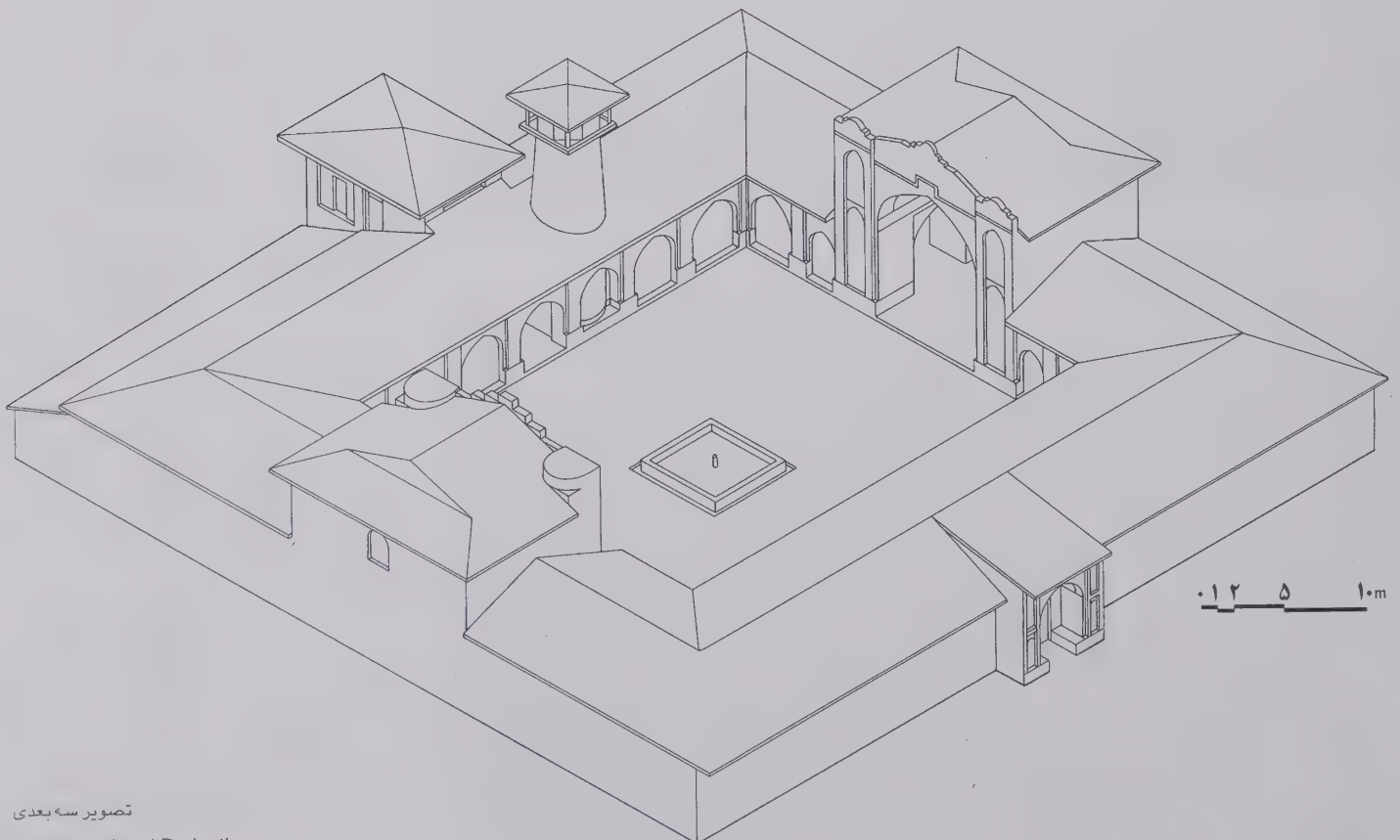
برش افقی
Floor Plan

67. Northern and western sides of the courtyard

۶۷. جبهه‌های شمالی و غربی حیاط

۰ ۱ ۲ ۵ ۱۰m

مسجد جامع گرگان

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: قدیمی‌ترین کتیبه بنا بر منبر چوبی آن قرار دارد و مورخ ۸۵۹ است.^۱ بر روی این منبر، دو کتیبه دیگر به تاریخ‌های ۸۹۵ و ۱۰۱۸ وجود دارد.^۲ همچنین کتیبه‌ای بر درِ دولنگه منبر مورخ به ۱۱۵۷ است؛^۳ و سنگ نبشته‌ای به همین تاریخ در پشت منبر قرار دارد.^۴ بر محراب مسجد، کتیبه‌ای با تاریخ ۱۱۰۸ دیده می‌شود.^۵ کتیبه‌ای بر سردر مسجد حاکی از تعمیرات سال ۱۰۵۷ است؛^۶ و بر درِ دیگر ورودی بنا، تاریخ ۱۲۸۸ وجود دارد.^۷ تعدادی از کتیبه‌های تاریخ‌دار مسجد حاوی فرمان‌هایی از حکام و پادشاهان است که اکثر آن‌ها در ایوان غربی قرار دارد. قدیمی‌ترین این فرمان‌ها از آن جهان‌شاه بن قرايوسف قراقویونلو در تاریخ ۸۶۲ است (البته تاریخ تحریر این کتیبه، که در انتهای آن آمده، ۱۰۲۴ است)؛^۸ و چند فرمان مورخ به ۹۰۸ و ۹۷۶ و ۹۷۷ است.^۹ دیگر فرمان‌ها عبارت است از: فرمان سلطان محمد ذوالقدر بن امیرعلاءالدوله، مورخ ۹۳۷؛^{۱۰} فرمان شاه ابونصرین شاه اسماعیل بهار دوم، مورخ به ۱۰۲۹؛^{۱۱} فرمان شاه صفی، به تاریخ ۱۰۴۷؛^{۱۲} دو فرمان از شاه عباس دوم، به تاریخ‌های ۱۰۵۵ و ۱۰۶۸.^{۱۳} همچنین کتیبه‌ای مورخ به ۹۴۲ حاوی القاب حاکم وقت، ابوالغازی القاهر بهادر، است.^{۱۴} علاوه بر این الواح، وقف‌نامه‌هایی با تاریخ‌های ۱۵۱۰، ۱۱۵۷ و ۱۱۶۶ و ۱۶۱۲۱۹ در کتیبه‌های بنا دیده می‌شود.

بنیان و سازندگان بنا: اولین بانی مسجد دقیقاً معلوم نیست. در منابع، محمد بن خالد حنظلی رازی^{۱۷} و گوهرشاد، همسر شاه‌رخ تیموری،^{۱۸} و بابا حسین، فرزند ابو عبدالله،^{۱۹} و قطب الدین احمد بن ملاعلی استرآبادی^{۲۰} جزو بنیان معرفتی شده‌اند. همچنین بر اساس کتیبه‌های موجود، منبر و بنای مسجد را محمدحسین خان قاجار، بیگلریگی استرآباد، با نظارت حاجی قربان مرمت کرده است.^{۲۱} حکاک کتیبه سنگی پشت منبر حاج محمدرضا، خادم مسجد، بوده است.^{۲۲} بر درِ چوبی یکی از ورودی‌های مسجد، نام سازنده آن، محمد نجار، فرزند علی محمد بنا، آمده است.^{۲۳}

دیگر اطلاعات مکتوب: مقدسی، مؤلف احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، در قرن چهارم هجری قمری آورده که مسجد جامع استرآباد در زمان امویان ساخته شده و در بازارِ نزدیک دروازه شهر قرار داشته است.^{۲۴} مؤلف گرگان‌نامه با نقل این مطلب نوشته است که شاید این جا محلِ همین مسجد جامع فعلی گرگان باشد.^{۲۵} در کتاب تاریخ جرجان آمده که علی بن احمد بوکرده استرآبادی (متوفی به سال ۳۳۳) نقل کرده که بانی مسجد جامع محمد بن خالد حنظلی رازی بوده است.^{۲۶} نصرت الله مشکوتی بنای اصلی مسجد را متعلق به دوره سلجوقیان دانسته است.^{۲۷} مؤلف مرآة البلدان نوشته که این مسجد در سال ۸۰۴ بنا شده است و سالخورده‌گانِ استرآباد بانی آن

را از اهل تسنن و از طایفه‌ای معروف به «امیر» می‌دانند.^{۲۸} منوچهر ستوده ماده تاریخ بنای مسجد را کلمه «حوض» دانسته که به حساب ابجد، ۸۱۴ می‌شود.^{۲۹}

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، احتمالاً قدمت مسجد جامع به قرون اولیه هجری قمری می‌رسد؛ ولی بنای فعلی بنیانی سلجوقی دارد که در دوره‌های تیموریان و صفویان و افشاریان، تعمیر کلی شده و از صورت اولیه خود خارج گردیده است.^{۳۰} کتیبه‌های متعدد مسجد از این تعمیرات حکایت می‌کنند. هم‌اکنون از آثار دوره سلجوقیان، فقط مناره آجری مسجد باقی است که ساختمان و کتیبه کوفی آن مشخصات این دوره را دارد.^{۳۱} در سال ۱۳۲۳ ش، قسمتی از بنای مسجد بر اثر زلزله آسیب دید که مردم آن را مرمت کردند.^{۳۲} در ورودی و منبر چوبی مسجد در سال ۱۳۳۸ ش با شیشه پوشانده شد.^{۳۳} در تعمیرات سال ۱۳۳۹ ش، در پای ستون یکی از شبستان‌ها، کوزه‌ای حاوی سکه‌های نقره به دست آمد که تعدادی از این سکه‌ها در موزه ملی ایران نگه‌داری می‌شود. معروف است که بنیان مسجد این سکه‌ها را برای تعمیرات مسجد پنهان کرده بوده‌اند.^{۳۴} هم‌اکنون قسمت‌های زیادی از شبستان‌ها سازه فلزی دارد. بنای مسجد در سال‌های اخیر مرمت شده و نماهای آن تغییراتی کرده است. نقشه‌های ارائه شده صورت سابق نماهای مسجد را نشان می‌دهد؛ و تغییرات نماها در عکس‌ها مشهود است.

- (۱) اسدالله معطوفی، استرآباد و گرگان در بستر تاریخ ایران: نگاهی به ۵۰۰ سال تاریخ منطقه، (مشهد، درخشش، ۱۳۷۴)، ص ۱۲۹.
- (۲) همان جا.
- (۳) منوچهر ستوده، همان، از آستارا تا استرآباد، (تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، ۱۳۷۷)، ج ۱، ص ۵.
- (۴) اسدالله معطوفی، همان جا.
- (۵) همان جا.
- (۶) همان جا.
- (۷) منوچهر ستوده، همان جا.
- (۸) همان، ج ۵، ص ۱۶۰ - ۱۶۲.
- (۹) اسدالله معطوفی، همان، ص ۱۲۹ و ۱۳۲.
- (۱۰) همان، ص ۱۳۰ - ۱۳۱.
- (۱۱) همان جا.
- (۱۲) منوچهر ستوده، همان، ج ۵، ص ۱۷۱ - ۱۷۲.
- (۱۳) همان، ص ۱۷۲ - ۱۷۳.
- (۱۴) اسدالله معطوفی، همان، ص ۱۲۹.
- (۱۵) همان جا.
- (۱۶) منوچهر ستوده، همان، ج ۵، ص ۱۷۴ - ۱۷۵.
- (۱۷) حمزه بن یوسف السهمی، تاریخ جرجان، زیر نظر محمد المعیدخان، (بیروت، عالم الکتب، ۱۹۸۷ م/ ۱۴۰۷ ق)، ص ۴۰۶.
- (۱۸) منوچهر ستوده، همان، ج ۵، ص ۱۵۶.
- (۱۹) اسدالله معینی، جغرافیا و جغرافیای تاریخی گرگان و دشت، (۱۳۴۴)، ص ۱۱۳.
- (۲۰) همان جا.
- (۲۱) اسدالله معطوفی، همان، ص ۱۳۰ - ۱۳۱.
- (۲۲) همان، ص ۱۲۹ و ۱۳۱.
- (۲۳) منوچهر ستوده، همان، ج ۵، ص ۱۵۹.
- (۲۴) ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، (تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱)، ج ۲، ص ۵۲۵.
- (۲۵) مسیح ذبیحی، گرگان‌نامه، (تهران، بابک، ۱۳۶۳)، ص ۵۰.
- (۲۶) اسدالله معطوفی، همان، ص ۱۲۸؛ حمزه بن یوسف السهمی، همان جا.
- (۲۷) نصرت الله مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، (تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹)، ص ۱۴۳.
- (۲۸) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۱۹۹۹.
- (۲۹) منوچهر ستوده، همان، ج ۵، ص ۱۵۶.
- (۳۰) اسدالله معطوفی، همان جا.
- (۳۱) همان جا.
- (۳۲) اسدالله معینی، همان جا.
- (۳۳) همان، ص ۱۱۸.
- (۳۴) همان جا.

Kermanshah Jame' Mosque

Historic inscriptions: The mosque's only inscription, located at its entrance, records the construction date of this building as 1196.¹

Commissioners and builders: The construction of the congregational mosque was commissioned by Haj `Ali-Khan Zanganeh and that of its southern part, known as the Amiri Mosque, by Amir-Nezam Zanganeh, a Qajar period warlord. Both men were descendants of Sheikh `Ali-Khan Zanganeh.²

Evolution of the building: The building of the congregational mosque dates back to the Zand period and, in view of the inscription of its portico, its construction coincided with the reign of `Ali-Morad-Khan Zand.³ The large platform at the center of the courtyard was mostly built of stones from ancient Sasanian buildings in Kermanshahan province, probably Bistun.⁴ The southern part of the mosque (Amiri Mosque) belongs to the Qajar period.⁵ At the base of the walls around its courtyard, twelve stone

pillars existed on which traces of floral patterns current in Sasanian times were visible and undoubtedly belonged to Sasanian palaces and monuments.⁶ The Amiri Mosque was destroyed in 1359 AS, during the Iraq-Iran.⁷ At the same time the congregational mosque and its prayer hall have been seriously damaged. In recent years, the congregational mosque has been entirely demolished and replaced with a new mosque while prayer hall's façade has also been repaired.

1. Iraj Afshar (Sistani), *Kermanshahan va Tamaddon-e Dirine-ye An*, collection of Iranology, Tehran, Zarrin, 1371, 2 volumes, vol. 1, p. 627.

2. Ibid.

3. Ibid.

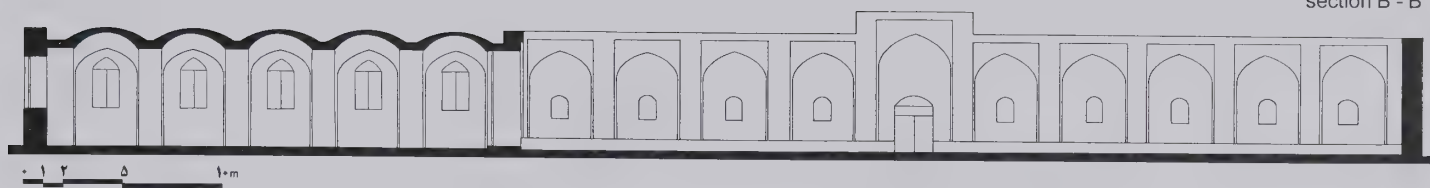
4. Ibid.

5. Ibid.

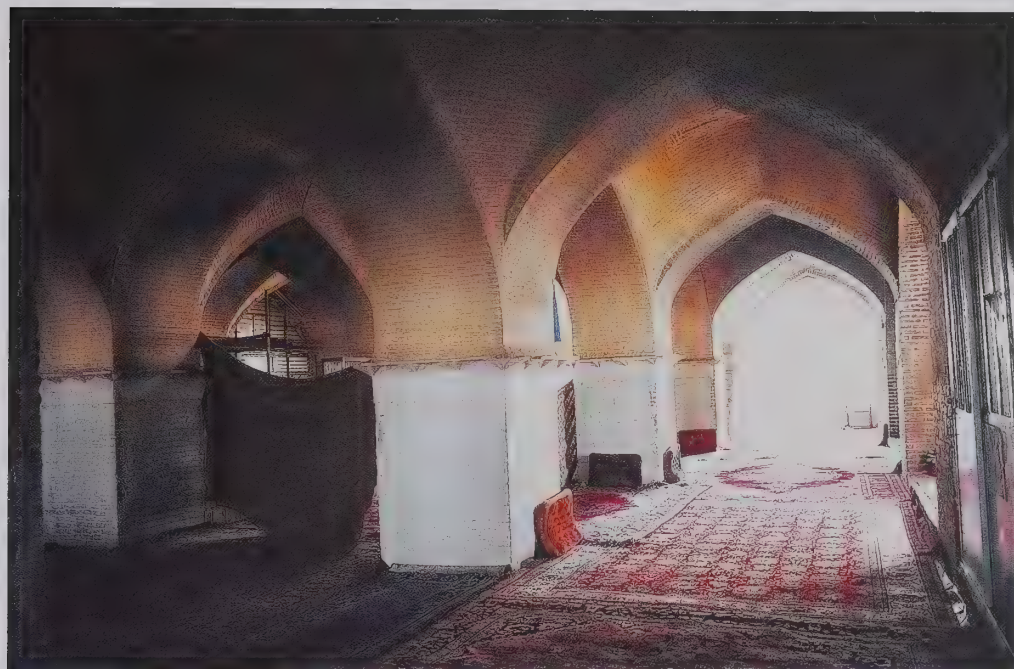
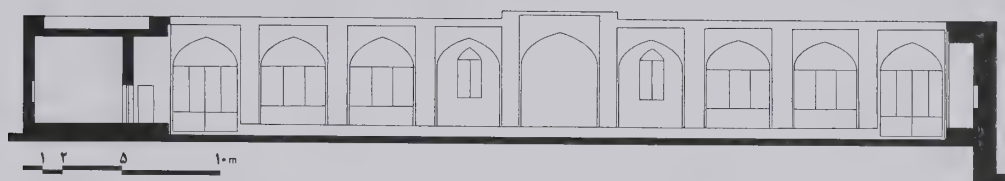
6. Ibid.

7. Hormoz Beiglari, *Gozari bar Tarikh-e Kermanshah (Bakhtaran)*, *Az Aghaz ta Avayel-e Qajariyeh*, Kermanshah, Kashefi, 1370, p. 143.

برش عمودی ب-ب
section B - B

برش عمودی الف-الف
section A - A

۶۵. شبستان
65. Shabestan

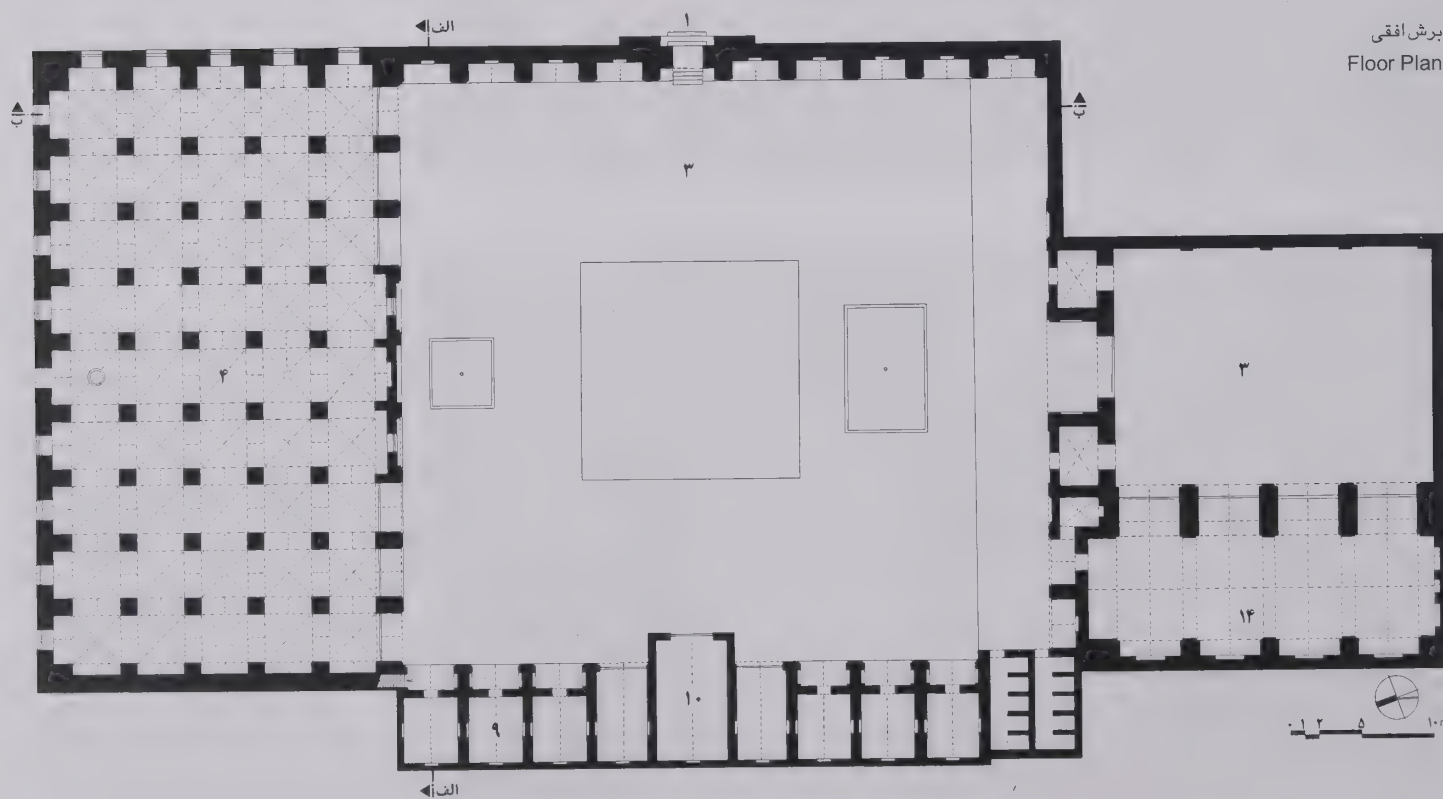

۶۶. شبستان
66. Shabestan

64. Southern *eivan* (before demolition)

۶۴. ایوان جنوبی (قبل از تخریب)

مسجد جامع کرمانشاه

آن‌ها دیده می‌شده و بی‌تردید متعلق به قصرها و ساختمان‌های ساسانیان بوده است.^۶ مسجد امیری در سال ۱۳۵۹ ش برابر بمباران هواپیماهای عراق ویران شد.^۷ در این زمان، به بنای مسجد جامع و نمازخانه آن نیز خساراتی وارد آمد. اکنون بر جای مسجد امیری، مسجد جدیدی احداث و نمای نمازخانه بازسازی شده است.

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: در یگانه کتیبه مسجد، که در ورودی آن قرار گرفته، تاریخ ساخت بنا، سال ۱۱۹۶، قید شده است.^۱ بانیان و سازندگان بنا: بانی مسجد جامع حاج علی خان زنگنه و بانی بخش جنوبی آن، معروف به «مسجد امیری»، امیر نظام زنگنه، از امرای دوره قاجاریان، بوده است؛ و هر دو از نوادگان شیخ علی خان زنگنه بوده‌اند.^۲

سیر تحول بنا: بنای مسجد جامع از آثار دوره زندیان است و با توجه به کتیبه سردر، احداث آن مصادف با حکومت علی مرادخان زند بوده است.^۳ سکوی وسیع میانه صحن بیش‌تر از سنگ‌های عمارت قدیمی ساسانی کرمانشاهان و احتمالاً بیستون ساخته شده بود.^۴ بخش جنوبی مسجد (مسجد امیری) از آثار دوره قاجاریان بوده است.^۵ در پای دیوارهای این صحن، دوازده ستون سنگی وجود داشته که بقایای نقوش و گل و بوته‌های معمول ساسانی در

(۱) ایرج افشار (سیستانی)، کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، مجموعه ایران‌شناسی، (تهران، زرین، ۱۳۷۱)، ج ۲، ص ۱، ج ۱، ص ۶۲۷.
(۲) همان جا.
(۳) همان جا.
(۴) همان جا.
(۵) همان جا.
(۶) همان جا.
(۷) هرمز بیگلری، گذری بر تاریخ کرمانشاه (باختران)، از آغاز تا اوایل قاجاریه، (کرمانشاه، کاشفی، ۱۳۷۰)، ص ۱۴۳.

Kerman Jame' Mosque

Historic inscriptions: The only dated inscription of the mosque, located on its portico, is dated 750.¹

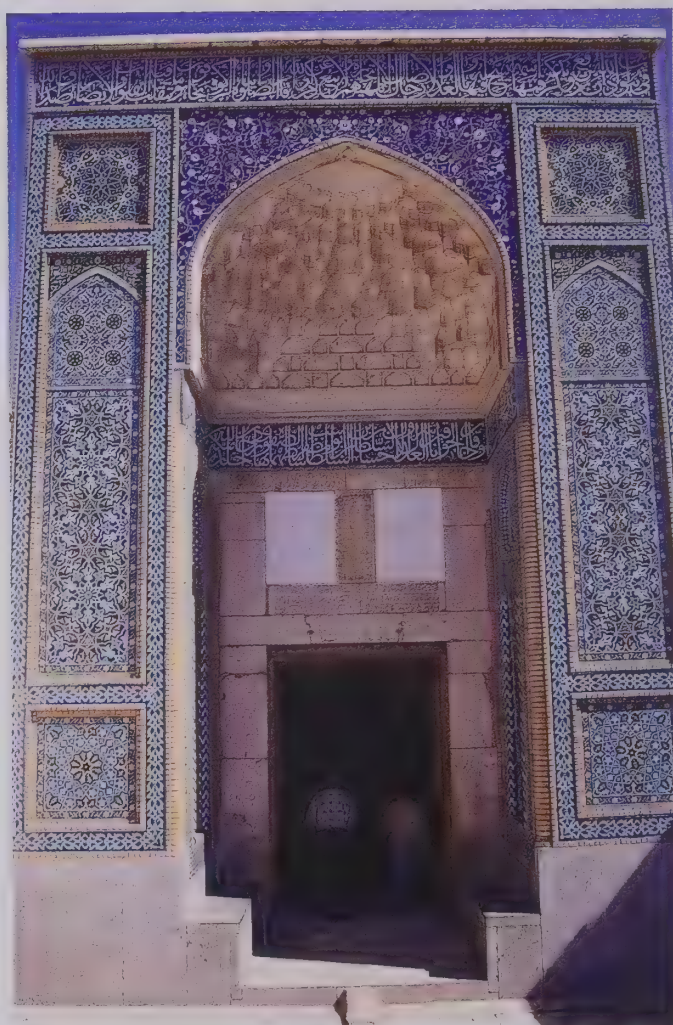
Commissioners and builders: According to existing inscriptions and sources, the mosque was originally commissioned by Amir Mobarez-od-Din Mohammad-Mozaffar Maybodi Yazdi² and its northern *shabestan* by Haj Seyyed-Javad Mojtahed Kermani.³ Inscriptions in the mosque introduce the architect in charge of the construction of the mosque as Haj Mohammad Yazdi⁴ and the architect responsible for its repairs as Khajeh Namtakin 'Enayatollah ebn-e Nezam-od-Din Me'mar Esfahani.⁵

Information from written sources: *Tarikh-e Kerman* records that, in 743, Amir Mohammad-Mozaffar ordered the congregational mosque to be built, and that its construction was completed in 750.⁶ One reads, in *Tarikh-e Mofassal-e Kerman va Ruydad-ha-ye Sad Sal-e Akhir-e Iran*, that the construction of the mosque was started in 750 and completed in late 755.⁷

Evolution of the building: As mentioned above, this mosque dates back to the eighth century, under Mozaffarid rule. Later on, the building of the mosque was restored and augmented in the course of time. Under the Safavid monarch Shah 'Abbas II, a benevolent man by the name of Shahrokh had the mosque restored,⁸ and in 1176, the minarets and other parts of the mosque were repaired by Mohammad-Taqi-Khan.⁹ The portico and the eastern *eivan* sustained heavy damage during the Qajar Agha-Mohammad-Khan's assaults and its tile-work collapsed.¹⁰ During the Qajar period, Vakil-ol-Molk, the governor of Kerman, had the ceiling of the southern *eivan* and its tile-work restored.¹¹ In recent decades, the entrance portico and the eastern *eivan* have been restored by the Office of Archaeology¹² and the tile-work inscriptions in various parts of the mosque have been rebuilt.¹³

63. Southern portico

۶۳. سردر جنوبی

1. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by 'Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2034.
2. Ahmad 'Ali-Khan Vaziri, *Joghrafiya-ye Kerman*, compiled by Mohammad-Ebrahim Bastani Parizi, Tehran, Ebn-e Sina, 1354, p. 29.
3. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Ibid.*
4. Mahmood Hemmat Kermani, *Tarikh-e Mofassal-e Kerman va Ruidad-ha-ye Sad Sal-e Akhir-e Iran*, Tehran, Hemmat, 1350, p. 105.
5. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Ibid.*
6. Ahmad-'Ali-Khan Vaziri, *Tarikh-e Kerman*, emended and compiled by

- Mohammad-Ebrahim Bastani Parizi, Tehran, Elmi, 1364, 2 volumes, vol. 1, p. 496.
7. Mahmood Hemmat Kermani, *Ibid.*, pp. 104-105.
8. *Ibid.*, p. 105.
9. *Ibid.*
10. *Ibid.*, pp. 106-107.
11. Mohammad-Ebrahim Bastani Parizi, *Rahnama-ye Asar-e Tarikhi-e Kerman*, Culture of the eight-province issue, Tehran, General Office of Culture in Kerman, 1335, p. 67.
12. Mahmood Hemmat Kermani, *Ibid.*, p. 107.
13. Mohammad-Ebrahim Bastani Parizi, *Ibid.*, p. 60.

61. Decorations of the entrance portico

۶۱. تزیینات سردر

62. Ceiling decorations of the northwestern entrance vestibule

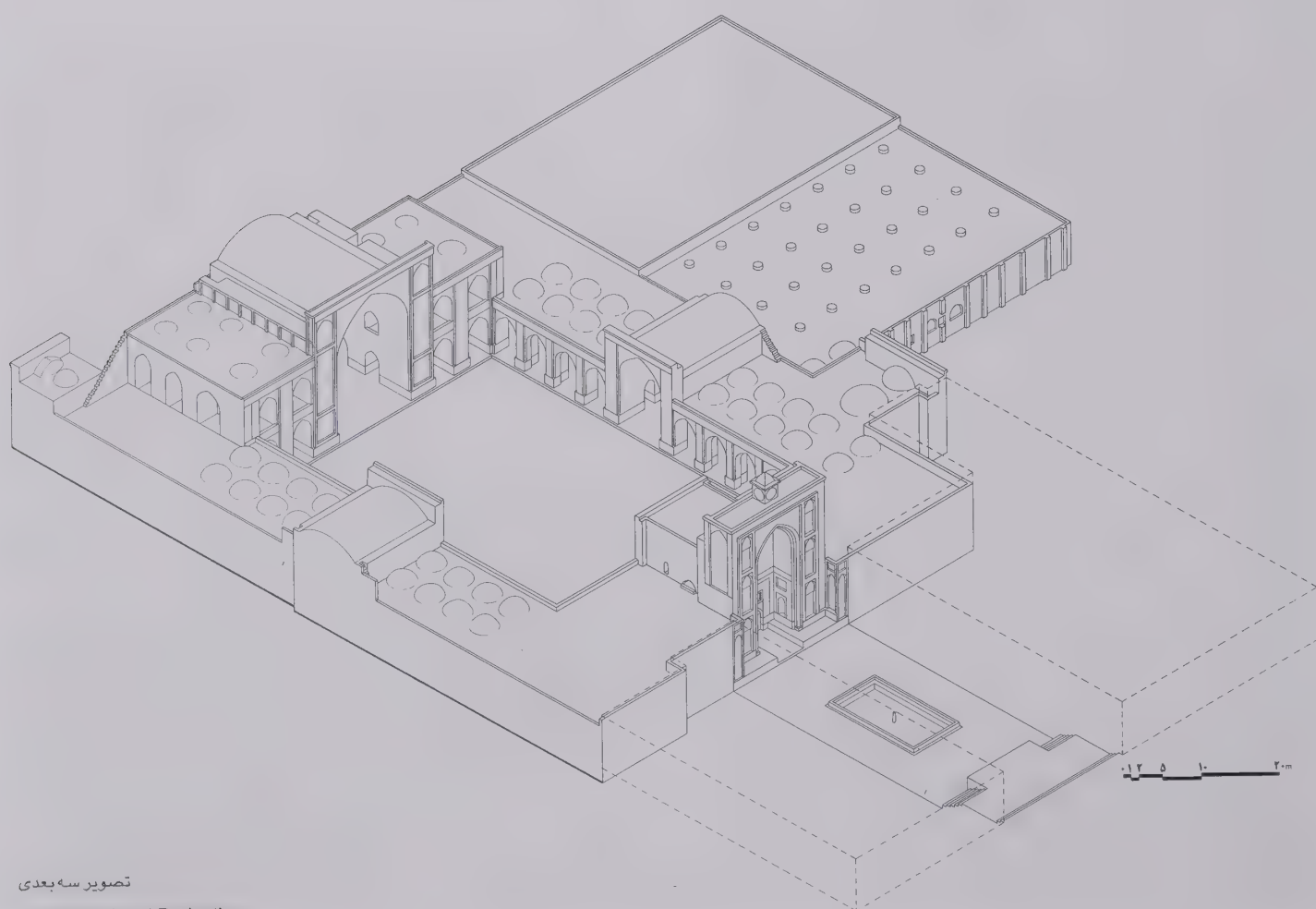
۶۲. تزیینات سقف هشتی شمال غربی

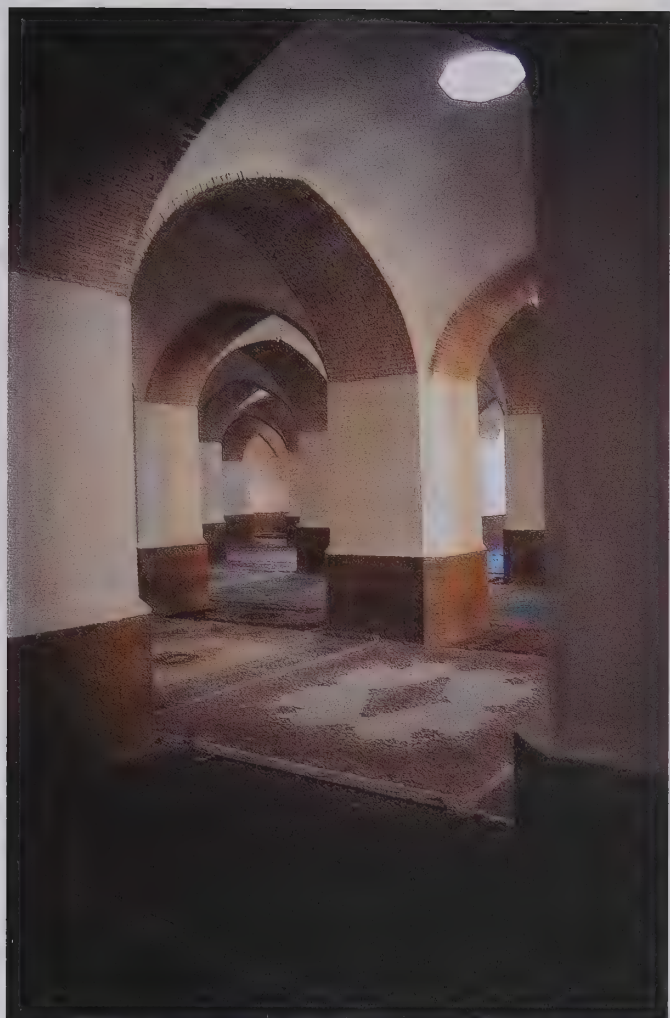
60. Interior space of the southwestern *eivan* and its prayer niche

۶۰. ایوان جنوب غربی و محراب آن

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

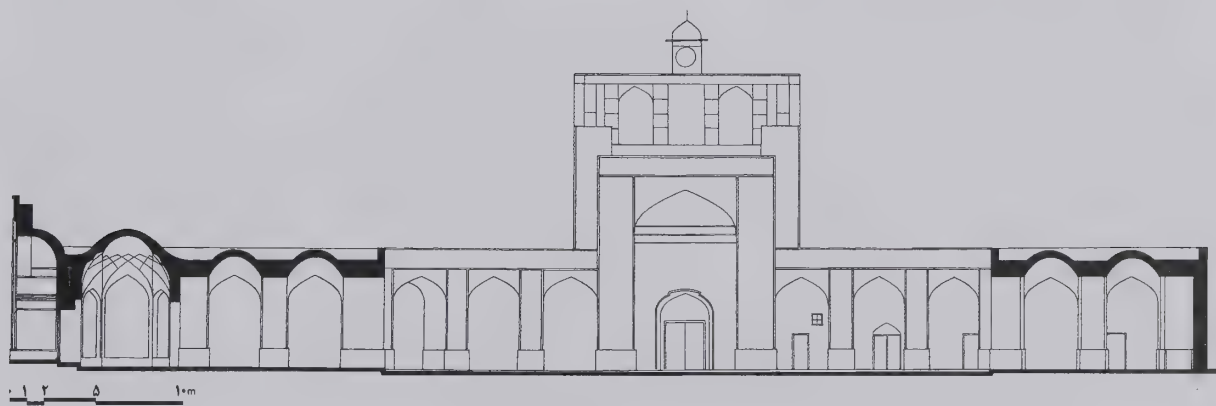
59. Northwestern *shabestan*

۵۹. شبستان شمال غربی

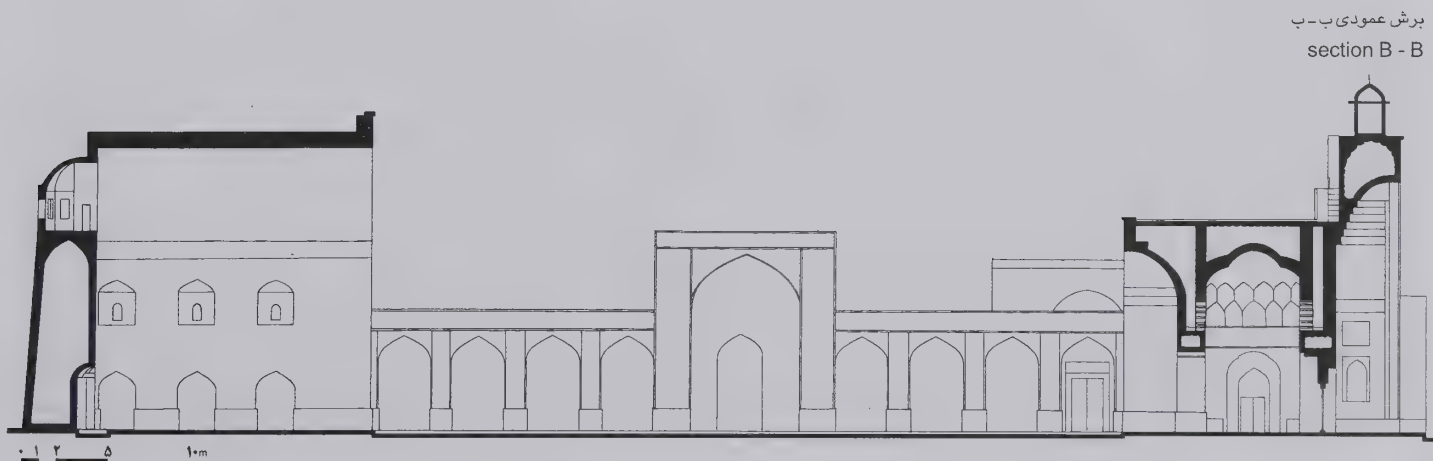

58. Entrance space

۵۸. ورودی

برش عمودی ج-ج
section C - C

برش عمودی ب-ب
section B - B

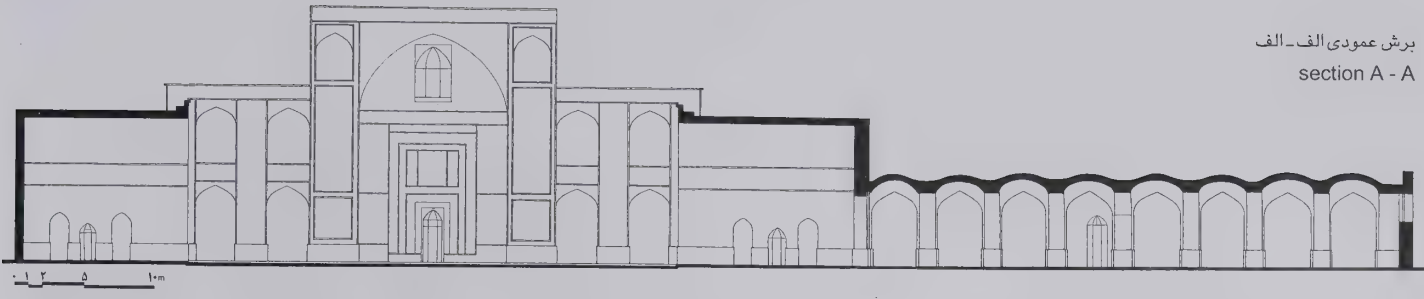
56. Southwestern side of the courtyard

۵۶. جبهه جنوب غربی حیاط

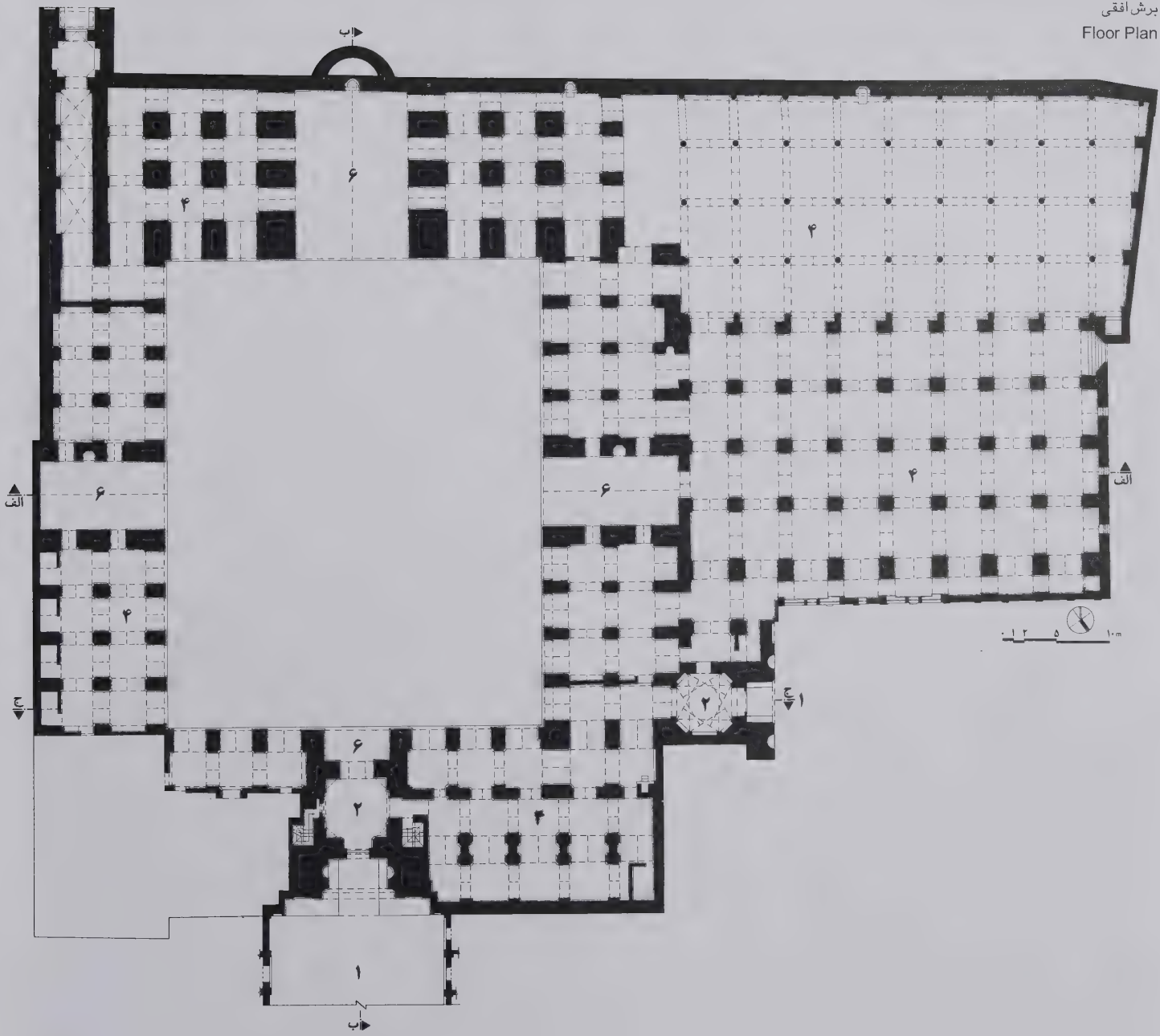
57. Northwestern shabestan

۵۷. شبستان شمال غربی

برش عمودی الف - الف
section A - A

برش افقی
Floor Plan

54. Southwestern and southeastern sides of the courtyard

۵۴. جبهه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی حیاط

55. Southeastern and northeastern sides of the courtyard

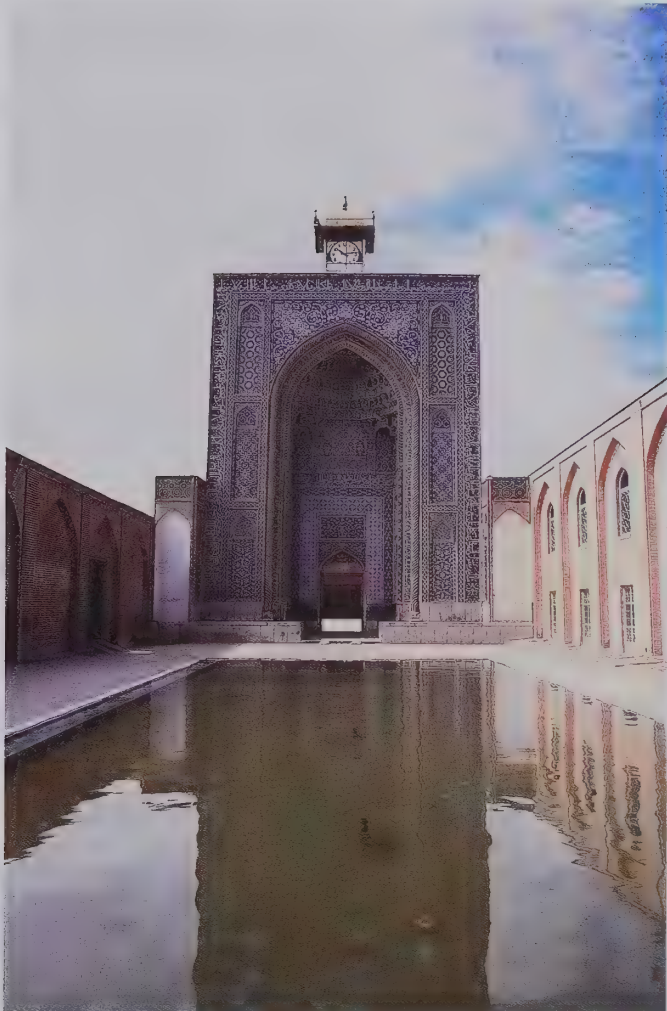
۵۵. جبهه‌های جنوب شرقی و شمال شرقی حیاط

مسجد جامع کرمان

53. Entrance forecourt and portico

۵۳. جلوخان و سردر

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: یگانه کتیبه تاریخ‌دار مسجد، مورخ به ۷۵۰، بر سردر آن قرار گرفته است.^۱

بانیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه موجود و منابع بررسی شده، اولین بانی مسجد امیر مبارزالدین محمد مظفر میبدی یزدی^۲ و بانی شبستان شمالی آن حاج سیدجواد مجتهد کرمانی^۳ بوده است. در کتیبه‌های مسجد، معمار بنا حاج محمد یزدی^۴ و معمار تعمیرات آن خواجه نم‌تکین عنایت‌الله بن نظام‌الدین معمار اصفهانی^۵ معرفی شده است.

دیگر اطلاعات مکتوب: در کتاب تاریخ کرمان آمده است که امیر محمد مظفر در سال ۷۴۳ فرمان احداث مسجد جامع را صادر کرد و ساختمان آن در سال ۷۵۰ به پایان رسید.^۶ در تاریخ مفصل کرمان ذکر شده است که ساخت مسجد جامع در سال ۷۵۰ آغاز شد و در اواخر سال ۷۵۵ پایان یافت.^۷

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، مسجد از آثار قرن هشتم هجری قمری و دوره آل مظفر است. در زمان سلطنت شاه عباس دوم صفوی، شخص خیری به نام «شاهرخ» مسجد را مرمت کرد؛^۸ و در سال ۱۱۷۶، مناره‌ها و دیگر قسمت‌های مسجد به همت شخصی به نام «محمدتقی‌خان» تعمیر شد.^۹ سردر و ایوان شرقی بنا در زمان حمله آغامحمدخان قاجار خرابی زیادی متحمل شد و کاشی‌های آن‌ها فرو ریخت.^{۱۰} در دوره قاجاریان، سقف ایوان جنوبی و کاشی‌کاری آن را وکیل‌الملک، حاکم کرمان، مرمت کرد.^{۱۱} در دهه‌های اخیر، اداره باستان‌شناسی سردر و ایوان شرقی را مرمت^{۱۲} و کتیبه‌های کاشی‌کاری شده بنا را بازسازی کرده است.^{۱۳}

علمی، ۱۳۶۴، ج ۲، ج ۱، ص ۴۹۶.
 (۷) محمود همت کرمانی، همان، ص ۱۰۴ - ۱۰۵.
 (۸) همان، ص ۱۰۵.
 (۹) همان جا.
 (۱۰) همان، ص ۱۰۶ - ۱۰۷.
 (۱۱) محمدابراهیم باستانی پاریزی، راهنمای آثار تاریخی کرمان، نشریه فرهنگ استان هشتم، (تهران، اداره کل فرهنگ کرمان، ۱۳۳۵)، ص ۶۷.
 (۱۲) محمود همت کرمانی، همان، ص ۱۰۷.
 (۱۳) محمدابراهیم باستانی پاریزی، همان، ص ۶۰.

(۱) محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ج ۴، ص ۲۰۳۴.
 (۲) احمدعلی‌خان وزیری، جغرافیای کرمان، به کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، (تهران، ابن سینا، ۱۳۵۴)، ص ۲۹.
 (۳) محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، همان جا.
 (۴) محمود همت کرمانی، تاریخ مفصل کرمان و رویدادهای صد سال اخیر ایران، (تهران، همت، ۱۳۵۰)، ص ۱۰۵.
 (۵) محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، همان جا.
 (۶) احمدعلی‌خان وزیری، تاریخ کرمان، به تصحیح و تحشیه محمدابراهیم باستانی پاریزی، (تهران،

Kashan Jame` Mosque

Historic inscriptions: The oldest inscription existing in the building is located on its brick minaret and bears the date 466.¹ An inscription located in the prayer niche of the large *shabestan* records repairs carried out in the mosque and is dated 1194.² Another inscription also related to these repairs includes the *abjad*-encoded date of 1196.³ The inscription of the prayer niche of the *gonbad-khaneh* is dated 1207.⁴

Commissioners and builders: The identity of the initial commissioner of the mosque is uncertain and Safiyeh-Khatun, the daughter of Malek Ashtar, is popularly believed to have commissioned its construction.⁵ According to existing inscriptions, the building was completely repaired by `Abd-or-Razzaq-Khan, the governor of Kashan.⁶ The names of the calligraphers `Abd-ol-Karim and ebn-e Mohammad-Hosseini Mohammad-Kazem Esfahani appear in the inscriptions recording these repairs.⁷ The carved stucco prayer niche and the *shabestan* were built by Baqer Esfahani.⁸

Information from written sources: According to the author of *Asar-e Tarikhi-e Shahrestan-ha-ye Kashan va Natanz*, the minaret of this mosque is the only dated construction remaining from the various monuments of Kashan in the Seljuq period.⁹ *Mer'at-ol-Boldan* records that the mosque has been repeatedly repaired and restored by the local population and that its construction date is unknown.¹⁰

Evolution of the building: In the course of centuries, the mosque has time and again sustained major or minor damage and its building and decoration have undergone numerous alterations during restorations and repairs. As already mentioned, the brick minaret of the mosque dates back to the Seljuq period. Together with one of the prayer niches of the *shabestan*, this minaret is the only authentic

relic of the Seljuq period mosque.¹¹ The two other prayer niches in this *shabestan* date back to the eighth and twelfth centuries. The orientations of these prayer niches do not match.¹² The large Seljuq prayer niche was adorned with superb stucco carving of which slight traces remain.¹³ The orientation of this prayer niche is incorrect and it appears that, once the proper orientation was determined and a new prayer niche was built, the Seljuq prayer niche was demolished so as to prevent any uncertainty.¹⁴ The building of the mosque sustained heavy damage in an earthquake in 1192. Immediately, masons from Esfahan and all over the country were summoned by Karim-Khan Zand to assist the quake-stricken population and the congregational mosque,¹⁵ which was also restored by `Abd-or-Razzaq-Khan. Existing inscriptions record that these repairs continued until 1207.¹⁶

1. Hassan Naraqi, *Asar-e Tarikhi-e Shahrestan-ha-ye Kashan va Natanz*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1348, p. 115.

2. Ibid, p. 118.

3. Ibid, pp. 118-119.

4. Ibid, p. 120.

5. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by `Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2031.

6. Hassan Naraqi, Ibid, p. 118

7. Ibid, pp. 118 & 120.

8. Ibid, p. 118.

9. Ibid, pp. 113-114.

10. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid.

11. Hassan Naraqi, Ibid, pp. 115-116.

12. *Kashan dar A'ine-ye Gozashteh va Hal*, Kashan, Anjoman-e Adabi-ye Saba, 1349, p. 126.

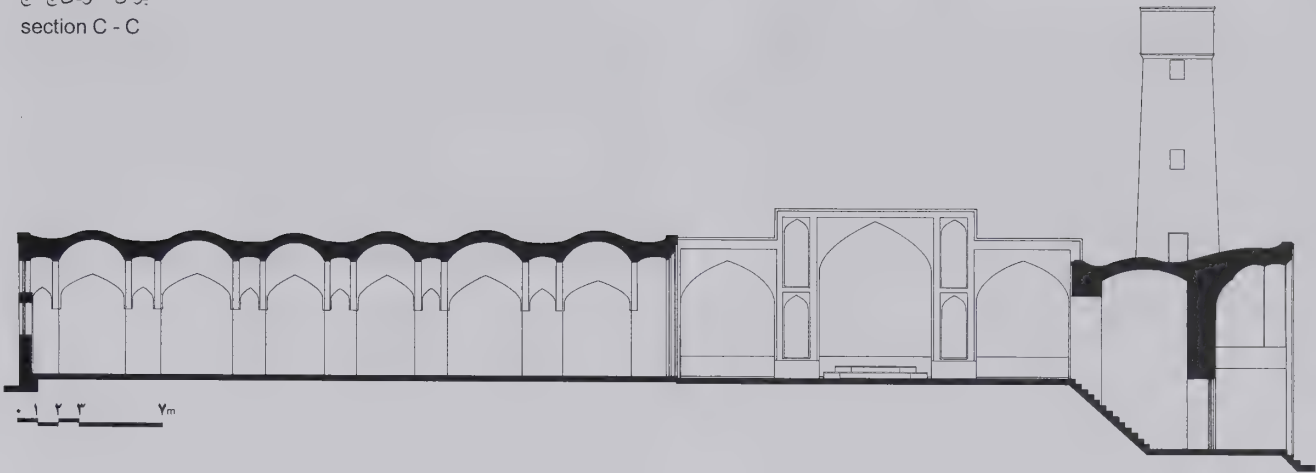
13. Hassan Naraqi, Ibid.

14. Ibid, pp. 116-118.

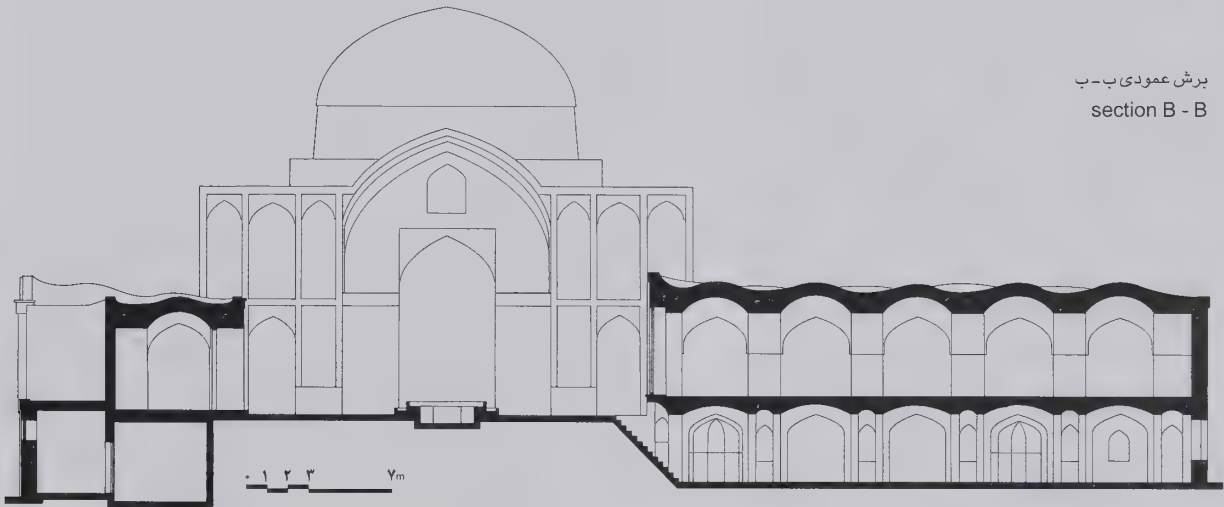
15. Ibid, p. 118.

16. Ibid, pp. 118-120.

برش عمودی ج-ج
section C - C

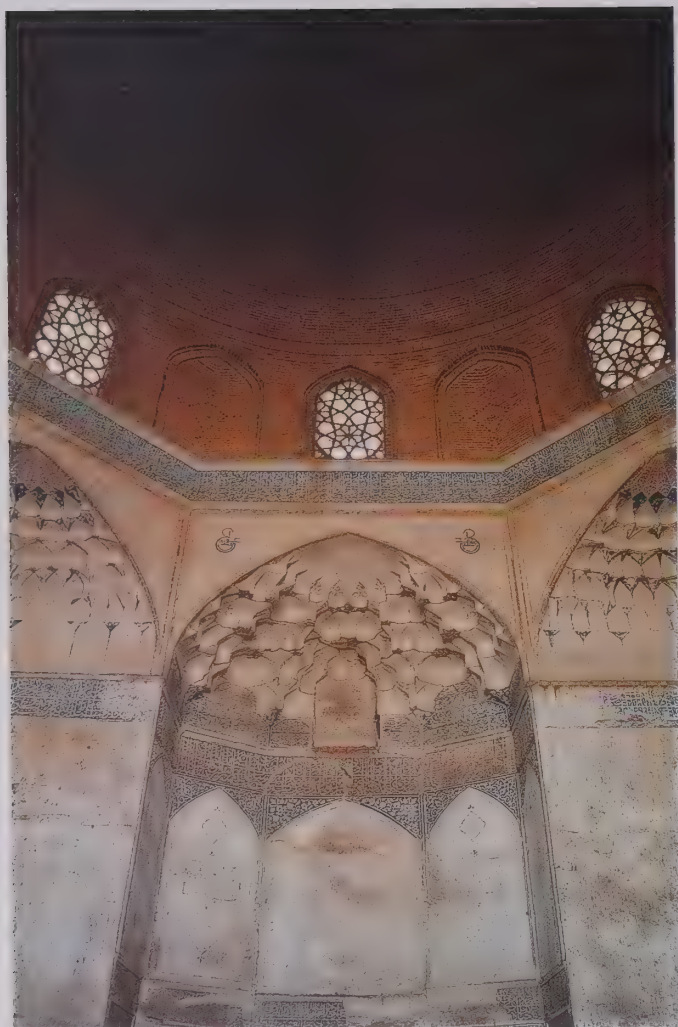
برش عمودی ب-ب
section B - B

52. Exterior view of the dome and southern *eivan*

۵۲. گنبد و ایوان جنوبی

50. *Gonbad-khaneh*

۵۰. گنبدخانه

49. *Southern eivan*

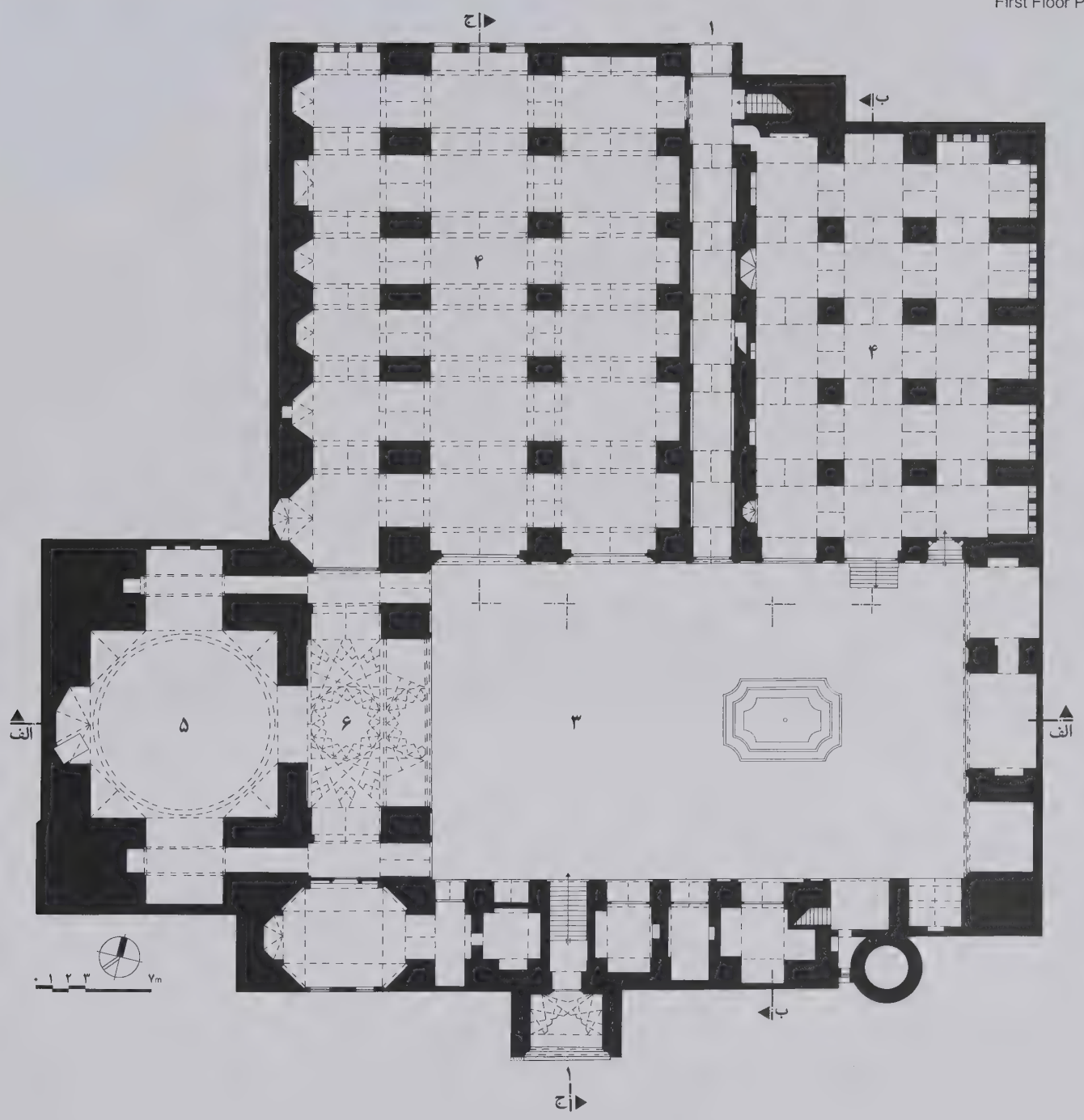
۴۹. ایوان جنوبی

51. Eastern side of the courtyard and the minaret

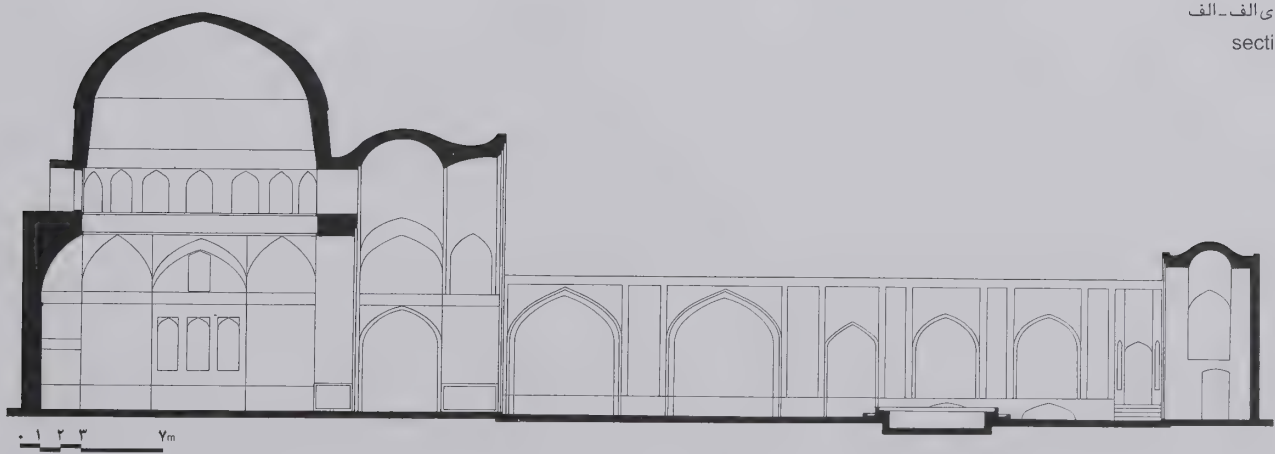
۵۱. جبهه شرقی حیاط و مناره

برش افقی طبقه اول
First Floor Plan

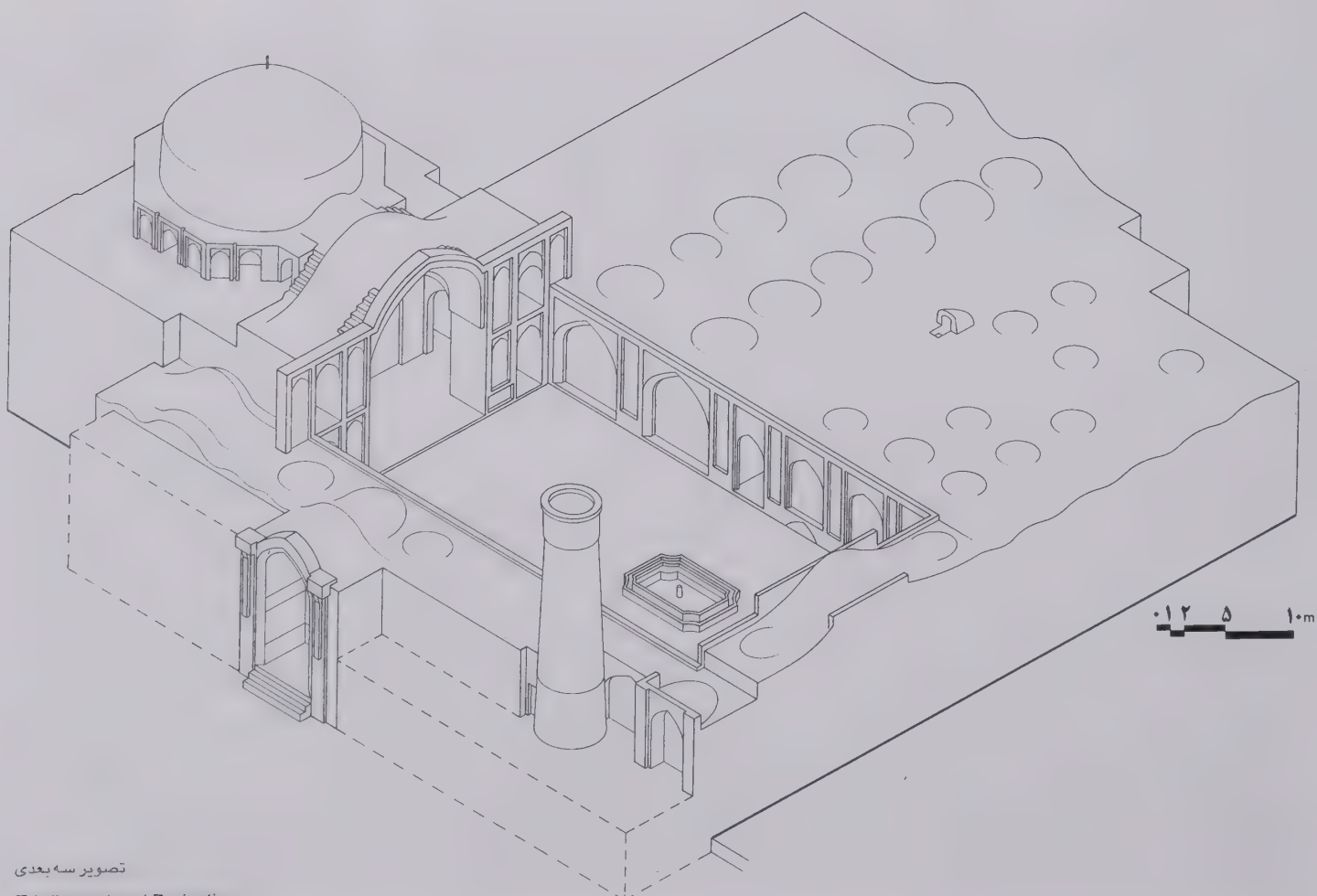
برش عمودی الف-الف
section A - A

48. Southern (*Qebli*) side of the courtyard

٤٨. جبهه جنوبی (قبلی)

۱۰م ۵ ۰.۱۲

مسجد جامع کاشان

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: قدیمی‌ترین تاریخ ثبت شده در بنا سال ۴۶۶ و در کتیبه مناره آجری است.^۱ در کتیبه‌ای در محراب شبستان بزرگ، که حاکی از تعمیرات مسجد است، تاریخ ۱۱۹۴ قید شده است.^۲ کتیبه دیگری مربوط به همین تعمیر ماده تاریخی مورخ به ۱۱۹۶ دارد؛^۳ و کتیبه محراب گنبدخانه به تاریخ ۱۲۰۷ است.^۴

بانیان و سازندگان بنا: اولین بانی مسجد مشخص نیست؛ ولی مشهور است که صفیه خاتون، دختر مالک اشتر، این مسجد را بنا کرده است.^۵ بر اساس کتیبه‌های موجود، بنا را عبدالرزاق خان، حاکم کاشان، تعمیر اساسی کرده است.^۶ نام خطاطان، عبدالکریم و ابن محمدحسین محمدکاظم اصفهانی، در کتیبه‌های مربوط به این مرمت آمده است.^۷ محراب گچ‌بری شده شبستان را استاد باقر اصفهانی ساخته است.^۸

دیگر اطلاعات مکتوب: به نظر مؤلف آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، مناره این مسجد یگانه بنای تاریخ‌داری است که از عهد سلجوقیان در کاشان باقی مانده است.^۹ در کتاب مرآة البلدان، آمده است که مسجد را اهالی محل در زمان‌های مختلف مرمت و تعمیر کرده‌اند و تاریخ بنای آن معلوم نیست.^{۱۰}

سیر تحول بنا: این بنا بارها دچار خرابی کلی و جزئی شده است و به هنگام مرمت و تجدید بنا، تغییر بسیاری در ساختمان و تزئینات آن داده‌اند. چنان که گذشت، مناره آجری مسجد در دوره سلجوقیان ساخته شده است. فقط این مناره و یکی از محراب‌های شبستان از آن دوره باقی است.^{۱۱} دو محراب دیگر در این شبستان یکی مربوط به قرن هشتم و دیگری متعلق به قرن دوازدهم هجری قمری است.

زاویه این سه محراب با یکدیگر تفاوت دارد.^{۱۲} محراب بزرگ دوره سلجوقیان گچ‌بری نفیسی داشته که آثار مختصری از آن باقی است.^{۱۳} جهت این محراب صحیح نیست؛ و به نظر می‌رسد که پس از جهت‌یابی کامل و احداث محراب جدید، محراب دوره سلجوقیان را عمداً خراب کرده باشند تا موجب گم‌راهی نشود.^{۱۴} در زلزله سال ۱۱۹۲، زیان‌های بسیاری به بنای مسجد وارد آمد. در این زمان، کارگران ساختمانی به فرمان کریم خان زند از اصفهان و دیگر شهرها به یاری مردم زلزله‌زده شتافتند^{۱۵} و مسجد جامع را عبدالرزاق خان مرمت کرد که بر اساس کتیبه‌های موجود، تعمیر آن تا سال ۱۲۰۷ به طول انجامید.^{۱۶}

(۱) حسن نراقی، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸)، ص ۱۱۵.
 (۲) همان، ص ۱۱۸.
 (۳) همان، ص ۱۱۸ - ۱۱۹.
 (۴) همان، ص ۱۲۰.
 (۵) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰۳۱.
 (۶) حسن نراقی، همان، ص ۱۱۸.
 (۷) همان، ص ۱۱۸ و ۱۲۰.
 (۸) همان، ص ۱۱۸.
 (۹) همان، ص ۱۱۳ - ۱۱۴.
 (۱۰) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان جا.
 (۱۱) حسن نراقی، همان، ص ۱۱۵ - ۱۱۶.
 (۱۲) کاشان در آیین گذشته و حال، (کاشان، انجمن ادبی صبا، ۱۳۴۹)، ص ۱۲۶.
 (۱۳) حسن نراقی، همان جا.
 (۱۴) همان، ص ۱۱۶ - ۱۱۸.
 (۱۵) همان، ص ۱۱۸.
 (۱۶) همان، ص ۱۱۸ - ۱۲۰.

Qom Jame' Mosque

Historic inscriptions: The most ancient dated inscription in the building is located on a pillar of the mosque and indicates the date 529.¹ The inscription of the southern *eivan* is dated 1246.² Another inscription in this *eivan* records repairs carried out in 1365.³ The inscriptions of the prayer niche of the *gonbad-khaneh* and the northern *eivan* are dated 1246 and 1248, respectively.⁴ The entrance portico at the southwestern corner of the mosque bears the date 1381.⁵

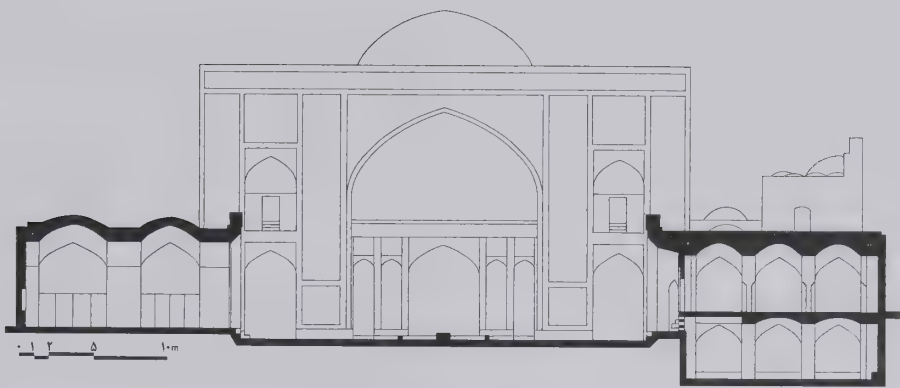
Commissioners and builders: Various sources disagree as to the identity of the original commissioner of the mosque, citing such figures as Abu-Sadim Hossein ebn-e 'Ali Adam Ash'ari⁶ and Sultan Toghrol II⁷ and Kamal Sabet Qomi, minister of the Seljuq monarch Masoud.⁸ Parts of the present building of the mosque were commissioned by the Qajar monarch Fath-'Ali Shah and Hossein-Khan Nezam-od-Dowleh.⁹ The names of the calligraphers Sheikh-Mohammad-Hassan Qomi, Mohammad-Reza Sharif Qomi and Sheikh-'Abbas Mesbahzadeh appear in the inscriptions of the mosque.¹⁰ *Golestan-e Honar* indicates that inscriptions on the entrance portal and the prayer niche of the mosque, were written by Hafez Ghanbar Sharafi.¹¹

Information from written sources: The author of *Tarikh-e Qom*, quoting from Hamzeh Esfahani, states Abu-Sadim Hossein ebn-e 'Ali ebn-e Adam ebn-e 'Abdollah as having commissioned the construction of the Jame' mosque on the outskirts of town (present Jame' mosque) in the year 265. Also quoting from Hassan ebn-e Mohammad, he adds that Abu Sadim didn't really construct the Jame' mosque outside the town but rather the one between Qom and the town called Komeydan.¹² The authors of *Tarikh-e Dar-ol-Iman-e Qom* and *Mer'at-ol-Boldan* record Ab-os-Sadim Hossein ebn-e 'Ali ebn-e Adam Ash'ari, as having commissioned the construction of this mosque.¹³ In *Kholasat-ol-Boldan*, one reads that Toghrol II had commissioned the construction of the Qom Jame' Mosque in 528.¹⁴ The author of *Naqz* indicates the existence of two congregational mosques inside and outside the city of Qom and records of Kamal Sabet Qomi as having commissioned the construction of the jame' mosque within the city.¹⁵ *Torbat-e Pakan*, believes that the present building is the actual congregational mosque itself.¹⁶ Quoting André Godard, he also attributes the construction of the main part of the mosque to the third century and writes that at the present time the most ancient part of the mosque belongs to the Seljuq period.¹⁷ *Ganjine-ye Asar-e Qom* records that the *gonbad-khaneh* and the southern *eivan* of the mosque were built simultaneously, from 752 to 755.¹⁸

Evolution of the building: As mentioned above, the construction date of the mosque is controversial, but it is certain that the present building embodies construction from several periods. The *gonbad-khaneh* probably dates back to the Seljuq period and the southern *eivan* was either built at the same time or possibly in the Safavid period, together with the eastern and western *shabestans* of the *gonbad-khaneh*.¹⁹ The northern *eivan* and the northern and eastern *shabestans* were built under the reign of Qajar monarch Fath-'Ali Shah.²⁰ The southern *eivan* and the *gonbad-khaneh* were also restored in this period.²¹ The *shabestan* on the western side and its basement floor belong to the reign of the Qajar Nasser-ed-Din Shah,²² but the tile-work decoration of the southern *eivan* dates back to the reign of Fath-'Ali Shah. These decorations, that suffered great damage in the course of time, were once restored in 1365 by Ayatollah Fayz and again in 1375 by Ayatollah Boroujerdi.²³

1. Nosratollah Meshkati, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st Issue of the National Iranian Historical Monument Preservation Organization, Tehran, National Iranian Historical Monument Preservation Organization, 1349, p. 181.
2. Hossein Modarressi Tabataba'i, *Torbat-e Pakan*, Qom, Mehr Printing, 1335, 2 volumes, vol. 2, p. 113.
3. 'Abbas Fayz Qomi, *Ganjine-ye Asar-e Qom (Qom va Mashahed)*, Qom, Mehr-Ostovar, 1349, 2 volumes, vol. 2, p. 476.
4. Ibid, vol. 2, pp. 477-478 & 481-482.
5. Ibid, vol. 2, p. 482.
6. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by 'Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2030.
7. Hossein Modarressi Tabataba'i, Ibid, vol. 2, p. 109.
8. Ibid, vol. 2, pp. 109-110.
9. Ibid, vol. 2, p. 112.
10. 'Abbas Fayz Qomi, Ibid, vol. 2, pp. 478 & 482.
11. Qazi Mir-Ahmad ebn-e Sharaf-od-Din Hossein Monshi Qomi, *Golestan-e Honar*, emended and compiled by Ahmad Soheili Khonsari, Tehran, Manuchehri Library, 1366, p. 32.
12. Hassan ebn-e Mohammad ebn-e Hassan Qomi, *Tarikh-e Qom*, Tehran, Toos, 1361, pp. 37-38.
13. Mohammad Taqi-Beik Arbab, *Tarikh-e Dar-ol-Iman-e Qom*, compiled by Hossein Modarressi Tabataba'i, Qom, Hekmat, 1353, p. 51; Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid.
14. Safi-od-Din Mohammad ebn-e Mohammad-Hashem Hosseini Qomi, *Kholasat-ol-Boldan*, compiled by Hossein Modarressi Tabataba'i, Qom, Hekmat, p. 185.
15. Nassir-od-Din Abol-Rashid 'Abd-ol-Jalil Qazvini Razi, *Naqz Ma'ruf be Ba'z-o-Masaleb-en-Navaseb fi Naqz "Ba'z-o-Faza'eh-er-Ravafez"*, emended by Mir Jalal-od-Din Mohadess, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1358, pp. 194-195.
16. Hossein Modarressi Tabataba'i, Ibid, vol. 2, pp. 109-110.
17. Ibid, vol. 2, p. 112.
18. 'Abbas Fayz Qomi, Ibid, vol. 2, p. 473.
19. Ibid, vol. 2, p. 472; Hossein Modarressi Tabataba'i, Ibid.
20. Hossein Modarressi Tabataba'i, Ibid.
21. Ibid.
22. Ibid.
23. 'Abbas Fayz Qomi, Ibid, vol. 2, p. 474.

برش عمودی الف-الف
section A - A

۴۶. تزیینات سقف ایوان جنوبی
46. Ceiling decorations of the southern *eivan*

۴۷. گوشواره گنبدخانه
47. Squinches of the *gonbad-khaneh*

۴۳. جنبه جنوبی (قبلی)
43. Southern (*Qebli*) side of the courtyard

۴۴. ایوان غربی
44. Western *eivan*

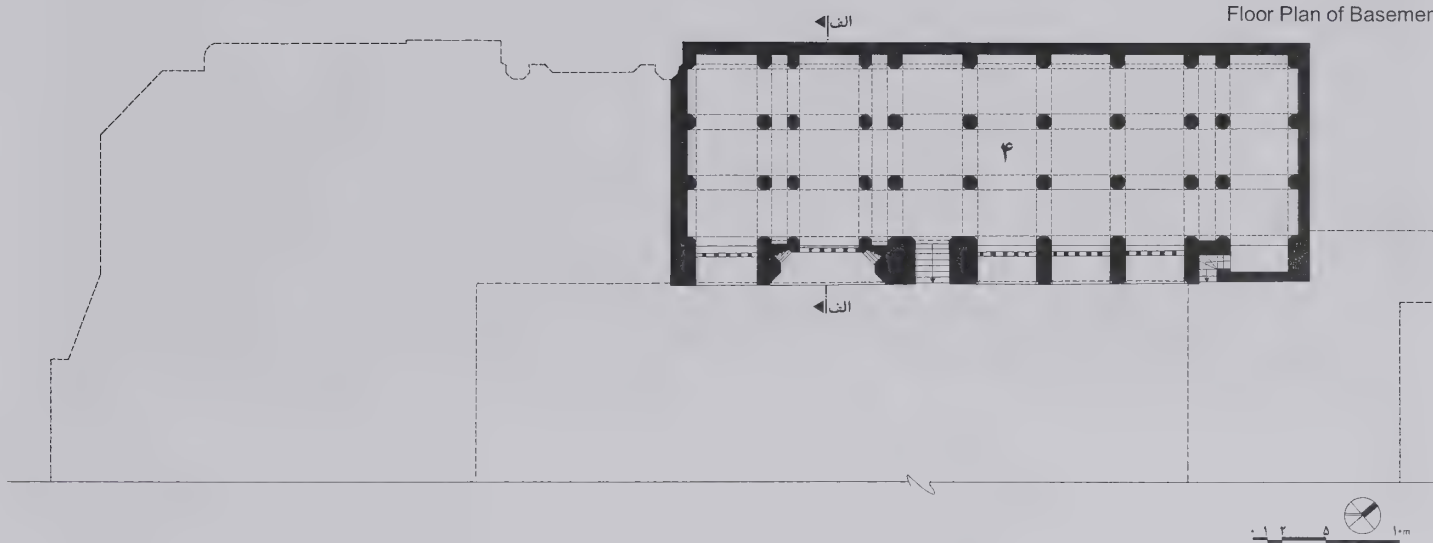

۴۵. شبستان غربی
45. Western *shabestan*

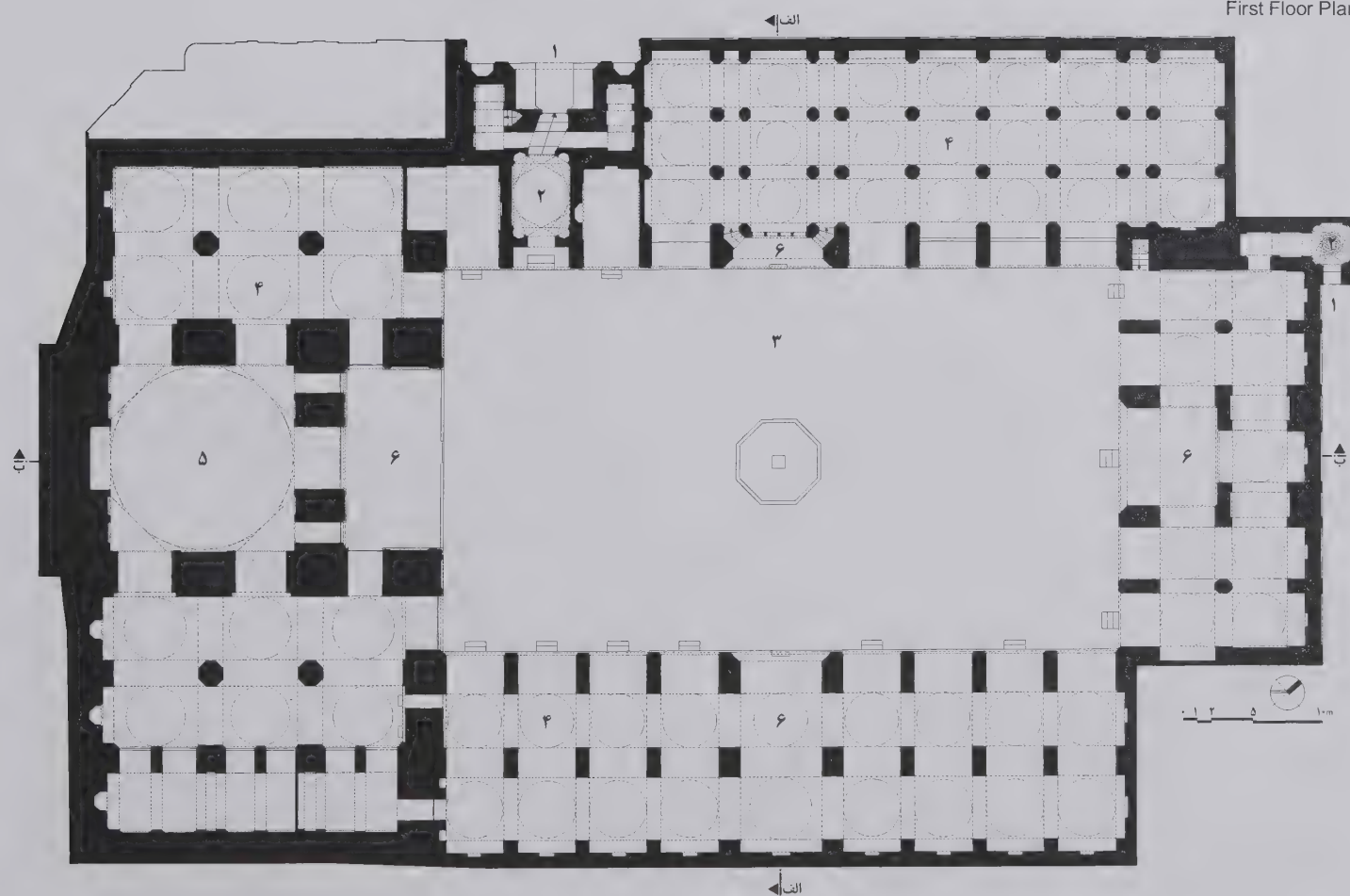
برش عمودی پ-ب
section B - B

برش افقی زیرزمین
Floor Plan of Basement

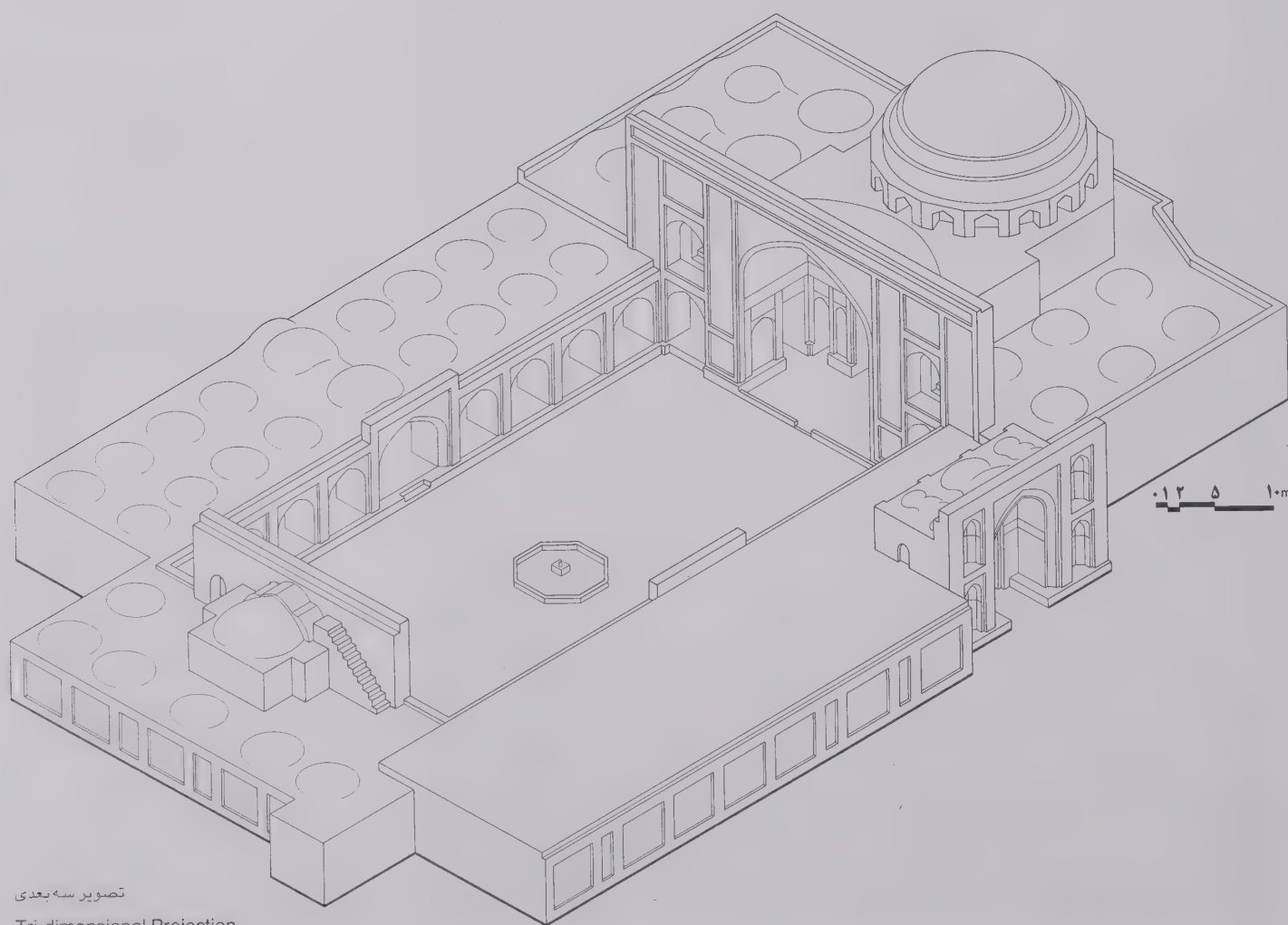
برش افقی طبقه اول
First Floor Plan

42. Northern *eivan*

۴۲. ایوان شمالی

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع قم

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: قدیمی‌ترین کتیبه بنا بر روی یکی از ستون‌های ایوان مسجد قرار دارد و به تاریخ ۵۲۹ است.^۱ بر کتیبه ایوان جنوبی نیز، تاریخ ۱۲۴۶ ثبت شده است.^۲ در این ایوان، کتیبه دیگری مربوط به تعمیرات سال ۱۳۶۵ وجود دارد.^۳ کتیبه‌های محراب گنبدخانه و ایوان شمالی به ترتیب مورخ به ۱۲۴۶ و ۱۲۴۸ است.^۴ سردر گوشه جنوب غربی مسجد به تاریخ ۱۳۸۱ است.^۵ بانیان و سازندگان بنا: درباره بانی اولیه مسجد اختلاف نظر وجود دارد. در منابع، ابوالصدید حسین بن علی آدم اشعری^۶ و سلطان طغرل دوم^۷ و کمال ثابت قمی، وزیر سلطان مسعود سلجوقی،^۸ به عنوان بانی اولیه مسجد معرفی شده‌اند. بانی قسمت‌هایی از بنای فعلی مسجد فتحعلی شاه قاجار و حسین خان نظام‌الدوله بوده‌اند.^۹ در کتیبه‌های مسجد، نام خطاطان، شیخ محمدحسن قمی و محمدرضا شریف قمی و شیخ عباس مصباح‌زاده، دیده می‌شود.^{۱۰} در گلستان هنر، به کتیبه‌هایی به خط حافظ قنبر شرفی اشاره شده که بر سردر و محراب مسجد قرار داشته است.^{۱۱}

دیگر اطلاعات مکتوب: مؤلف تاریخ قم، به نقل از حمزه اصفهانی، آورده است که ابوصدیم حسین بن علی بن آدم بن عبدالله در سال ۲۶۵ مسجد جامع بیرون شهر (مسجد جامع فعلی) را بنا نهاد. او به نقل از حسن بن محمد افزوده که مسجد خارج شهر را ابوصدیم بنا نکرده و مسجد جامع میان قم و کمیدان اثر اوست.^{۱۲} مؤلفان کتاب‌های تاریخ دارالایمان قم و مرآة البلدان نیز ابوصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری را بانی مسجد دانسته‌اند.^{۱۳} در کتاب خلاصة البلدان آمده که طغرل مسجد جامع قم را در ۵۲۸ بنا کرده است.^{۱۴} مؤلف نقض به وجود دو مسجد جامع در داخل و خارج شهر قم اشاره و بانی مسجد جامع داخل شهر را کمال ثابت قمی معرفی کرده است.^{۱۵} مؤلف تربت پاکان مسجد جامع فعلی را همین مسجد دانسته است.^{۱۶} آندره گودار^{۱۷} با استناد به کتاب مرآة البلدان اصل بنا را از قرن سوم هجری قمری دانسته و نوشته که در حال حاضر قدیم‌ترین قسمت مسجد متعلق به دوره سلجوقیان است.^{۱۸} در کتاب گنجینه آثار قم نیز آمده که گنبدخانه و ایوان جنوبی مسجد در سال‌های

۷۵۲ تا ۷۵۵ ساخته شده است.^{۱۹} سیر تحول بنا: چنان که گذشت، در تاریخ بنیان نهادن مسجد اختلاف نظر وجود دارد؛ ولی مسلم آن است که مسجد فعلی مجموعه‌ای از بناهای چند دوره تاریخی است. بنای گنبدخانه احتمالاً متعلق به دوره سلجوقیان است؛ و ایوان جنوبی ممکن است با گنبدخانه در یک زمان و یا احتمالاً در دوره صفویان و هم‌زمان با شبستان‌های شرقی و غربی گنبدخانه احداث شده باشد.^{۲۰} ایوان شمالی و شبستان‌های شمالی و شرقی را در دوره فتحعلی شاه قاجار ساخته‌اند.^{۲۱} در این دوره، ایوان جنوبی و گنبدخانه نیز مرمت شده است.^{۲۲} شبستان جبهه غربی و زیرزمین آن از آثار دوره ناصرالدین شاه قاجار است.^{۲۳} تزیینات کاشی‌کاری ایوان جنوبی به زمان فتحعلی شاه قاجار برمی‌گردد. این تزیینات، که به مرور زمان آسیب دیده بود، یک بار در سال ۱۳۶۵ به همت آیت الله فیض و بار دیگر در سال ۱۳۷۵ به همت آیت الله بروجردی مرمت شد.^{۲۴}

- (۱) نصرت الله مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن یاستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، (تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹)، ص ۱۸۱.
- (۲) حسین مدرسی طباطبایی، تربت پاکان، (قم، چاپخانه مهر، ۱۳۳۵)، ج ۲، ص ۱۱۳.
- (۳) عباس فیض قمی، گنجینه آثار قم (قم و مشهد)، (قم، مهر استوار، ۱۳۴۹)، ج ۲، ص ۴۷۶.
- (۴) همان، ج ۲، ص ۴۷۷ - ۴۷۸ و ۴۸۱ - ۴۸۲.
- (۵) همان، ج ۲، ص ۴۸۲.
- (۶) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰۳.
- (۷) حسین مدرسی طباطبایی، همان، ج ۲، ص ۱۰۹.
- (۸) همان، ج ۲، ص ۱۰۹ - ۱۱۰.
- (۹) همان، ج ۲، ص ۱۱۲.
- (۱۰) عباس فیض قمی، همان، ج ۲، ص ۴۷۸ و ۴۸۲.
- (۱۱) قاضی میراحمد بن شرف الدین حسین منشی قمی، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، (تهران، کتابخانه منوچهری، ۱۳۶۶)، ص ۳۲.
- (۱۲) حسن بن محمد بن حسن قمی، تاریخ قم، (تهران، توس، ۱۳۶۱)، ص ۳۷ - ۳۸.
- (۱۳) محمدتقی بیک ارباب، تاریخ دارالایمان قم، به کوشش حسین مدرسی طباطبایی، (قم، حکمت، ۱۳۵۳)، ص ۵۱؛ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان جا.
- (۱۴) صفی الدین محمد بن محمدهاشم حسینی قمی، خلاصة البلدان، به کوشش حسین مدرسی طباطبایی، (قم، حکمت)، ص ۱۸۵.
- (۱۵) نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل قزوینی رازی، نقض معروف به بعض مآلث النواصب فی نقض بعض فضاخ الروافض، به تصحیح میرجلال الدین محدث، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸)، ص ۱۹۴ - ۱۹۵.
- (۱۶) حسین مدرسی طباطبایی، همان، ج ۲، ص ۱۰۹ - ۱۱۰.
- (۱۷) Andre Godard (1881-1965) 17.
- (۱۸) همان، ج ۲، ص ۱۱۲.
- (۱۹) عباس فیض قمی، همان، ج ۲، ص ۴۷۳.
- (۲۰) همان، ج ۲، ص ۴۷۲؛ حسین مدرسی طباطبایی، همان جا.
- (۲۱) حسین مدرسی طباطبایی، همان جا.
- (۲۲) همان جا.
- (۲۳) همان جا.
- (۲۴) عباس فیض قمی، همان، ج ۲، ص ۴۷۴.

Qazvin Jame' Mosque

Historic inscriptions: The most ancient inscriptions of the mosque, located in the *gonbad-khaneh*, are dated 500, 508 and 509.¹ The southern *eivan* of the mosque bears an inscription dated 1069.² An edict by the Safavid monarch Shah Soleiman, dated 1081, and an edict by the Qajar monarch Fath-'Ali Shah, dated 1238, exist at the entrance of this *eivan* to the *gonbad-khaneh*.³ The inscription of the western *eivan* includes the following *abjad*-encoded dip-tych:

فیضش چو دید افزون ز حد گفتا به تاریخش خرد
این طاق گل نبود بود طاق دل روشن دلان.⁴

which indicates the date 1080. The inscriptions of the eastern portico are dated 1074, 1251 and 1353. On this portico, the main date of an inscription comes as 1190 which by the end of the inscription reads as 1119;⁵ And the date 1272 is visible above the northwestern entrance.⁶ An inscription above the prayer niche of the *gonbad-khaneh* bears the date 1238.⁷

Commissioners and builders: Numerous persons have commissioned the construction and, later, the restoration of various parts of the mosque. The names of individuals recorded by various sources and cited in the existing inscriptions as having commissioned the construction of parts of this building include Harun-ar-Rashid⁸, Qazi Ab-ol-Hassan Mohammad ebn-e Yahya ebn-e Zakaria⁹, Saheb Abel-'Abbas ebn-e Sarih¹⁰, the Daylamite monarch Fakhr-od-Dowleh Daylami¹¹, Amir-Khomartash ebn-e 'Abdollah 'Emadi¹², Malek Mozaffar-od-Din Alb-Arghun ebn-e Borta'esh (Yaranqosh)¹³, the Safavid Shah 'Abbas II¹⁴, Baqer-Khan Sa'd-os-Saltaneh¹⁵ and Mirza-'Ali-Asghar-Khan Atabayk¹⁶. Also such figures as Abu-Ahmad Kasa'i¹⁷, Savat Monadi¹⁸, Salar-Ebrahim Marzban¹⁹, Fakhr-od-Din Dowlatshah Kialan²⁰, Mohammad-Sadeq-Khan²¹, Prince 'Ali-Naqi-Mirza Rokn-od-Dowleh, the son of Fath-'Ali Shah,²² Mehdi, the famous Qazvini architect known as Senemar,²³ Mohammad-'Ali Behbam, a merchant from Qazvin,²⁴ and Abu-Torab Mayeli²⁵ have devoted efforts to the restoration and renovation of this mosque. The names of the calligraphers Kavus Mosavver or naqqash,²⁶ Mohammad-Sadeq Mozahheb Qazvini,²⁷ Mohammad-Saleh Qazvini²⁸ and Mohammad Motavalli²⁹ appear in the inscriptions of the mosque. The inscriptions of the western and southern *eivans* were made by Sharif Kashi-paz.³⁰

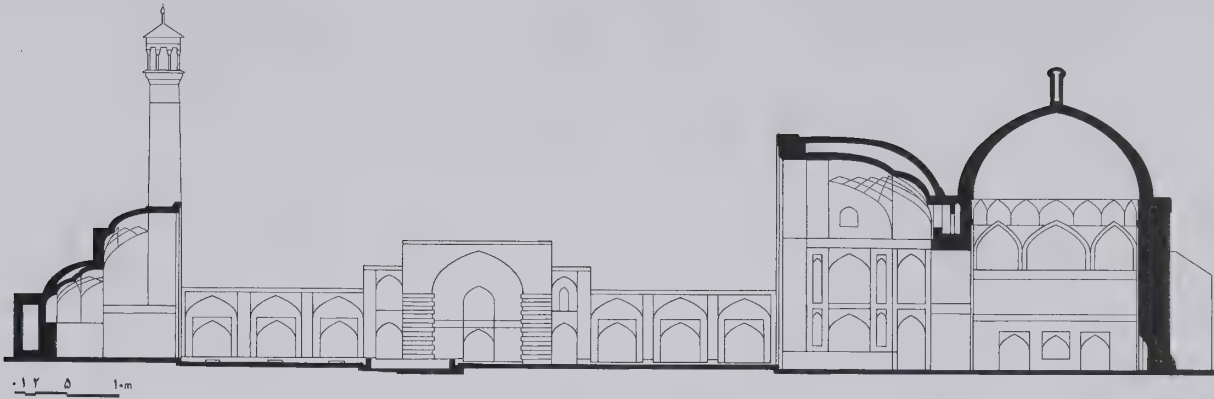
Information from written sources: The author of *Minoodar ya Bab-ol-Jannat-e Qazvin* records that Harun-

ar-Rashid, on his way to Khorassan in 192, stopped in Qazvin to lay the foundations of a congregational mosque, and that another account has it that he ordered Ab-ol-Hassan Mohammad ebn-e Yahya ebn-e Zakaria and Saheb Ab-el-'Abbas ebn-e Sarih to have one built. Even today, part of the southwestern corner of the mosque is known as the Taq-e Haruni (Harun's vault).³¹ According to the same author, Saheb ebn-e 'Abbad had a *madrasa* constructed near this building in the early fourth century, and the eastern entrance of the present congregational mosque is probably a remnant of that *madrasa*.³²

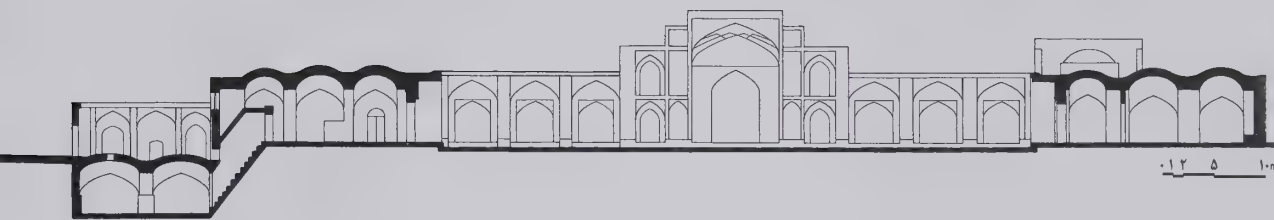
Evolution of the building: As mentioned above, the construction of this mosque dates back to the early Islamic centuries. The Daylamite Fakhr-od-Dowleh had the construction of its walls begun in the fourth century, but these remained unfinished.³³ The mosque was renovated and restored in 393 and the eroded facades overlooking the courtyard were renewed in 413.³⁴ The construction of the present *gonbad-khaneh* was begun in 500 by Amir-Khomartash ebn-e 'Abdollah and completed together with some other parts of the building in 509.³⁵ In 548 some other parts were added to the ensemble.³⁶ The mosque was set on fire and sustained damage in 617 during the Mongol invasion. No information is available concerning its repairs or reconstruction after this date.³⁷ Various parts were added and built in the mosque during the Safavid period.³⁸ The western and southern *eivans* date back to and bear inscriptions from this period. These two *eivans* had tile-work decoration which has now collapsed and disappeared.³⁹

The northern *eivan* also probably dates back to the reign of the Safavid monarch Shah Tahmasb. It has undergone major alterations and its inscriptions have disappeared.⁴⁰ The tile-work of this *eivan* and its minarets was done in 1312 and 1313.⁴¹ Lightning destroyed parts of the minarets' tile-work in 1318, and later on the *eivan* suffered great deterioration.⁴² These minarets and *eivan* were repaired in 1317 AS and at later times in 1333 until 1335 the Archaeological Office thoroughly restored the minarets, the spandrels of this *eivan* and their decoration.⁴³ A large prayer-call tower existed atop the northern *eivan*, between the two minarets, which was removed owing to its old age and decrepit state.⁴⁴ The eastern *eivan* was renovated in 1312 and 1313 but its decoration remained unfinished.⁴⁵ The eastern portico has been repeatedly damaged and subsequently restored.⁴⁶ The mosque had another entrance located behind the western *eivan* which led to the courtyard from either side of the *eivan*. This entrance was

برش عمودی الف-الف
section A - A

برش عمودی ب-ب
section B - B

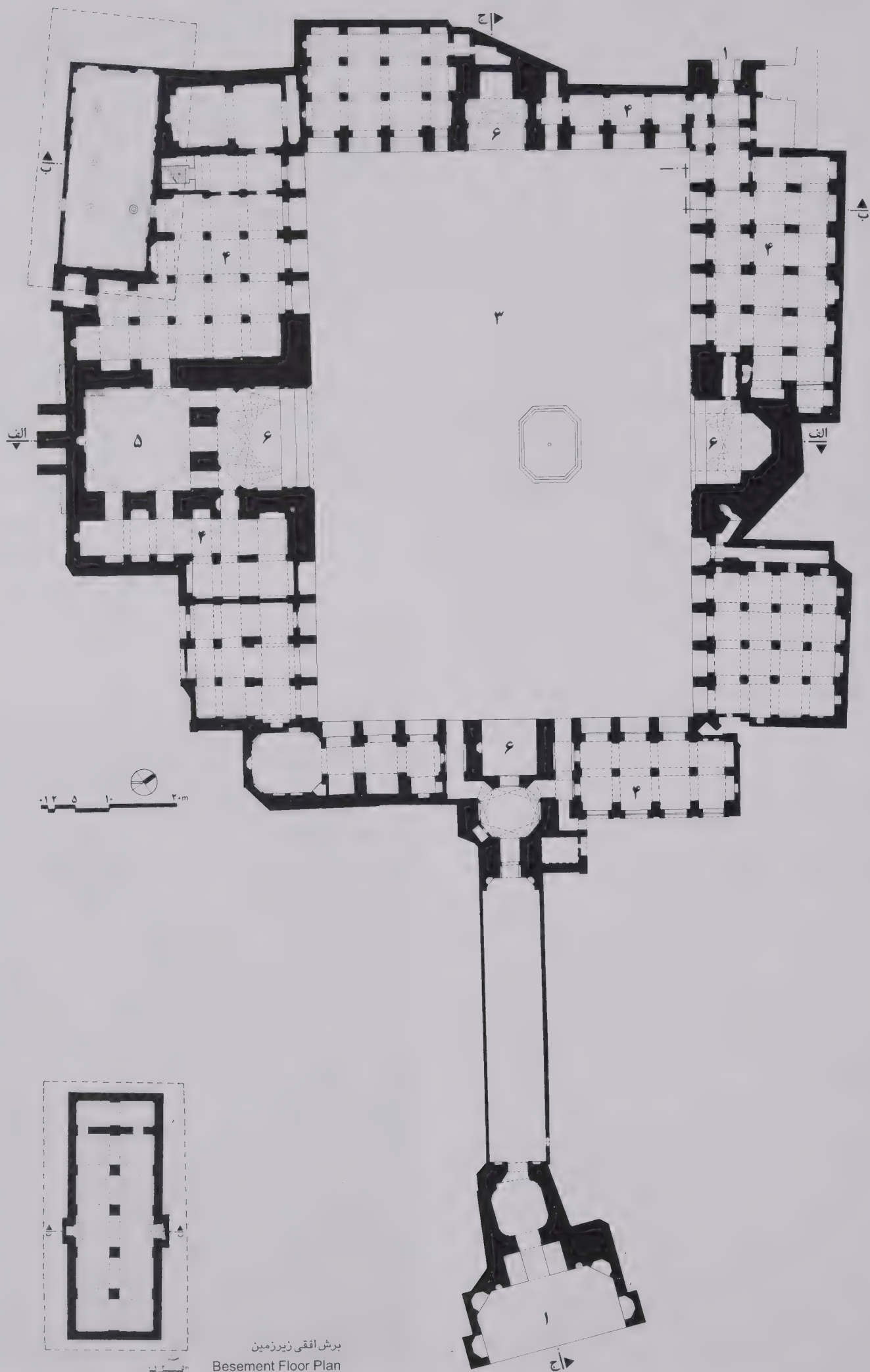
later walled up and in 1272 another entrance was created at the northwestern corner of the mosque.⁴⁷

1. Seyyed Mohammad-`Ali Golriz, *Minoodar ya Bab-ol-Jannat-e Qazvin (Tarikh va Joghrafia-ye Tarikhi-e Qazvin)*, collection of Qazvin's Taras, Qazvin, Taha/Cultural Heritage of Qazvin, 1368, 2 volumes, vol. 1, pp. 547-548 & 552.
2. Ibid, vol. 1, pp. 533 & 535-536.
3. Ibid, vol. 1, pp. 537-540.
4. Ibid, vol. 1, p. 533.
5. Ibid, vol. 1, pp. 523-525.
6. Ibid, vol. 1, p. 528.
7. Ibid, vol. 1, p. 544.
8. Ibid, vol. 1, pp. 513-514 & 540.
9. Ibid, vol. 1, pp. 514 & 540-541.
10. Ibid, vol. 1, pp. 540-541.
11. Ibid, vol. 1, p. 541.
12. Ibid, vol. 1, pp. 519, 521 & 541.
13. Ibid, vol. 1, p. 541; in *Tarikh-e Gozideh*, the name of this person comes as Malek Mozaffar-od-Din Alb Arqu ebn-e Yaranqosh Bazdar; Hamdollah Mostowfi Qazvini, *Tarikh-e Gozideh*, compiled by `Abd-ol-Hossein Nava'i. Tehran, Amir Kabir, 1339, p. 781.
14. Ibid, vol. 1, p. 523.
15. Ibid, vol. 1, pp. 530 & 542.
16. Ibid.
17. Ibid, vol. 1, p. 541.
18. Ibid.
19. Ibid.
20. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by `Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2020.
21. Seyyed Mohammad-`Ali Golriz, Ibid, vol. 1, p. 523.
22. Ibid, vol. 1, pp. 524 & 544.
23. Ibid, vol. 1, p. 525.
24. Ibid, vol. 1, p. 552.
25. Ibid, vol. 1, p. 525.
26. Ibid, vol. 1, pp. 533 & 536.
27. Ibid, vol. 1, p. 536.
28. Ibid, vol. 1, p. 523.
29. Ibid, vol. 1, p. 541.
30. Ibid, vol. 1, pp. 533 & 536.
31. Ibid, vol. 1, pp. 513-514 & 540-541.
32. Ibid, vol. 1, pp. 519 & 525.
33. Ibid, vol. 1, p. 541.
34. Ibid.
35. Ibid.
36. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, Ibid.
37. Seyyed Mohammad-`Ali Golriz, Ibid.
38. Ibid, vol. 1, pp. 541-542.
39. Ibid, vol. 1, pp. 533-534.
40. Ibid, vol. 1, pp. 530-531.
41. Ibid, vol. 1, p. 531.
42. Ibid.
43. Ibid.
44. Ibid, vol. 1, p. 533.
45. Ibid, vol. 1, p. 530.
46. Ibid, vol. 1, pp. 523-525.
47. Ibid, vol. 1, p. 525.

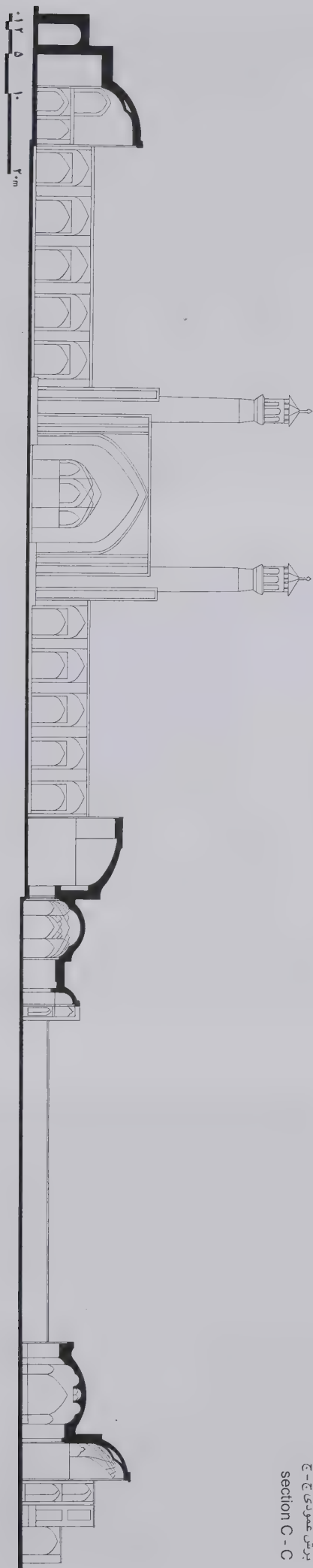
41. Main entrance ceiling

۴۱. سقف ورودی اصلی

برش افقی زیرزمین
Basement Floor Plan

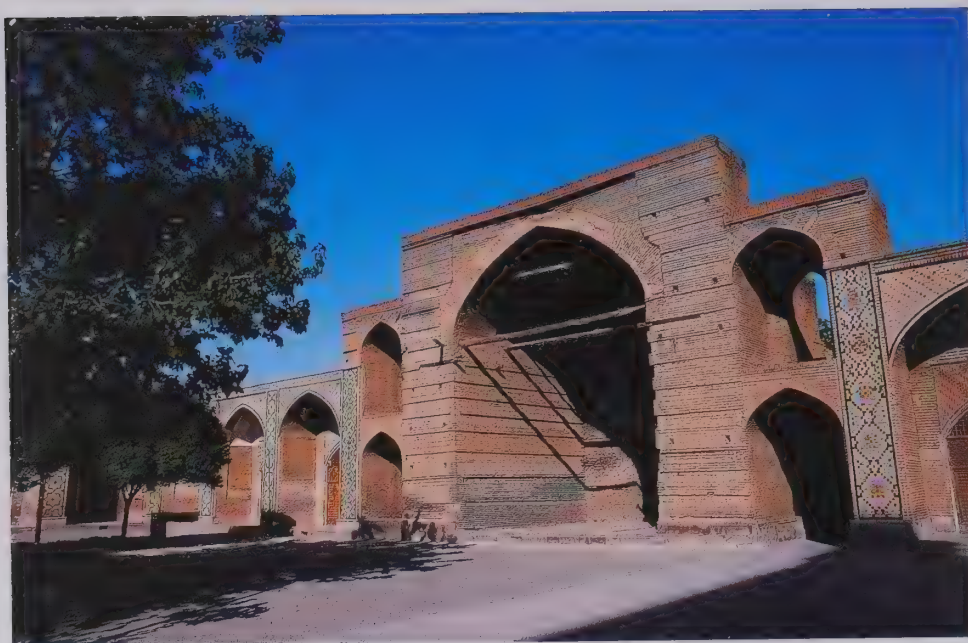
39. Interior space of the southern *eivan*

۳۹. ایوان جنوبی

40. Southwestern *shabestan*

۴۰. شبستان جنوب غربی

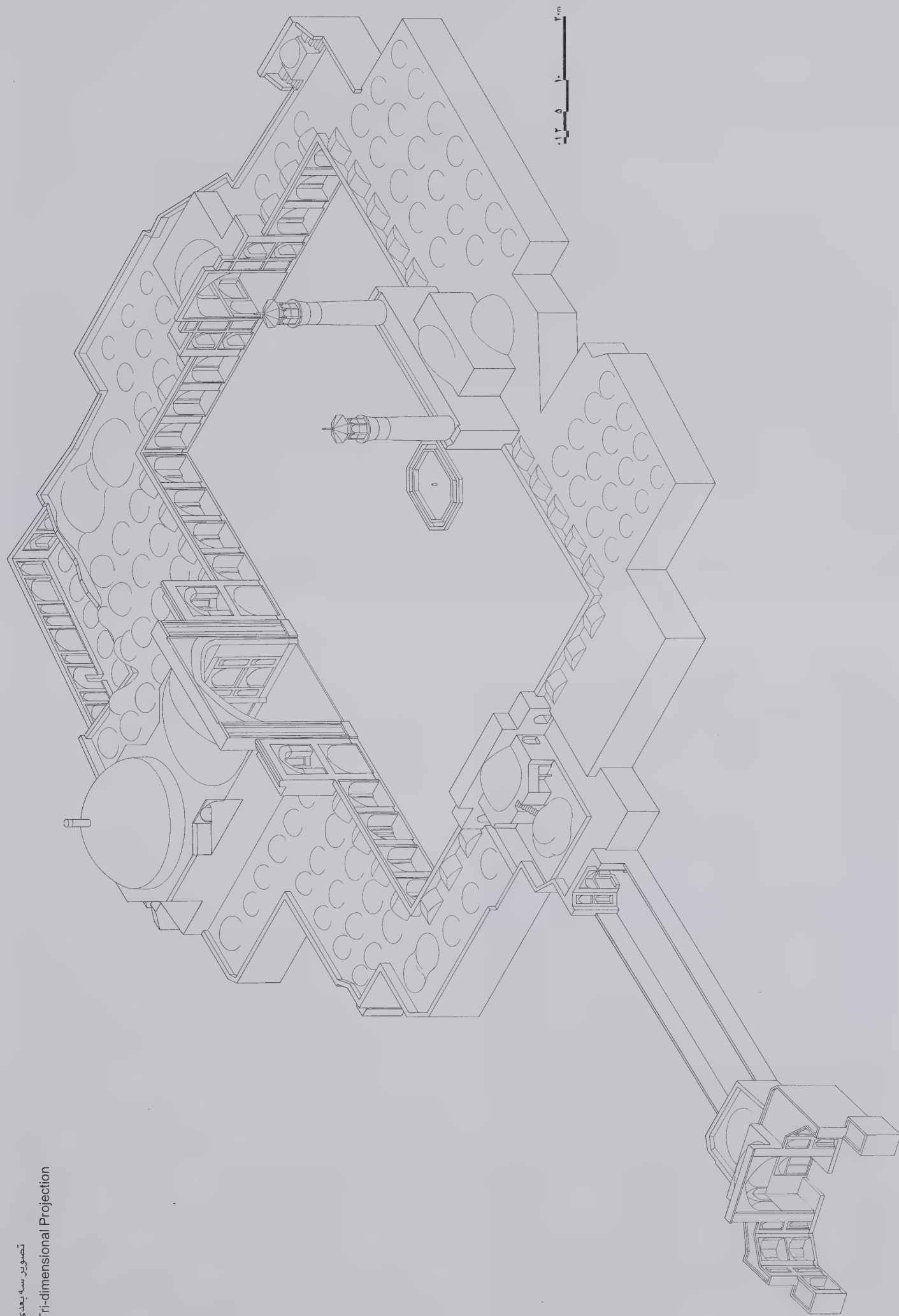
۳۶. ایوان شرقی
36. Eastern eivan

۳۷. قسمتی از جبهه شمالی حیاط
37. Part of the northern side of the courtyard

۳۸. هشتی دالان شرقی
38. Vestibule of the eastern corridor

34. Southern eivan

۳۴. ایوان جنوبی

35. Northern eivan

۳۵. ایوان شمالی

مرمت شده است.^{۴۶} مسجد ورودی دیگری، در پشت ایوان غربی، داشته است؛ و مردم از طرفین این ایوان وارد صحن می شده‌اند. بعدها این ورودی مسدود و در سال ۱۲۷۲، ورودی دیگری، در گوشه شمال غربی مسجد، ایجاد شد.^{۴۷}

- (۱) سیدمحمدعلی گلریز، مینودر باباب الجنة قزوین (تاریخ و جغرافیای تاریخی قزوین)، مجموعه تراث قزوین، (قزوین، طه / میراث فرهنگی قزوین، ۱۳۶۸)، ج ۲، ص ۵۴۷-۵۴۸ و ۵۵۲.
- (۲) همان، ج ۱، ص ۵۳۳ و ۵۳۵-۵۳۶.
- (۳) همان، ج ۱، ص ۵۳۷-۵۴۰.
- (۴) همان، ج ۱، ص ۵۳۳.
- (۵) همان، ج ۱، ص ۵۲۳-۵۲۵.
- (۶) همان، ج ۱، ص ۵۲۸.
- (۷) همان، ج ۱، ص ۵۴۴.
- (۸) همان، ج ۱، ص ۵۱۴-۵۱۳ و ۵۴۰.
- (۹) همان، ج ۱، ص ۵۱۴ و ۵۴۰-۵۴۱.
- (۱۰) همان، ج ۱، ص ۵۴۰-۵۴۱.
- (۱۱) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۱۲) همان، ج ۱، ص ۵۱۹ و ۵۲۱ و ۵۴۱.
- (۱۳) همان، ج ۱، ص ۵۴۱؛ نام این شخص در تاریخ گزیده «ملک مظفرالدین آلب ارغو بن یرنقش بازدار» ضبط شده است. - حمدالله مستوفی قزوینی، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوائی، (تهران، امیرکبیر)، (۱۳۳۹)، ص ۷۸۱.
- (۱۴) همان، ج ۱، ص ۵۲۳.
- (۱۵) همان، ج ۱، ص ۵۳۰ و ۵۴۲.
- (۱۶) همان، ج ۱، ص ۵۴۲.
- (۱۷) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۱۸) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۱۹) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۲۰) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰.
- (۲۱) سیدمحمدعلی گلریز، همان، ج ۱، ص ۵۲۳.
- (۲۲) همان، ج ۱، ص ۵۲۴ و ۵۴۴.
- (۲۳) همان، ج ۱، ص ۵۲۵.
- (۲۴) همان، ج ۱، ص ۵۵۲.
- (۲۵) همان، ج ۱، ص ۵۲۵.
- (۲۶) همان، ج ۱، ص ۵۳۳ و ۵۳۶.
- (۲۷) همان، ج ۱، ص ۵۳۶.
- (۲۸) همان، ج ۱، ص ۵۲۳.
- (۲۹) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۳۰) همان، ج ۱، ص ۵۳۳ و ۵۳۶.
- (۳۱) همان، ج ۱، ص ۵۱۳-۵۱۴ و ۵۴۰-۵۴۱.
- (۳۲) همان، ج ۱، ص ۵۱۹ و ۵۲۵.
- (۳۳) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۳۴) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۳۵) همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۳۶) همان، ج ۱، ص ۵۴۱؛ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان، ج ۱، ص ۵۴۱.
- (۳۷) سیدمحمدعلی گلریز، همان، ج ۱، ص ۵۴۲.
- (۳۸) همان، ج ۱، ص ۵۴۱-۵۴۲.
- (۳۹) همان، ج ۱، ص ۵۳۳-۵۳۴.
- (۴۰) همان، ج ۱، ص ۵۳۰-۵۳۱.
- (۴۱) همان، ج ۱، ص ۵۳۱.
- (۴۲) همان، ج ۱، ص ۵۴۲.
- (۴۳) همان، ج ۱، ص ۵۴۲.
- (۴۴) همان، ج ۱، ص ۵۳۳.
- (۴۵) همان، ج ۱، ص ۵۳۰.
- (۴۶) همان، ج ۱، ص ۵۲۳-۵۲۵.
- (۴۷) همان، ج ۱، ص ۵۲۵.

مسجد جامع قزوین

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: قدیمی‌ترین کتیبه‌های مسجد در گنبدخانه قرار دارد؛ و بر آن‌ها، تاریخ‌های ۵۰۰ و ۵۰۸ و ۵۰۹ ثبت است.^۱ ایوان جنوبی مسجد کتیبه‌ای مورخ ۱۰۶۹ دارد.^۲ در ورودی این ایوان به گنبدخانه، فرمانی از شاه سلیمان صفوی با تاریخ ۱۰۸۱ و فرمان دیگری از فتحعلی شاه قاجار مورخ ۱۲۳۸ وجود دارد.^۳ در کتیبه ایوان غربی مسجد نیز، این بیت حاکی از تاریخ ۱۰۸۰ است:

فیضش چو دید افزون ز حد گفتا به تاریخش خرد

این طاقی گل نبود بود طاق دل روشن دلان.^۴

کتیبه‌های سردر شرقی مورخ به ۱۰۷۴، ۱۲۵۱، ۱۳۵۳ است. بر این سردر، ماده تاریخ کتیبه‌ای منظوم تاریخ ۱۱۹۰ را نشان می‌دهد و در انتهای کتیبه، تاریخ ۱۱۱۹ آمده است.^۵ بر بالای ورودی شمال غربی، تاریخ ۱۲۷۲ دیده می‌شود.^۶ بر بالای محراب گنبدخانه، کتیبه‌ای به تاریخ ۱۲۳۸ است.^۷

بنیان و سازندگان بنا: هر قسمت از این مسجد بانی جداگانه‌ای داشته و این قسمت‌ها در زمان‌های مختلف احداث و مرمت شده است. افرادی که در منابع و کتیبه‌های موجود به عنوان بانی قسمتی از بنا معرفی شده‌اند عبارت‌اند از: هارون الرشید،^۸ قاضی ابوالحسن محمد بن یحیی بن زکریا،^۹ صاحب ابی‌العباس بن سربخ،^{۱۰} فخرالدوله دیلمی،^{۱۱} امیر خمارتاش بن عبدالله عمادی،^{۱۲} ملک مظفرالدین آلب ارغون بن برتتش (برنقش)،^{۱۳} شاه عباس دوم صفوی،^{۱۴} باقرخان سعدالسلطنه،^{۱۵} میرزا علی اصغر خان اتابیک،^{۱۶} همچنین ابوالاحمد کسائی^{۱۷} و ساوۀ منادی^{۱۸} و سالار ابراهیم مرزبان^{۱۹} و فخرالدین دولت‌شاه کیلان^{۲۰} و محمد صادق خان^{۲۱} و شاه‌زاده علی‌نقی میرزا رکن‌الدوله، پسر فتحعلی‌شاه،^{۲۲} و مهدی معمار قزوینی، معروف به «سنمار»،^{۲۳} و محمدعلی به‌بم، از تجار قزوین،^{۲۴} و ابوتراب مایلی^{۲۵} از جمله بنیان مرمت و تجدید بنای مسجد بوده‌اند. نام خطاطان، کاوس مصور یا نقاش^{۲۶} و محمدصادق مذهب قزوینی^{۲۷} و محمدصالح قزوینی^{۲۸} و محمد متولی^{۲۹}، در کتیبه‌های مسجد دیده می‌شود. سازنده کتیبه‌های ایوان‌های غربی و جنوبی نیز شریف کاشی‌پز بوده است.^{۳۰}

دیگر اطلاعات مکتوب: مؤلف کتاب مینودر یا باب الجنة قزوین آورده است که در سال ۱۹۲، هارون الرشید در راه سفر به خراسان

به قزوین آمد و جامعی بنیان نهاد؛ و به روایت دیگر، به دستور وی، ابوالحسن محمد بن یحیی بن زکریا و صاحب ابی‌العباس سربخ آن جامع را ساختند. امروزه نیز قسمت‌هایی در گوشه جنوب شرقی مسجد به «طاق هارونی» معروف است.^{۳۱} بنا به نوشته همین مؤلف، در ابتدای قرن چهارم هجری قمری، صاحب بن عباد مدرسه‌ای در مجاورت این جامع بنا کرد و احتمالاً ورودی شرقی مسجد جامع فعلی از این مدرسه برجای مانده است.^{۳۲}

سیر تحول بنا: چنان‌که گذشت، بنیان مسجد متعلق به قرون اولیه هجری قمری است. در قرن چهارم هجری قمری، فخرالدوله دیلمی شروع به احداث دیوار مسجد جامع کرد که ناتمام ماند.^{۳۳} در سال ۳۹۳، مسجد تجدید بنا و مرمت شد؛ و در سال ۴۱۳، قسمت‌های فرو ریخته صحن بزرگ نوسازی شد.^{۳۴} احداث گنبدخانه فعلی در سال ۵۰۰ به همت امیر خمارتاش بن عبدالله شروع شد و هم‌زمان با بعضی قسمت‌های دیگر از بنا، در ۵۰۹ به پایان رسید.^{۳۵} در سال ۵۴۸ نیز، قسمت‌هایی به مسجد افزوده شد.^{۳۶} بنای مسجد در سال ۶۱۷، در حمله مغول، به آتش کشیده شد؛ و از تعمیر و یا تجدید ساختمان بنا بعد از این تاریخ اطلاعی در دست نیست.^{۳۷} در دوره صفویان، فضاهایی به مسجد اضافه شد.^{۳۸} ایوان غربی و ایوان جنوبی از بناهای این دوره‌اند و کتیبه‌هایی متعلق به این زمان دارند. این دو ایوان تزیینات کاشی داشته که امروزه از بین رفته است.^{۳۹} ایوان شمالی نیز به احتمال قوی از بناهای دوره شاه طهماسب صفوی است که تا امروز دستخوش تغییرات بسیاری شده و کتیبه‌های آن از بین رفته است.^{۴۰} این ایوان و مناره‌های آن در سال‌های ۱۳۱۲ و ۱۳۱۳ کاشی‌کاری شده است.^{۴۱} در سال ۱۳۱۸، بر اثر اصابت صاعقه، مقداری از کاشی‌های مناره‌ها فرو ریخت؛ و پس از آن، ایوان صدمات فراوانی دید.^{۴۲} در سال ۱۳۱۷ ش، این ایوان و مناره‌های آن تعمیر شد؛ و بار دیگر در سال‌های ۱۳۳۳ تا ۱۳۳۵ ش، اداره باستان‌شناسی مناره‌ها و لچکی‌های این ایوان و تزیینات آن را مرمت اساسی کرد.^{۴۳} بر بالای ایوان شمالی، بین دو مناره آن، مأذنه بزرگی قرار داشته که به علت فرسودگی و خرابی برجیده شده است.^{۴۴} ایوان شرقی در سال‌های ۱۳۱۲ و ۱۳۱۳ نوسازی شد؛ ولی تزیینات آن ناتمام ماند.^{۴۵} سردر شرقی بارها آسیب دیده و

Qa'en Jame' Mosque

Historic inscriptions: An inscription in the mosque's *eivan* is dated 796.¹ The superb wooden pulpit of the mosque bears an inscription dated 1082 and a poetic inscription on the vault of the building indicates the date 1263.²

Commissioners and builders: According to existing inscriptions, the present mosque was built upon orders by Jamshid ebn-e Qaran and restored in the Safavid period by Safshekan-Khan.³ The name of Karbala'i Eshaq Qa'eni, the architect in charge of its construction, appears in the inscription concerning the restoration of the building.⁴ The pulpit of the mosque was crafted by Mohammad-Moqim Kakhki.⁵

Information from written sources: Recounting his travels in the year 444, Nasser-Khosrow thus refers to this mosque: "Where the *maqsureh* stands, there is an immense vault unsurpassed in size throughout Khorassan".⁶ *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids* records that this building was restored and renovated in 796 upon the order of Jamshid ebn-e Qaran. The author of this book adds that at least parts of the two prayer hall adjoining the western *eivan* were built in the Safavid period and that the vault of the western *eivan* was repaired in the thirteenth century.⁷ According to the author of the article "Masjed-e Jame'-e Qa'en", the main *eivan* abutted either the *shabestan* or a *gonbad-khaneh* whose entrance was later walled-up and replaced with a prayer niche.⁸

Evolution of the building: The major part of the congregational mosque of Qa'en dates back to the Timurid period, but the existence of some elements shows that the original building was older still.⁹ The discovery of three stone pillar bases in the prayer hall adjoining the main

eivan, upon which the present pillars of the prayer hall are built, and the existence of a quadruple pillar in this prayer hall attest to the existence of a Seljuq period building on this site.¹⁰ The author of this article adds that the existence of handsome and valuable decorative bricks from the Seljuq period in the building demonstrates this fact.¹¹ The building of the mosque has been repeatedly damaged by earthquakes and subsequently restored. According to inscriptions existing in the building, it was once restored under the Safavid monarch Shah Soleiman.¹² Following the earthquake of the year 1347 AS, and also in 1354 AS, the building of the mosque was again restored. In the latter restoration, limited sounding was done in the prayer hall adjoining the *eivan*. Precise identification on the evolution of this building calls for more in-depth research.¹³

1. Nosratollah Meshkati, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran*, 1st issue of the National Iranian Historical Monument Preservation Organization, Tehran, National Iranian Historical Monument Preservation Organization, 1345, p. 57.

2. Ibid.

3. Ibid.

4. Ibid, pp. 57-58.

5. Ibid, p. 58.

6. Nasser Khosrow, *Safarnameh-ye Nasser Khosrow*, compiled by Mohammad Dabir Siasi, Tehran, Zavar, 1357, p. 171.

7. Donald Wilber, *Islamic Architecture in Iran under the Ilkhanids*, translated by 'Abdollah Faryar, controlled by Mohammad Sa'idi, collection of General Theological Studies, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1346, p. 201.

8. Boqrat Naderi, Masjed-e Jame'-e Qa'en, in *Asar*, no. 1, (Spring of 1359), p. 105.

9. Ibid.

10. Ibid, p. 106.

11. Ibid.

12. Nosratollah Meshkati, Ibid, p. 57.

13. Boqrat Naderi, Ibid, pp. 103-105.

۳۲. جنبه شمالی حیاط

32. Northern side of the courtyard

۳۳. ایوان قبلی

33. Southern (Qebli) eivan

29. Entrance portico

۲۹. سردر

31. Space adjoining the *eivan*

۳۱. فضای جنب ایوان

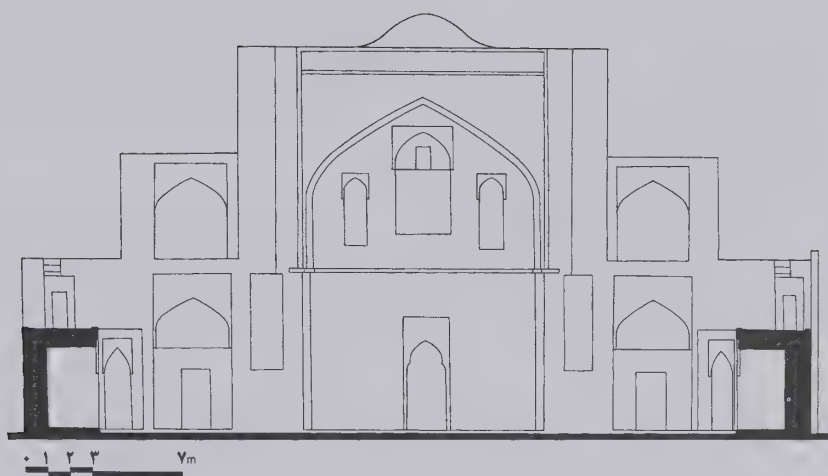

30. Main (*Qebli*) *eivan*

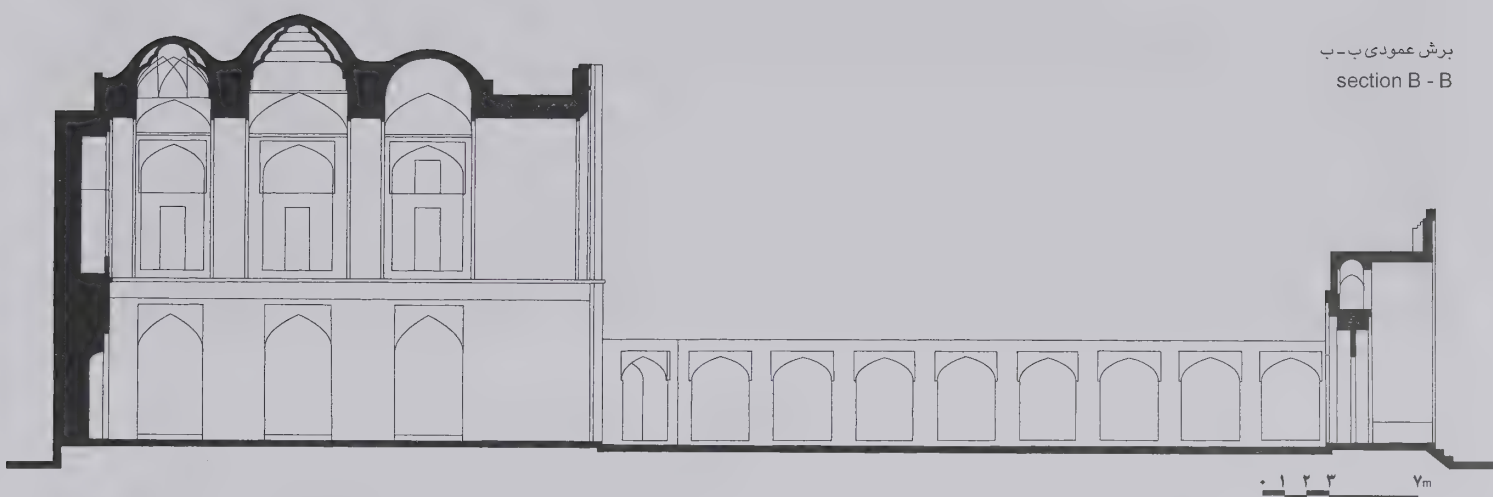
۳۰. ایوان قبلی

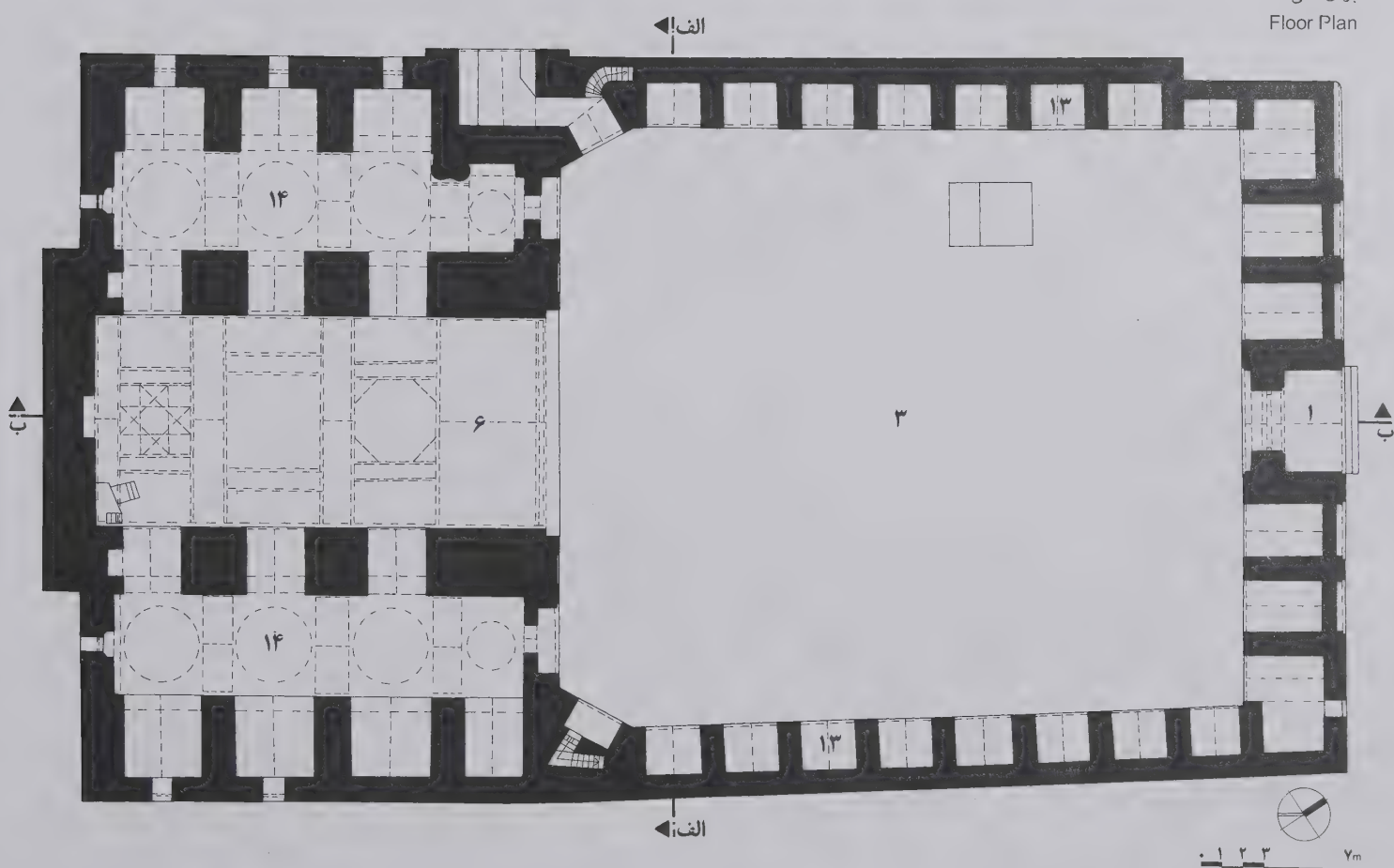
برش عمودی الف- الف
section A - A

برش عمودی ب- ب
section B - B

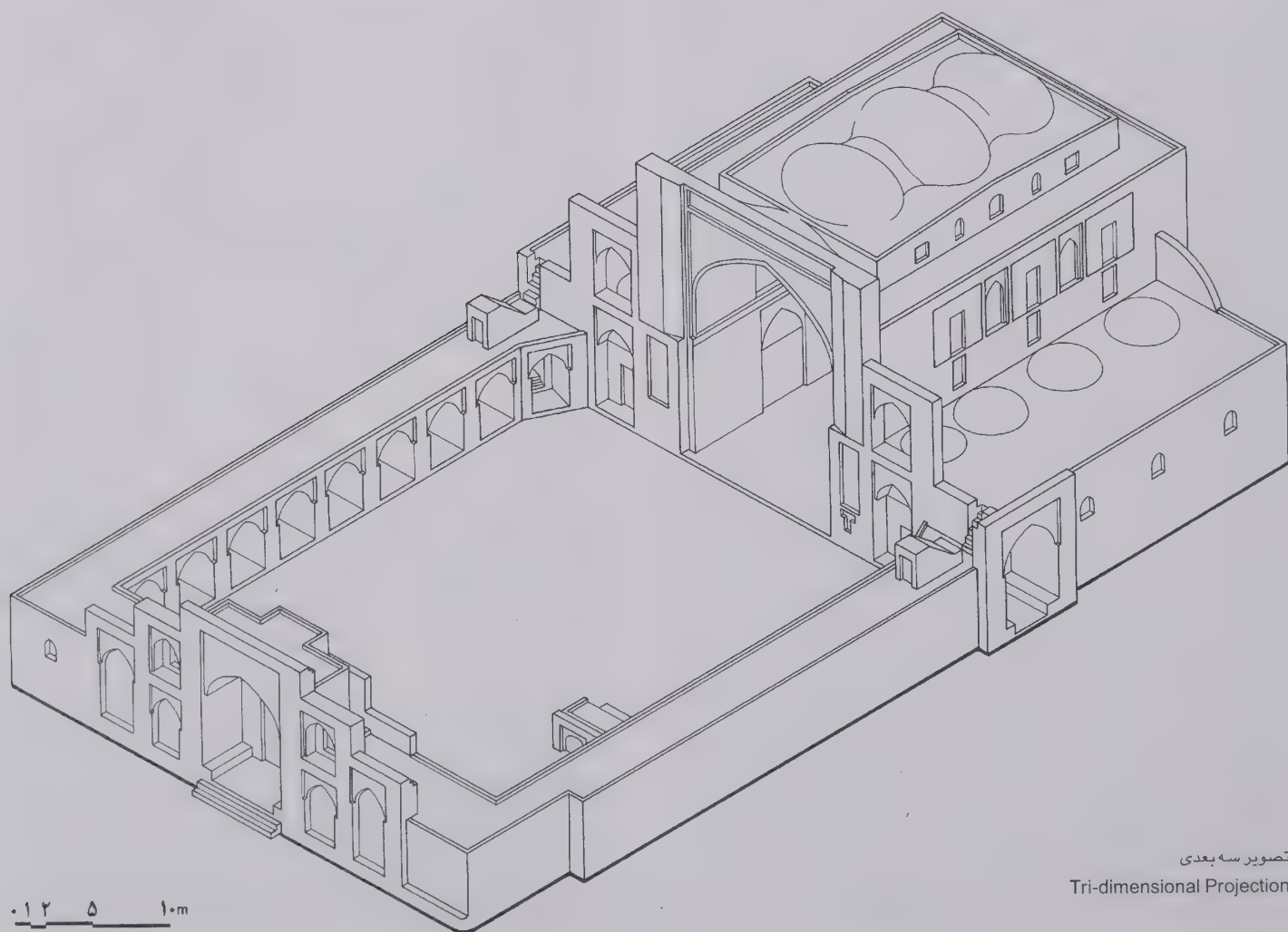
برش افقی
Floor Plan

28. Southwestern side of the courtyard

۲۸. جبهه جنوب غربی صحن

تصویر سه بعدی
Tri-dimensional Projection

مسجد جامع قاین

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: کتیبه‌ای در ایوان مسجد به تاریخ ۷۹۶ است.^۱ منبر چوبی و نفیس مسجد کتیبه‌ای مورخ ۱۰۸۲ دارد؛ و بر کتیبه‌ای منظوم بر طاق بنا، تاریخ ۱۲۶۳ قید شده است.^۲

بنیان و سازندگان بنا: بر اساس کتیبه‌های موجود، مسجد فعلی به فرمان جمشید بن قارن ساخته شده و در دوره صفویان، به همت صف‌شکن خان مرمت شده است.^۳ نام استاد معمار، کربلایی اسحق قاینی، در کتیبه مربوط به مرمت بنا دیده می‌شود.^۴ سازنده منبر استاد محمد مقیم کاخکی بوده است.^۵

دیگر اطلاعات مکتوب: ناصر خسرو در سفرنامه خود به سال ۴۴۴ از این مسجد یاد کرده و نوشته است: «و مسجدی آدینه به شهرستان اندر است؛ و آن جا که مقصوره است، طاقی عظیم بزرگ است؛ چنان که در خراسان از آن بزرگ‌تر ندیدم؛ و آن طاق نه در خور آن مسجد است.»^۶ در کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، آمده که این بنا در سال ۷۹۶ به دستور جمشید بن قارن تعمیر و تجدید بنا شده است و لااقل قسمتی از دو نمازخانه مجاور ایوان غربی در دوره صفویان ساخته و طاق ایوان غربی در قرن سیزدهم هجری قمری تعمیر شده است.^۷ به نظر نویسنده مقاله «مسجد جامع قاین»، ایوان اصلی به شبستان یا گنبدخانه‌ای منتهی می‌شده است که بعدها ورودی آن را مسدود کرده و به جای آن، محراب ساخته‌اند.^۸

سیر تحول بنا: بخش عمده بنای کنونی مسجد از آثار دوران تیموریان است؛ ولی بعضی آثار نشان می‌دهد که اصل بنا مربوط به گذشته‌ای دورتر بوده است.^۹ کشف سه پاستون سنگی در نمازخانه مجاور ایوان اصلی، که پایه‌های کنونی نمازخانه بر روی آن‌ها قرار

گرفته، و وجود یک ستون، با مقطعی به شکل شبدر چهاربرگ، در این نمازخانه مبین وجود بنایی از دوران سلجوقیان در آن جاست.^{۱۰} نویسنده «مسجد جامع قاین» افزوده است که وجود آجرهای تزیینی زیبا و ارزنده از دوران سلجوقیان در بنا این فرض را ثابت می‌کند.^{۱۱} ساختمان مسجد بارها بر اثر زلزله آسیب دیده و مرمت شده است. بر اساس کتیبه‌های موجود، این بنا یک بار در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی تعمیر شده است.^{۱۲} بعد از زلزله سال ۱۳۴۷ ش، ساختمان مسجد مرمت شد. در سال ۱۳۵۴ ش، گمانه‌زنی‌های محدودی در نمازخانه مجاور ایوان برای تشخیص طرح و مشخصات اصلی بنا صورت گرفت. تشخیص دقیق تغییر و تحولات ساختمان این بنا مستلزم کاوش‌های بیش‌تر است.^{۱۳}

(۱) نصرت‌الله مشکوئی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، (تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۵)، ص ۵۷.

(۲) همان جا.

(۳) همان جا.

(۴) همان، ص ۵۷ - ۵۸.

(۵) همان، ص ۵۸.

(۶) ناصر خسرو، سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش محمد دبیرسیاقی، (تهران، زوار، ۱۳۵۷)، ص ۱۷۱.

(۷) دونالد ن. ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، زیر نظر محمد سعیدی، مجموعه معارف عمومی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶)، ص ۲۰۱.

(۸) بقراط نادری، «مسجد جامع قاین»، اثر، سال ۱، ش ۱ (بهار ۱۳۵۹)، ص ۱۰۵.

(۹) همان جا.

(۱۰) همان، ص ۱۰۶.

(۱۱) همان جا.

(۱۲) نصرت‌الله مشکوئی، همان، ص ۵۷.

(۱۳) بقراط نادری، همان، ص ۱۰۳ - ۱۰۵.

`Ajabshir Jame` Mosque

Historic inscriptions: No dated inscription exists in the mosque.

Commissioners and builders: No information concerning the commissioner or other individuals involved in the construction of this mosque is available.

Information from written sources: *Maragheh, Afraze-rood* records that this building was erected in the early tenth century,¹ but the author of *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi-e Azarbaijan-e Sharqi* raises the possibility of this mosque having been built in the Qajar period.²

Evolution of the building: As mentioned above, the construction date of this mosque is unclear. The building consists of a *shabestan* featuring wooden pillars with *moqarnas*-adorned capitals and an ornate wooden ceiling.³ In terms of its construction and decoration, this mosque is similar to and comparable with the Hojjat-ol-Eslam Mosque in Maragheh and the Mehrabad Jame` Mosque in Bonab.⁴

27. Ceiling decorations of the *shabestan*

۲۷. تزیینات سقف شبستان

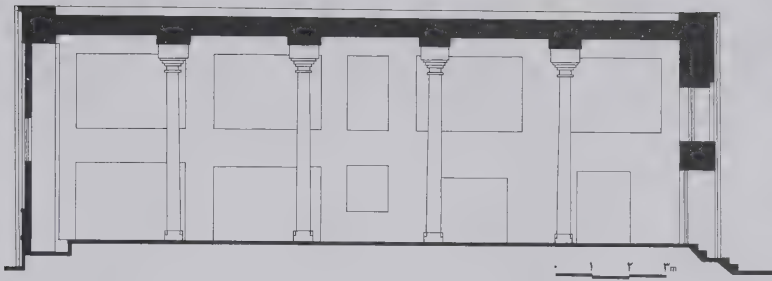
1. Yunes Morvarid, *Maragheh, Afraze-rood: In respect to Natural, Social, Economical, Historical aspects*, Yunes Morvarid, 1372, p. 414.

2. Mohammad-'Ali Makhlessi, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi-e Azarbaijan-e Sharqi*, edification by Houshang Ansari, collection of Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi-e Iran, Tehran, Iranian Cultural Heritage Organization, 1371, p. 171.

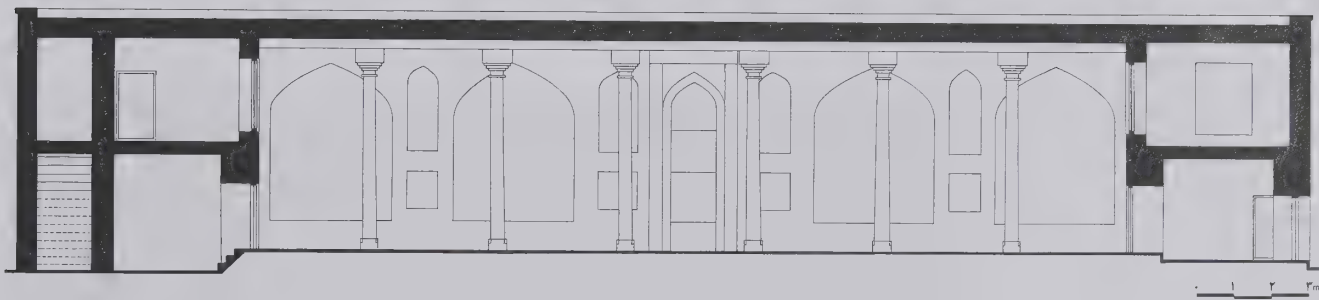
3. Ibid.

4. Yunes Morvarid, Ibid.

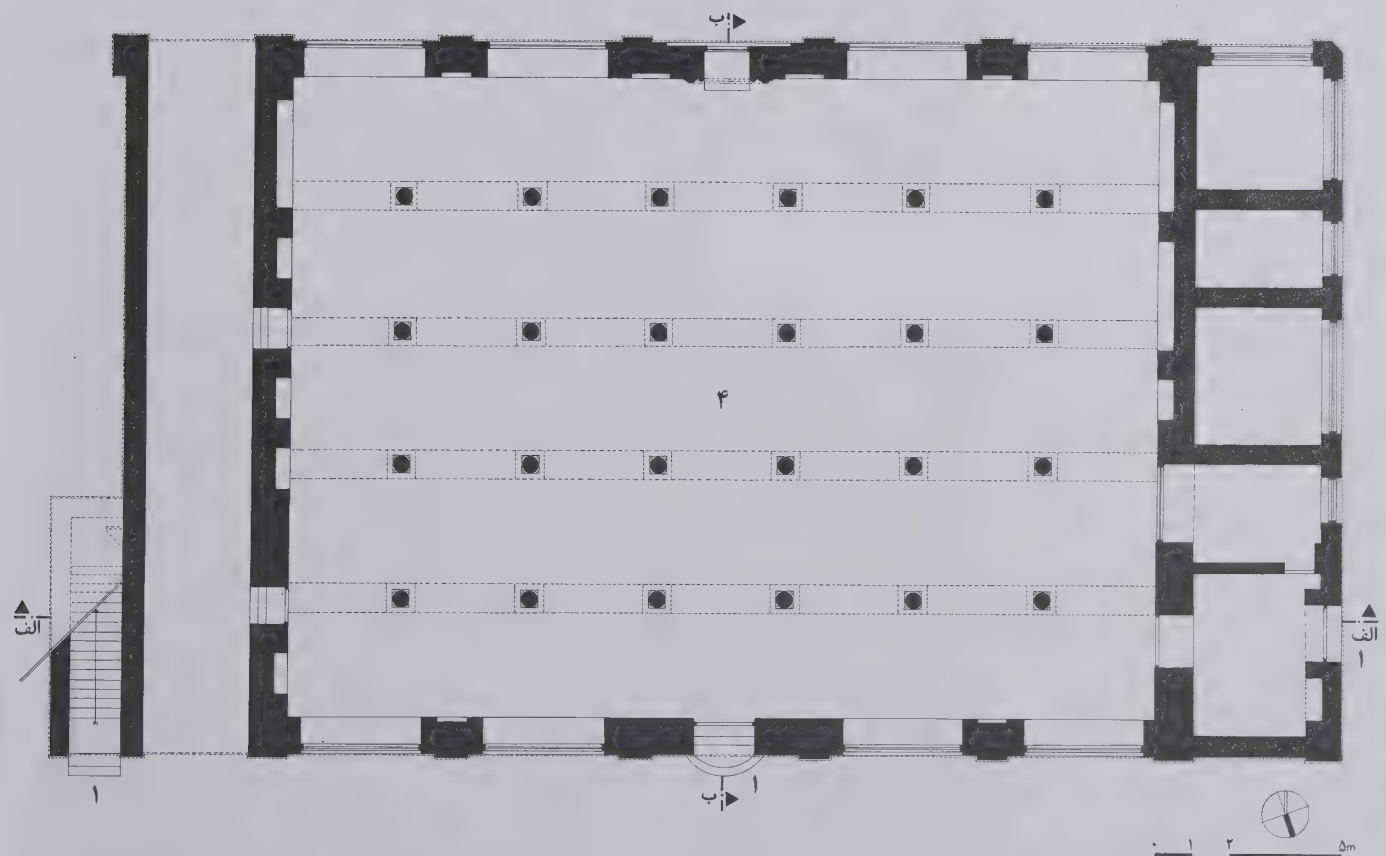
برش عمودی ب-ب
section B - B

برش عمودی الف-الف
section A - A

برش افقی
Floor Plan

۲۴. شبستان
24. Shabestan

۲۵. قسمتی از سقف شبستان و سرستون‌ها
25. Part of the shabestan's ceiling and column capitals

۲۶. سیمای عمومی
26. General view

مسجد جامع عجب شیر

23. Decorations of a column capital

۲۲. تزیینات یکی از سرستونها

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: در بنا کتیبه تاریخ دار یافت نشده است. بانیان و سازندگان بنا: از بانی و دیگر متولیان ساخت این مسجد اطلاعاتی در دست نیست.

دیگر اطلاعات مکتوب: در کتاب مراغه «افرازه رود»، آمده که این بنا در اوایل قرن دهم هجری قمری ساخته شده است؛^۱ ولی مؤلف فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی احتمال احداث مسجد در دوره قاجاریان را مطرح کرده است.^۲

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، تاریخ ساخت این مسجد روشن نیست. بنا شامل شبستانی با ستون‌های چوبی و سرستون‌های مقرنس و سقف چوبی منقش است.^۳ این شبستان از حیث ساختمان و تزیینات با مسجد حجت الاسلام مراغه و مسجد جامع مهرآباد بناب^۴ مشابهت دارد و قابل مقایسه است.^۴

(۱) یونس مروارید، مراغه «افرازه رود» از نظر اوضاع: طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی، (یونس مروارید، ۱۳۷۲)، ص ۴۱۴.

(۲) محمدعلی مخلصی، فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی، ویرایش هوشنگ انصاری، مجموعه فهرست بناهای تاریخی ایران، (تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۱)، ص ۱۷۱.

(۳) همان جا.

(۴) یونس مروارید، همان جا.

Tabas Jame' Mosque

Historic inscriptions: No dated inscription exists in the mosque.

Commissioners and builders: The mosque was one of the buildings from the period of Mir Hassan-Khan Shaybani, chief of the Bani-Shayban¹ tribe.² He has left behind other buildings in Tabas, including the Bagh-e (Garden of) Golshan and the Arg-e (Citadel of) Tabas.³ It seems that the commissioner of the mosque was also Mir Hassan-Khan himself.

Evolution of the building: This mosque was built in 1227 next to a tall minaret.⁴ The age of this minaret is not known exactly and various sources attribute it either to the Ghaznavid or the Saffarid period.⁵ Formerly rising around 40 meters high, this minaret suddenly collapsed either in 1324 or in 1325.⁶ The building of the mosque itself consisted of a square courtyard, a *gonbad-khaneh*, an *eivan* on the southwestern side and *shabestans* around the courtyard, which were all entirely destroyed during the earthquake of 1357 AS.⁷

1. Boqrat Naderi, "Tarikhche-ye Tabas va Negahi be Bana-ha-ye Bastani-ye An", article in *Honar va Mardom*, 16th year, periodical no. 186, (Farvardin of 2537 AI), p. 58.

2. Ibid, p. 61.

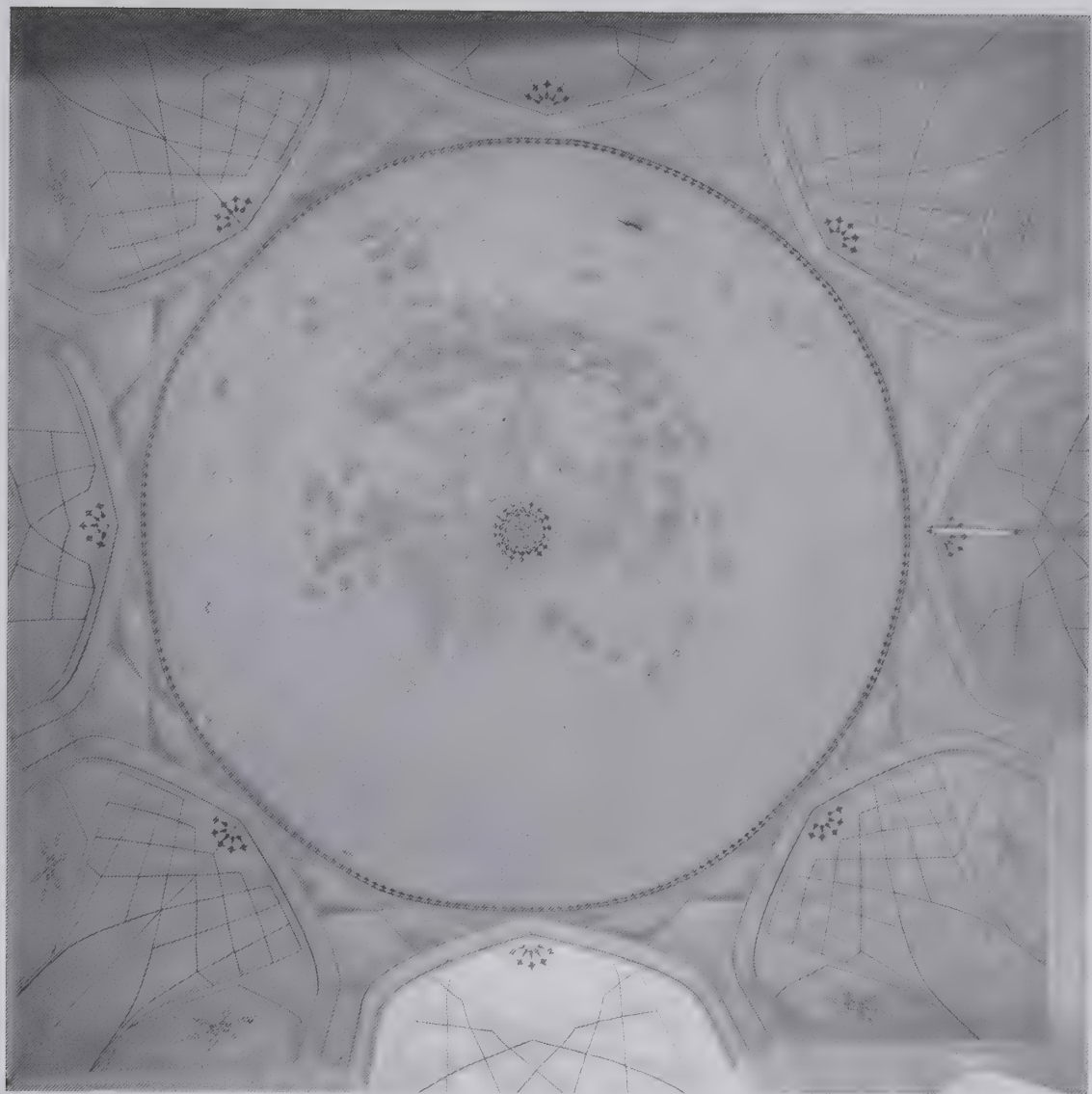
3. Ibid, p. 59.

4. Hossein Allahverdian Toosi, *Safar be Khorassan*, Mashhad, Ketabkadeh, 1371, p. 223.

5. Ibid; Boqrat Naderi, Ibid, p. 61.

6. Hossein Allahverdian Toosi, Ibid; Boqrat Naderi, Ibid.

7. Hossein Allahverdian Toosi, Ibid, pp. 222-223.

21. Ceiling of the gonbad-khaneh

۲۱. سقف گنبدخانه

22. Shabestan

۲۲. شبستان

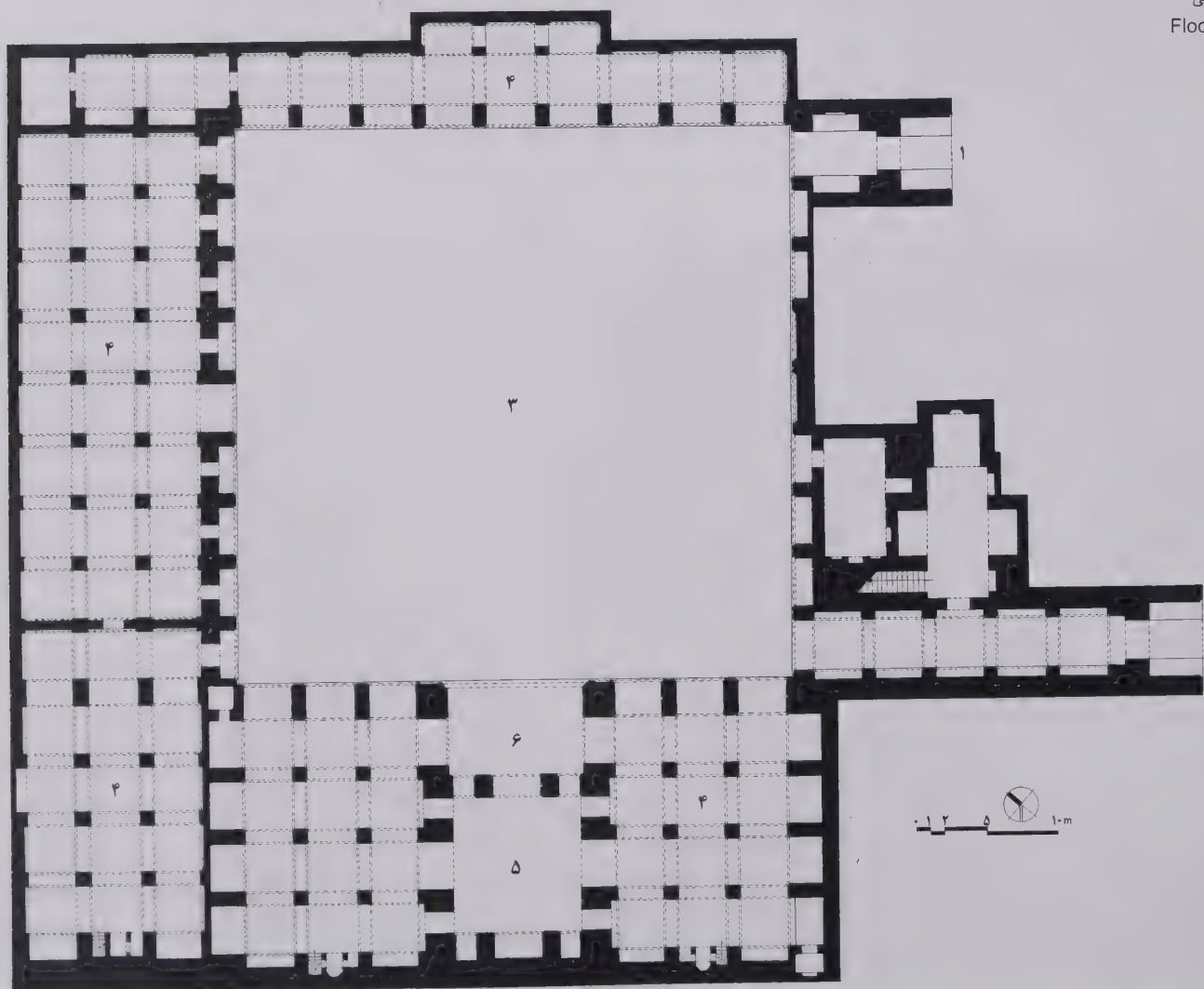

20. General view of the mosque

۲۰. سیمای عمومی

برش افقی
Floor Plan

مسجد جامع طبس

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: در بنا کتیبه تاریخ‌دار نیافته بوده‌اند. بانیان و سازندگان بنا: مسجد جامع از بناهای دوره میرحسن خان شیبانی، امیر طایفه بنی شیبان،^۱ بوده است.^۲ از اقدامات او در طبس می‌توان به احداث باغ گلشن و توسعه ارگ طبس اشاره کرد.^۳ به نظر می‌رسد بانی مسجد جامع نیز میرحسن خان بوده باشد. سیر تحول بنا: این مسجد در سال ۱۲۲۷ در کنار مناره‌ای بلند ساخته شد.^۴ قدمت این مناره دقیقاً مشخص نیست؛ و احداث آن در منابع مختلف به دوره غزنویان یا صفاریان نسبت داده شده است.^۵ این مناره، که حدود ۴۰ متر ارتفاع داشته، در سال ۱۳۲۴ یا ۱۳۲۵ دفعه‌ای فرو ریخته است.^۶ مسجد مشتمل بر صحن مربع شکل و گنبدخانه و ایوان جبهه جنوب غربی و شبستان‌های پیرامون صحن بود که در زلزله سال ۱۳۵۷ ش، به کلی منهدم شد.^۷

(۱) بقراط نادری، «تاریخچه طبس و نگاهی کوتاه به بناهای باستانی آن»، هنر و مردم، سال ۱۶، ش ۱۸۶ (فروردین ۲۵۳۷)، ص ۵۸.

(۲) همان، ص ۶۱.

(۳) همان، ص ۵۹.

(۴) حسین اللهوردیان طوسی، سفر به خراسان، (مشهد، کتابکده، ۱۳۷۱)، ص ۲۲۳.

(۵) همان‌جا؛ بقراط نادری، همان، ص ۶۱.

(۶) حسین اللهوردیان طوسی، همان‌جا؛ بقراط نادری، همان‌جا.

(۷) حسین اللهوردیان طوسی، همان، ص ۲۲۲ - ۲۲۳.

Shiraz Jame'-e `Atiq Mosque

Historic inscriptions: The oldest extant inscription in the mosque, located in the *Khoday-Khaneh*, or *bayt-ol-moshaf*, bears the date 752.¹ An inscription dated 940 is visible on the western wall of the northern entrance corridor.² Inscriptions in the southern *eivan* are dated 973 and 1026.³ The southwestern entrance of the mosque is dated 1027 and the northern entrance bears the dates 1028 and 1031.⁴ The inscription of the eastern *eivan* is dated 1034.⁵ In the poetic inscription next to the prayer niche, reference to repairs carried out in the mosque is made in the following diptych:

بکویباری توفیق⁶ ذوالجلال و دود

⁷ اساس کعبه دین بشد بسعی او معمور.

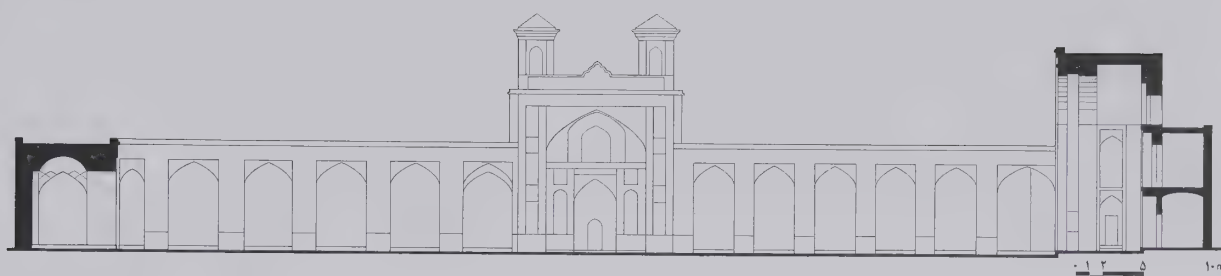
the *abjad*-encoded second hemistich of which yields the date 1092. A stone inscription yields the date 185 which Donald Wilber regards it as 1185.⁸ An inscription on the facade of the northwestern *shabestan* bears the date 1193.⁹ The prayer niche of the southern side corridor is dated 1361¹⁰ and the date 1347 AS appears in an inscription in the northeastern *shabestan*.¹¹ Besides these inscriptions, the congregational mosque housed a prayer niche-shaped panel which was transferred to the Vakil Mosque[•] at an unknown date. The inscription in *kufic* script of this panel indicates that it belongs to the fifth or sixth century.¹²

Commissioners and builders: According to historians, the original mosque was commissioned by the Saffari monarch `Amr-o Leis.¹³ Existing sources record that Abesh-Khatun, the last monarch of the Salghorian period

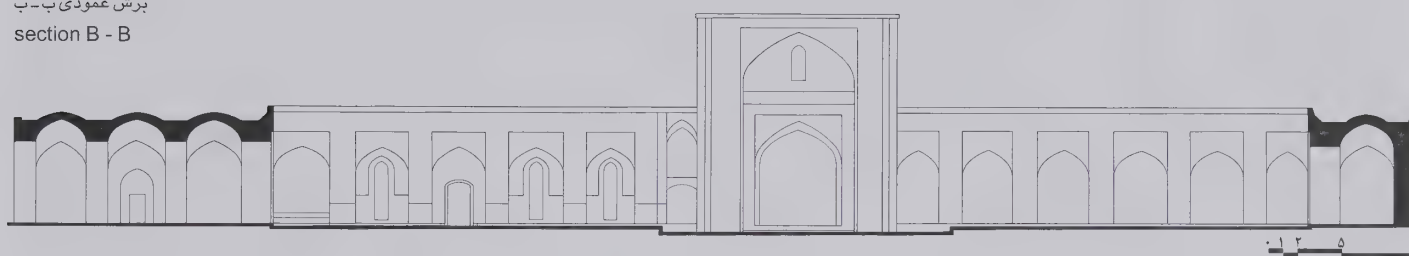
(*Atabakan-e Fars*), had the mosque rebuilt and that Soltan Ebrahim-Mirza, the son of the Timurid monarch Shahrokh, had it restored.¹⁴ The inscription on the entrance portal of the mosque shows that, in later periods, under the reign of Shah `Abbas I, Emam-Qoli-Khan, the governor of Fars, with the help of Mohammad-Reza-ol-Shair, better known as Amin-ol-Molk, commissioned restorations and repairs in the mosque.¹⁵ The inscription on the stone pulpit records of the restorations mainly carried out with the help of Emam Verdi-Beig, son of Allah-e Beigi, governor of Fars.¹⁶ The inscription of the *Khoday-Khaneh* records the name of its commissioner as Shah Abu-Eshaq, son of Shah Mohammad Inju.¹⁷ This inscription was written by calligrapher Yahya Jamali Sufi¹⁸ and that of the portico by Ghias-od-Din `Ali Jowhari.¹⁹ The marble panel of the mosque, now located in the Vakil Mosque[•], was bequeathed by Mohammad ebn-e Mahdi.²⁰

Information from written sources: Various books attribute the construction of this building to the Saffaroi ruler `Amr-o- Leis, the most ancient being *Nezam-ot-Tavarikh*, written by Qazi Nassir-od-Din Bayzavi in 674.²¹ In addition, mention may be made of *Shiraznameh*, which mentions that `Amr-o- Leis had this mosque built in the year 281.²² According to Ebn-e Balkhi, writing in 511, the mosque had a central courtyard and the building of the *bayt-ol-moshaf* stood at an equal distance from the northern and southern sides of the courtyard.²³ Ebn-e Batuteh also writes, in his travel account, that the mosque's courtyard was a large one paved with marble slabs.²⁴ *Rahnama-*

برش عمودی ج-ج
section C - C

برش عمودی ب-ب
section B - B

ye Asar-e Tarikhi-e Shiraz records that the old building of this mosque was larger than it is today and included a small bazaar on eastern and houses on its southern and western sides. The author adds that all the surrounding houses were made out of the stones of this mosque.²⁵ The author of *Mer'at-ol-Boldan* writes about the *Khoday-Khaneh* building: "... A tall, elegant two-storied square building with superb masonry and stone-carving and fine inscribed panels stood amid the courtyard..."²⁶ Today, this building is single-storied. Jane Dieulafoy records, in her travel account, that a large black stone similar in form and decoration to massive Achaemenian column capitals stands next to the *Khoday-Khaneh* building.²⁷ This stone still exists in the *eivan* of the *Khoday-Khaneh*.

Evolution of the building: As mentioned above, the origins of this mosque are attributed to the third century. The initial building was subsequently damaged by earthquakes and other disasters and underwent major alterations. According to Donald Wilber, this mosque extended further eastward and westward and comprised such auxiliary buildings as a *madrassa*, a *caravansaray*, a reading room and a dispensary.²⁸ According to Ebn-e Balkhi's description, recorded in the sixth century, the courtyard of the mosque was larger than it is today and the *Khoday-Khaneh* building stood at its center.²⁹ The present inscriptions of the mosque record repairs and reconstruction work carried out in the Safavid period, particularly under Shah `Abbas I, but later restorations have overshadowed these.

In 1314 AS, Donald Wilber visited this mosque and

identified its different construction periods. In a general classification, he attributed the majority of the stone buildings to pre-Safavid times and most of those made of bricks to the Safavid period.³⁰ The southern *eivan* was built, or replaced an older one, in the Safavid period.³¹ The northern entrance portico and the eastern *eivan* were also built in the Safavid period, as attested to by inscriptions.³² In Donald Wilber's opinion, the constructional features of the eastern *eivan* show that this *eivan* is sitting amid an older building.³³ And, although they bear no indicative inscription, the northwestern entrance and the western facade of the courtyard also appear to have been built in the Safavid period.³⁴ The *shabestans* and other parts of the mosque were stone buildings which were destroyed by earthquakes and later rebuilt on their remains with brick pillars and vaults.³⁵ The row of pillars on the northern edge of the courtyard also appear to have been added to the *shabestans* on this side at a later date.³⁶ The date of the last year of Karim-Khan Zand's rule, which bears 1193, is visible on a spandrel on this side of the courtyard and, according to Donald Wilber, may be the construction date of this part.³⁷

The building of the mosque had badly deteriorated in recent periods and, as recorded by the author of *Rahnama-ye Asar-e Tarikhi-e Shiraz*, its southern *shabestans* had fallen into ruin and were filled with rubble.³⁸ In 1321 AS, repairs were begun in the mosque and many of its parts were rebuilt. Unfortunately, in the course of these operations, parts of the building disappeared entirely and were replaced with new ones³⁹ so that, today, the northeastern and south-

19. Southeastern shabestan

۱۹. شبستان جنوب شرقی

western shabestans have steel frames. The *bayt-ol-moshaf*, or *Khoday-Khaneh*, at the center of the courtyard, had also sustained great damage. For this reason, a large number of Qur'an manuscripts, among which several said to have been written by *Imams* and companions of the Prophet, were transferred to the Allah-o-Akbar Gate, and in 1326 AS to the Museum of Shiraz. Qur'ans dated 619, 745 and 825 can be seen in this collection.⁴⁰ From 1314 AS onward, the *bayt-ol-moshaf* building was repaired and restored by Master Aziz Serafat, an architect from Shiraz.⁴¹ The inscription on the frontispiece of this building is unique in its kind, being made as a *mo'arraq* composition of stones and tiles.⁴² Various parts of this inscription were composed and completed by Mohammad-Ja'far Vajed.⁴³ The mosque had stone troughs of which only one remains and is installed in the Pars Museum.⁴⁴ Also, a tile-adorned stone prayer niche from this mosque, dating back to the eighth century or decorated with tiles at this time, has been transferred to the Museum of Shiraz.⁴⁵ Today, it is impossible to determine the exact location of this prayer niche in the mosque.⁴⁶

7. Bahman Karimi, *Rahnama-ye Asar-e Tarikhi-e Shiraz*, Tehran, Eqbal, 1327, pp. 68-69.
8. Donald Wilber, *Ibid*, p. 60.
9. *Ibid*, p. 36.
10. Ali Farahani and Others, *Album-e Aks-e Masjid -e 'Atiq-e Shiraz*, (Project in the Islamic Architecture 1 Class), Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1366, periodical no. 584, p. 22.
11. *Ibid*, p. 20.
12. Donald Wilber, *Ibid*, p. 56.
13. Mohammad Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by 'Abd-ol-Hossein Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1368, 4 volumes, vol. 4, p. 2017.
14. Donald Wilber, *Ibid*, pp. 6 & 8.
15. Bahman Karimi, *Ibid*, p. 64.
16. *Ibid*, p. 68.
17. *Ibid*, pp. 67-68.
18. Seyyed Mohammad-Taqi Mostafavi, *Eqlim-e Pars (Asar-e Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Fars)*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1343, p. 66.
19. Donald Wilber, *Ibid*, p. 29.
20. *Ibid*, p. 56.
21. *Ibid*, p. 3.
22. Abol-Abbas Ahmad ebn-e Ebi-ol-Kheir Zarkoub Shirazi, *Shiraznameh*, emended and compiled by Bahman Karimi, Tehran, Ahmadi and Ma'arefat Shirazi Bookshops, 1350, pp. 24 & 25.
23. Donald Wilber, *Ibid*.
24. Ebn-e Batuteh, *Safarname-ye Ebn-e Batuteh*, translated by Mohammad 'Ali Movahed, under the supervision of Ehsan Yarshater, collection of Iranology, Tehran, Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1337, p. 194.
25. Bahman Karimi, *Ibid*, p. 64.
26. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-os-Saltaneh, *Ibid*.
27. Jane Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane*, translated by 'Ali Mohammad Farahvashi, compiled by Bahram Farahvashi, Tehran, University of Tehran, 1371, p. 465.
28. Donald Wilber, *Ibid*, p. 15.
29. *Ibid*, p. 7.
30. *Ibid*, p. 10.
31. *Ibid*, pp. 16 & 25.
32. *Ibid*, pp. 59-60.
33. *Ibid*, p. 45.
34. *Ibid*, p. 17.
35. *Ibid*, p. 49.
36. *Ibid*, pp. 34-35.
37. *Ibid*, pp. 18 & 36.
38. Bahman Karimi, *Ibid*, p. 66.
39. Seyyed Mohammad-Taqi Mostafavi, *Ibid*.
40. Donald Wilber, *Ibid*, pp. 14-15.
41. Seyyed Mohammad-Taqi Mostafavi, *Ibid*.
42. Hassan Emdad, *Shiraz dar Gozashteh va Hal*, Shiraz, Press Association of Fars, 1339, p. 134.
43. Donald Wilber, *Ibid*, pp. 56-57.
44. Hassan Emdad, *Ibid*, p. 139.
45. Donald Wilber, *Ibid*, p. 58.
46. *Ibid*, p. 15.

1. Donald Wilber, *Masjed-e 'Atiq-e (Jame') Shiraz*, (Project in the Islamic Architecture 1 Class), translated by Fariba Etehad and Sheida Bidari, with the guidance of Kambiz Haji Qassemi, Tehran, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Document and Research Center, 1366, periodical no. 2473, pp. 7 & 14.
2. *Ibid*, p. 58.
3. *Ibid*, pp. 16 & 58-59.
4. *Ibid*, p. 17 & 58-60.
5. *Ibid*, pp. 17 & 60.
6. It seems that this phrase should be "بگو بیاری"

16. Part of the eastern side of the courtyard

۱۶. قسمتی از جبهه شرقی

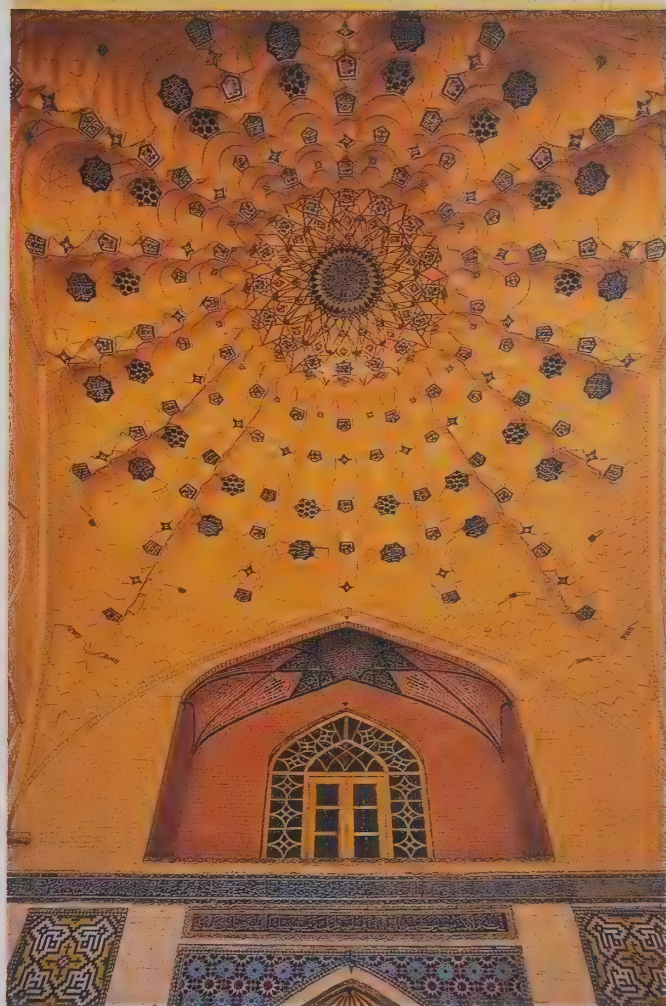
18. Decorations of the northern entrance

۱۸. تزیینات ورودی شمالی

17. Ceiling of the northern *eivan*

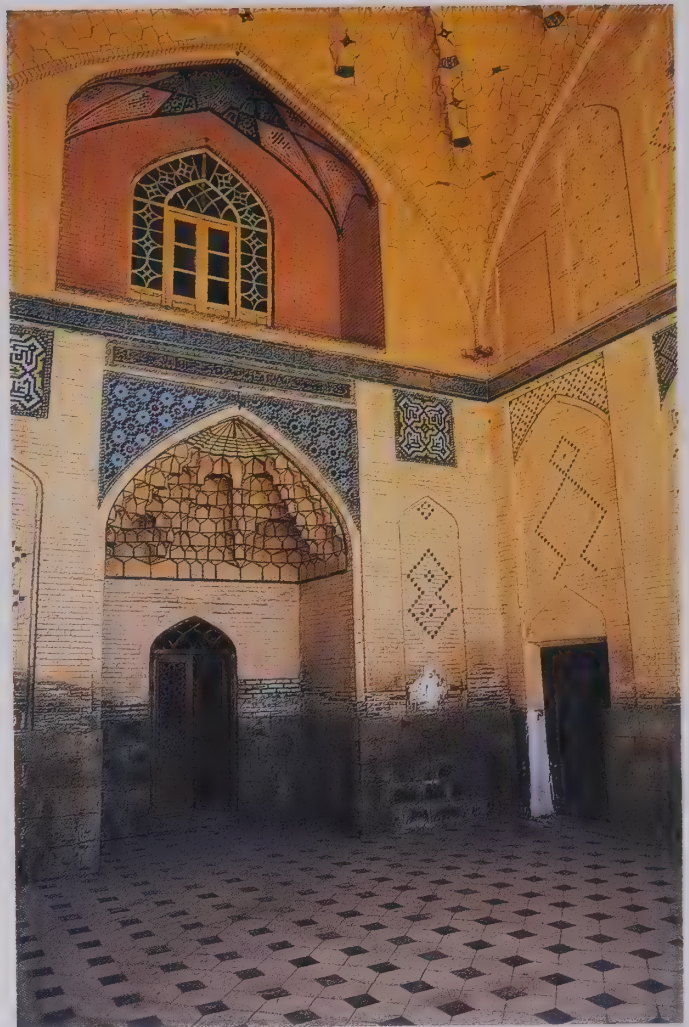
۱۷. سقف ایوان شمالی

15. Eastern eivan

۱۵. ایوان شرقی

14. Northern eivan interior space

۱۴. ایوان شمالی

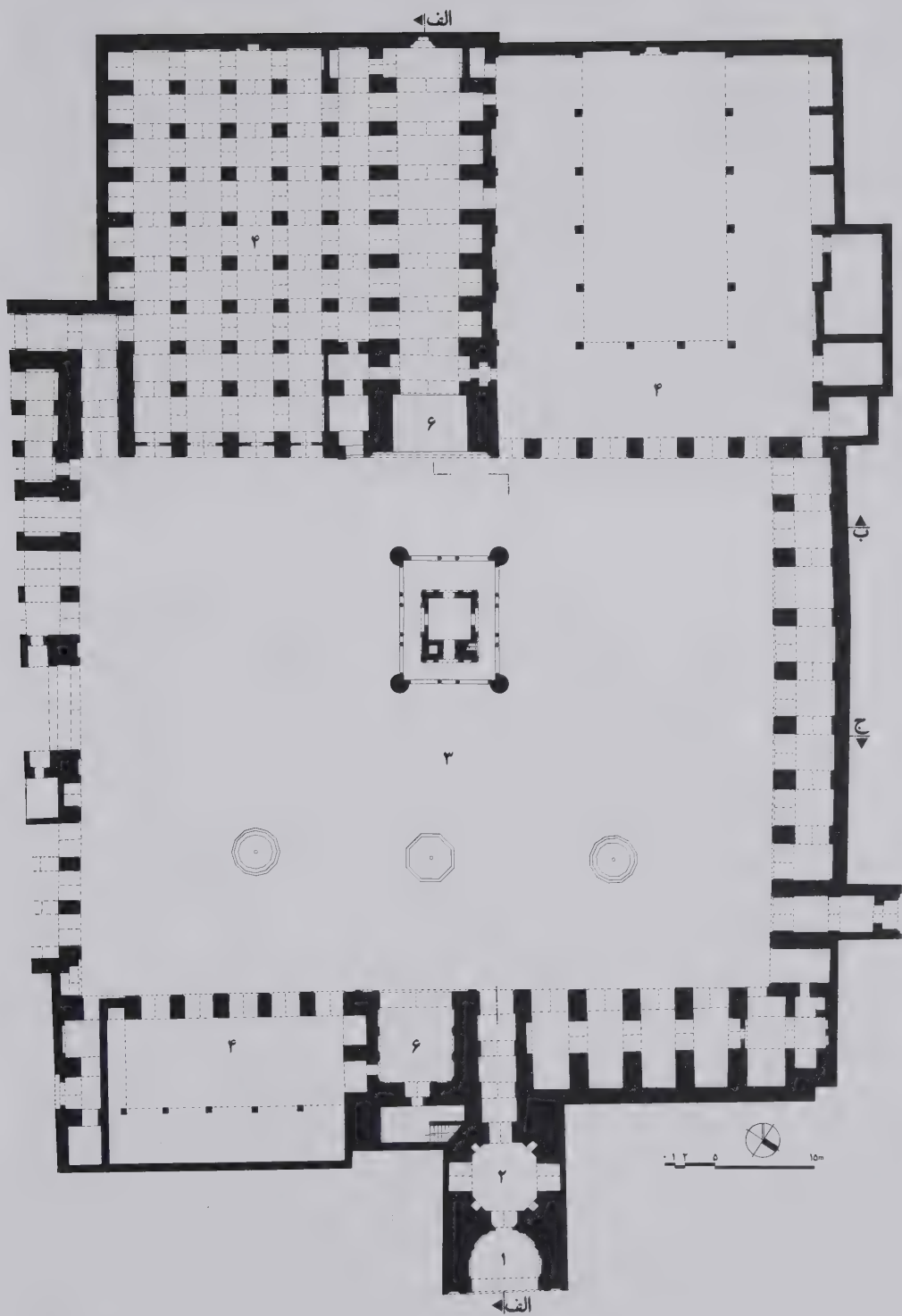
(۲۵) ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، زیر نظر احسان یارشاطر، مجموعه ایران شناسی، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷)، ص ۱۹۴.
(۲۶) بهمن کریمی، همان، ص ۶۴.
(۲۷) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، همان جا. (1916-1851) Jane Dieulafoy (28)
(۲۹) ژان دیولا فوا، ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره وشی، به کوشش بهرام فره وشی، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱)، ص ۴۶۵.
(۳۰) دونالد ویلبر، همان، ص ۱۵.
(۳۱) همان، ص ۷.
(۳۲) همان، ص ۱۰.
(۳۳) همان، ص ۱۶ و ۲۵.
(۳۴) همان، ص ۵۹ - ۶۰.
(۳۵) همان، ص ۴۵.
(۳۶) همان، ص ۱۷.
(۳۷) همان، ص ۴۹.
(۳۸) همان، ص ۳۴ - ۳۵.
(۳۹) همان، ص ۱۸ و ۳۶.
(۴۰) بهمن کریمی، همان، ص ۶۶.
(۴۱) سیدمحمدتقی مصطفوی، همان جا.
(۴۲) دونالد ویلبر، همان، ص ۱۴ - ۱۵.
(۴۳) سیدمحمدتقی مصطفوی، همان جا.
(۴۴) حسن امداد، شیراز در گذشته و حال، (شیراز، اتحادیه مطبوعاتی فارس، ۱۳۳۹)، ص ۱۳۴.
(۴۵) دونالد ویلبر، همان، ص ۵۶ - ۵۷.
(۴۶) حسن امداد، همان، ص ۱۳۹.
(۴۷) دونالد ویلبر، همان، ص ۵۸.
(۴۸) همان، ص ۱۵.

(۶) ظاهراً این عبارت باید «بگو بیاری» باشد.
(۷) بهمن کریمی، راهنمای آثار تاریخی شیراز، (تهران، آقبال، ۱۳۲۷)، ص ۶۸ - ۶۹.
(۸) Donald Newton Wilber (1907-?)
(۹) دونالد ویلبر، همان، ص ۶۰.
(۱۰) همان، ص ۳۶.
(۱۱) علی فرحانی و دیگران، الیوم عکس مسجد عتیق شیراز، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱)، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهر سازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۶)، ش ۵۸۴، ص ۲۲.
(۱۲) همان، ص ۲۰.
(۱۳) دونالد ویلبر، همان، ص ۵۶.
(۱۴) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مرآة الیıldان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸)، ج ۴، ص ۲۰۱۷.
(۱۵) دونالد ویلبر، همان، ص ۶ و ۸.
(۱۶) بهمن کریمی، همان، ص ۶۴.
(۱۷) همان، ص ۶۸.
(۱۸) همان، ص ۶۷ - ۶۸.
(۱۹) سیدمحمدتقی مصطفوی، اقلیم پارس (آثار تاریخی و اماکن باستانی فارس)، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۳)، ص ۶۶.
(۲۰) دونالد ویلبر، همان، ص ۲۹.
(۲۱) همان، ص ۵۶.
(۲۲) همان، ص ۳.
(۲۳) ابوالعباس احمدبن ابی الخیر زرکوب شیرازی، شیرازنامه، به تصحیح و اهتمام بهمن کریمی، (تهران، کتابخانه های احمدی و معرفت شیرازی، ۱۳۵۰)، ص ۲۴ و ۲۵.
(۲۴) دونالد ویلبر، همان جا.

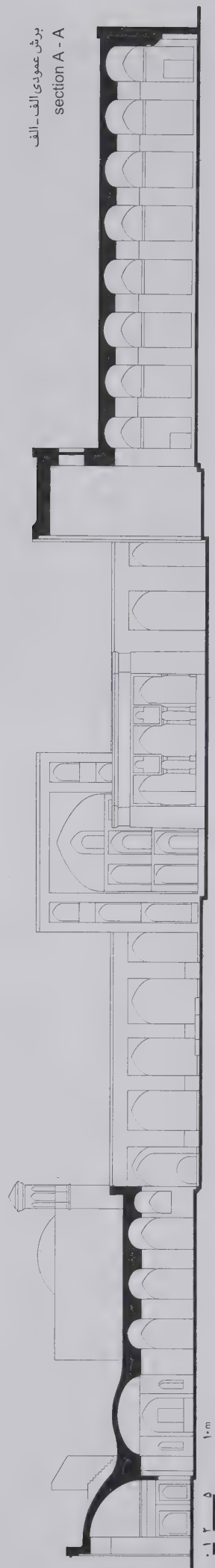
علت، بسیاری از قرآن های آن، که نگارش بعضی از آن ها به ائمه و صحابه پیامبر اسلام نسبت داده می شد، به دروازه الله اکبر و، سپس، در سال ۱۳۲۶ ش، به موزه شیراز منتقل شد. در میان این مجموعه، قرآن هایی به تاریخ های ۶۱۹ و ۷۴۵ و ۸۲۵ دیده می شود. ۴۲ در سال ۱۳۱۴ ش، عمارت بیت المصحف را استاد عزیز صرافت، معمار شیرازی، تعمیر و تجدید بنا کرد. ۴۳ کتیبه پیشانی این عمارت در نوع خود بی نظیر و به صورت معرّق از سنگ و کاشی ساخته شده است. ۴۴ قسمت های مختلف این کتیبه به کوشش محمدجعفر واجد تنظیم و تکمیل شد. ۴۵ سنگاب معروف مسجد جامع اکنون در موزه پارس نصب است. ۴۶ همچنین یک محراب سنگی با نقوش کاشی از این مسجد به موزه شیراز منتقل شده که یا کلاً در قرن هشتم هجری قمری ساخته شده یا در این قرن، کاشی های آن در سنگ های دوره قبل نصب شده است. ۴۷ امروزه تعیین جای این محراب در بنای مسجد ممکن نیست. ۴۸

(۱) دونالد ویلبر، مسجد عتیق (جامع) شیراز، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱)، ترجمه فریبا اتحادی و شیدا بیداری، به راهنمایی کامییز حاجی قاسمی، (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهر سازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۶)، ش ۲۴۷۳، ص ۷ و ۱۴.
(۲) همان، ص ۵۸.
(۳) همان، ص ۱۶ و ۵۸ - ۵۹.
(۴) همان، ص ۱۷ و ۵۸ - ۶۰.
(۵) همان، ص ۱۷ و ۶۰.

برش افقی
Floor Plan

برش عمودی الف - الف
section A - A

13. Courtyard and the Khodai-Khaneh

۱۳. صحن و خدای‌خانه

مسجد را در دوره صفویان احداث کرده‌اند و احتمال دارد که آن را بر جای ایوانی دیگر ساخته باشند.^{۳۳} همچنین بر اساس کتیبه‌ها، سردر شمالی و ایوان شرقی از قسمت‌هایی است که در دوره صفویان احداث شده است.^{۳۴} دونالد ویلبر معتقد است که وضع ساختمانی ایوان شرقی نشان می‌دهد که این ایوان در میانه ساختمانی قدیمی‌تر جای گرفته است.^{۳۵} ورودی شمال غربی و نمای غربی صحن نیز، اگرچه کتیبه مشخصی ندارند، از بناهای دوره صفویان به نظر می‌رسند.^{۳۶} شبستان‌ها و دیگر قسمت‌های مسجد ساختمان سنگی داشته‌اند که بر اثر زلزله ویران شده و پس از آن، با ستون‌ها و طاق‌های آجری بر بقایای سنگی آن‌ها بازسازی شده‌اند.^{۳۷} همچنین به نظر می‌رسد که ردیف ستون‌های لبه حیاط، در ضلع شمالی صحن، در دوره‌ای متأخرتر به شبستان‌های این جبهه افزوده شده باشد.^{۳۸} بر یکی از پشت بغل‌های این ضلع حیاط، تاریخ آخرین سال زمامداری کریم خان زند، ۱۱۹۳، دیده می‌شود؛ و به عقیده دونالد ویلبر، ممکن است تاریخ ساخت این قسمت باشد.^{۳۹}

ساختمان مسجد به مرور زمان به شدت آسیب دیده بود؛ و به نوشته مؤلف راهنمای آثار تاریخی شیراز، شبستان‌های جنوبی مخروبه و مملو از خاک شده بود.^{۴۰} در سال ۱۳۲۱ ش، تعمیراتی در مسجد شروع و قسمت‌های زیادی از این بنا بازسازی شد؛ ولی متأسفانه در این تعمیرات، قسمت‌هایی از بنا کاملاً از بین رفت و بناهای نوساز جای آن‌ها را گرفت؛^{۴۱} مثلاً، امروزه شبستان‌های شمال شرقی و جنوب غربی سازه فلزی دارد. عمارت بیت‌المصحف یا خدای‌خانه در میانه صحن نیز آسیب فراوان دیده بود. به همین

بوده با صنایع عالیّه حجّاری و بنایی و کتیبه‌های ممتاز.^{۳۷} این بنا امروزه یک طبقه است. ژن دیولافوا^{۳۸} در سفرنامه خود آورده که سنگ سیاه بزرگی در کنار عمارت خدای‌خانه قرار دارد که از حیث شکل و تزئین، مانند سرستون‌های قطور هخامنشی است.^{۳۹} این سنگ امروزه نیز در ایوان خدای‌خانه قرار دارد.

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، بنیان این مسجد منسوب به قرن سوم هجری قمری است. پس از آن، بنای مسجد بر اثر زلزله و سوانح دیگر آسیب دید و دستخوش تغییر و تبدیل بسیار گردید. به عقیده دونالد ویلبر، مسجد در جهات شرقی و غربی وسیع‌تر از اندازه فعلی بوده و بناهای وابسته‌ای، از جمله مدرسه و کاروان‌سرا و قرائت‌خانه و مریض‌خانه، داشته است.^{۴۰} بر اساس توصیف ابن بلخی در قرن ششم هجری قمری، مسجد صحنی وسیع داشته و عمارت خدای‌خانه در وسط آن بوده است.^{۴۱} امروزه، خدای‌خانه در میانه صحن نیست؛ و با توجه به توصیف ابن بلخی، در آن زمان، صحن مسجد وسیع‌تر از اندازه فعلی بوده است.

کتیبه‌های فعلی مسجد از تعمیر و تجدید ساختمان مسجد در دوره صفویان، خصوصاً زمان شاه عباس اول، حکایت دارند؛ اما تعمیرات دوره‌های بعد باعث شده که بازسازی‌های عهد صفویان چندان به چشم نیاید.

در سال ۱۳۱۴ ش، دونالد ویلبر از بنای مسجد دیدن کرده و دوره‌های ساختمانی آن را تشخیص داده است. او در تفکیکی کلی ساختمان‌های آجری را عمدتاً مربوط به دوره صفویان و اکثر بناهای سنگی را متعلق به قبل از این دوره دانسته است.^{۴۲} ایوان جنوبی

مسجد جامع عتیق شیراز

کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا: قدیمی‌ترین کتیبه موجود در مسجد مورخ ۷۵۲ است و در عمارت خدای خانه یا بیت المصحف قرار دارد.^۱ بر دیوار غربی دهلیز شمالی، کتیبه‌ای به تاریخ ۹۴۰ است.^۲ بر کتیبه‌های ایوان جنوبی، تاریخ‌های ۹۷۳ و ۱۰۲۶ دیده می‌شود.^۳ کتیبه ورودی جنوب غربی مسجد مورخ ۱۰۲۷ و کتیبه‌های ورودی شمالی به تاریخ‌های ۱۰۲۸ و ۱۰۳۱ است.^۴ بر کتیبه ایوان شرقی، تاریخ ۱۰۳۴ قید شده است.^۵ این ماده تاریخ، در کتیبه منظوم مجاور منبر، حاکی از تاریخ تعمیر مسجد، سال ۱۰۹۲، است:
بکویباری^۶ توفیق ذوالجلال و دود

اساس کعبه دین بشد بسعی او معمور.^۷
در کتیبه‌ای سنگی، تاریخ ۱۸۵ آمده که دونالد ویلبر^۸ آن را ۱۱۸۵ دانسته است.^۹ کتیبه‌ای بر نمای شبستان شمال غربی به تاریخ ۱۱۹۳ است.^{۱۰} بر محراب دالان جبهه جنوبی، تاریخ ۱۳۶۱ ثبت شده است؛^{۱۱} و بر کتیبه‌ای در شبستان شمال شرقی، تاریخ ۱۳۴۷ ش دیده می‌شود.^{۱۲} علاوه بر این کتیبه‌ها، لوحه‌ای به شکل محراب در این مسجد وجود داشته که در تاریخی نامعلوم به مسجد وکیل^{*} منتقل شده است. سبک خط کوفی این لوحه دلیل تعلق آن به قرن پنجم یا ششم هجری قمری است.^{۱۳}

بانیان و سازندگان بنا: به نوشته مورخان، بانی اولیه مسجد عمرولیث صفاری بوده است.^{۱۴} در منابع آمده که آبش خاتون، آخرین حکمران سلسله سلغریان (اتابکان فارس)، مسجد را بازسازی و سلطان ابراهیم میرزا، فرزند شاهرخ تیموری، آن را مرمت کرده است.^{۱۵} کتیبه سردر مسجد نشان می‌دهد که در زمان

شاه عباس اول صفوی، امام‌قلی‌خان، والی فارس، با مباشرت محمدرضا الشیر، معروف به امین‌الملک، مسجد را مرمت و تجدید بنا کرده است.^{۱۶} کتیبه منبر سنگی حاکی از مرمت مسجد به همت امام‌وردی بیگ، پسر الله‌بیگی، والی فارس، است.^{۱۷} نام بانی عمارت خدای خانه، شاه ابواسحق، پسر شاه محمد اینجو، در کتیبه آن دیده می‌شود.^{۱۸} خطاط این کتیبه یحیی جمالی صوفی^{۱۹} و خطاط کتیبه سردر غیاث‌الدین علی جوهری^{۲۰} بوده است. واقف لوح مرمری مسجد نیز، که اکنون در مسجد وکیل^{*} قرار دارد، محمد بن مهدی بوده است.^{۲۱}

دیگر اطلاعات مکتوب: در کتب مختلف، بنای این مسجد به عمرولیث صفاری منتسب است که قدیمی‌ترین آن‌ها کتاب نظام التواریخ، نوشته قاضی نصیرالدین بیضوی در سال ۶۷۴، است.^{۲۲} علاوه بر این، می‌توان به کتاب شیرازنامه اشاره کرد که در آن آمده است عمرولیث در سال ۲۸۱ این مسجد را بنا کرد.^{۲۳} بر اساس نوشته‌های ابن بلخی در سال ۵۱۱، مسجد حیاط مرکزی داشته و عمارت بیت المصحف با فاصله مساوی از اضلاع شمالی و جنوبی صحن قرار داشته است.^{۲۴} ابن بطوطه نیز در سفرنامه خود نوشته است که صحن مسجد وسعت زیادی داشته و با سنگ مرمر مفروش بوده است.^{۲۵} در راهنمای آثار تاریخی شیراز آمده که بنای قدیمی این مسجد از حد فعلی بزرگ‌تر بوده و بازارچه شرقی و خانه‌های جنوبی و غربی را نیز شامل می‌شده و اکثر خانه‌های اطراف با سنگ‌های این مسجد بنا شده است.^{۲۶} مؤلف مرآة البلدان درباره عمارت خدای خانه آورده است: «در میان صحن مسجد، عمارتی مربع [و] بدیع و رفیع دوطبقه

Shahr-e Kord Jame` Mosque

Historic inscriptions: An inscribed brick panel set on the exterior wall of the mosque is dated 1270.¹

Commissioners and builders: The construction of this mosque was commissioned by Haj-Mohammad-Reza-Khan Sotudeh, a chieftain from the Riahi tribe. He has left behind bathhouses, schools, bridges and *qanats* as well, and the raw brick rampart of Chaleshtor and a *hose-khaneh*, which have now disappeared, were also built by him.² The polychrome tile-work of the spandrels facing the courtyard were made and installed by Mussavi-zadeh Kashi-paz.³

Evolution of the building: According to the above-mentioned inscription, the construction of this building was completed in 1270. According to *abjad*-encoded poetic inscriptions by Mir Seyyed Mohammad Emam Jomeb, the pool at the center of the courtyard yields the date 1335.⁴ Around the fiftieth decade, Haj Najaf-Qoli, a local notable, had the building restored and the courtyard paved with marble.⁵ The tile-work decoration also dates back to this time.⁶ The mosque used to have three entrances and another entrance was opened in recent decades at the center of the eastern side, behind its *eivan*. At present, this is the only entrance in use.⁷

12. Space adjoining the gonbad-khaneh

۱۲. فضای کنار گنبدخانه

1. Karim Nikzad Amir-Hosseini, *Shenakht-e Sarzamin-e Chahar Mahal*, (*Tarikh va Joghrafia-ye Chahar Mahal*) Esfahan, General Office of Art and Culture/Anjoman-e Asar-e Melli, 1357, pp. 392-393.

2. These informations are from the guidance of Mr Roozbeh Khosravi.

3. Karim Nikzad Amir-Hosseini, *Ibid*, p. 393.

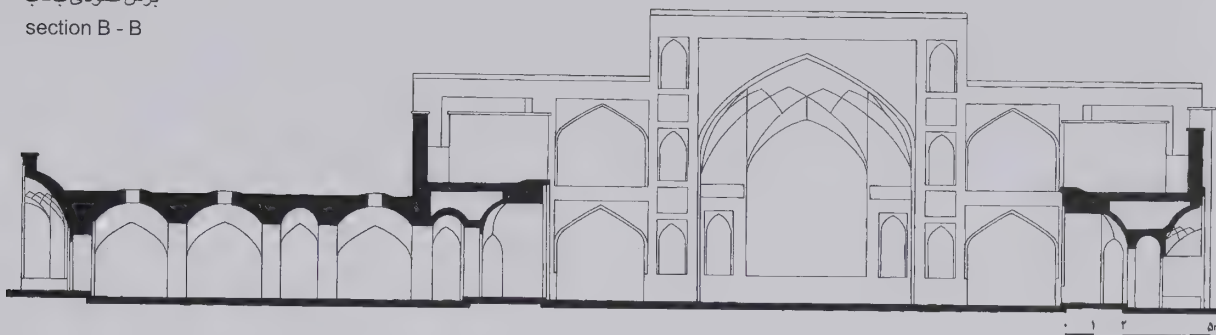
4. Karim Nikzad Amir-Hosseini, *Ibid*, p. 394.

5. *Ibid*, pp. 394-395.

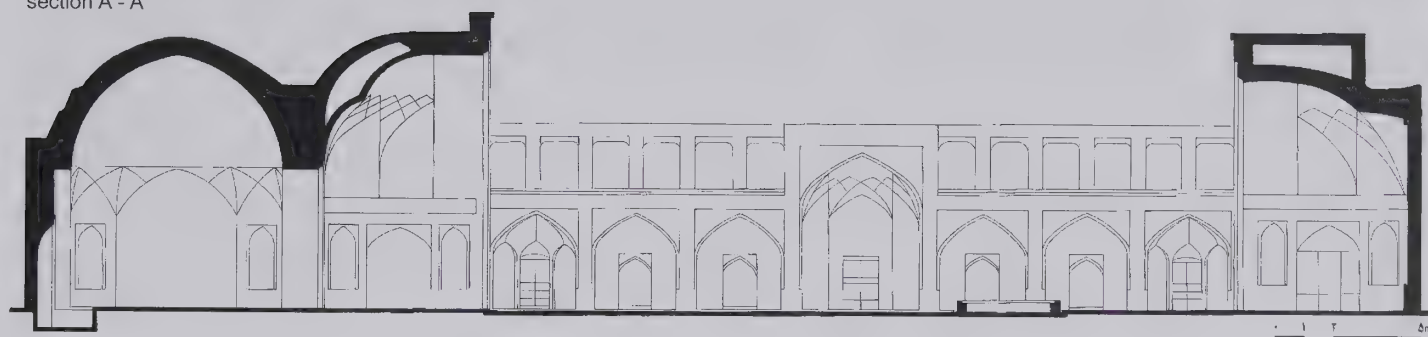
6. *Ibid*, p. 393.

7. See Footnote no. 2.

برش عمودی ب-ب
section B - B

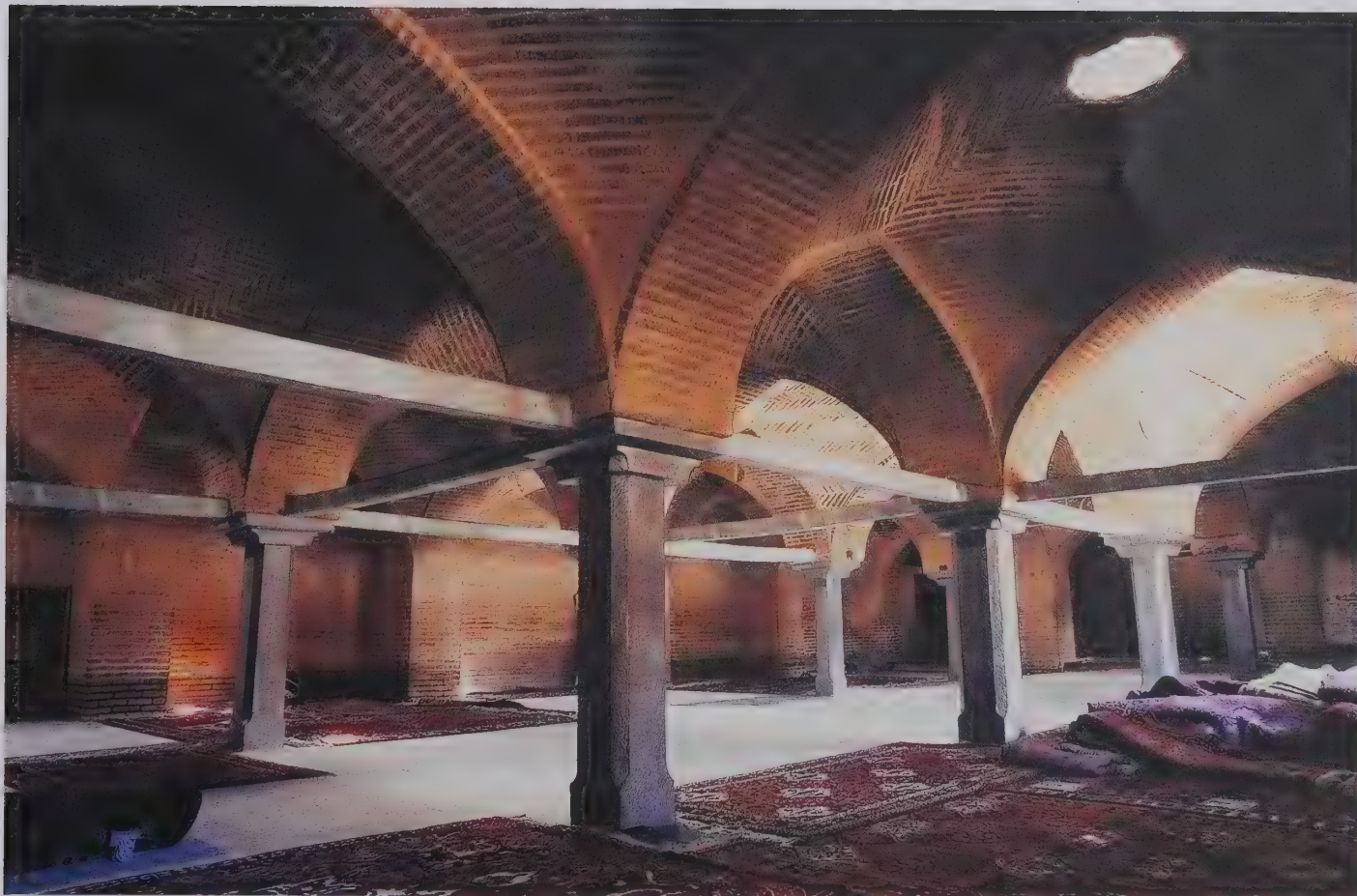

برش عمودی الف-الف
section A - A

11. Gonbad-khaneh

۱۱. گنبدخانه

9. Western side of the courtyard

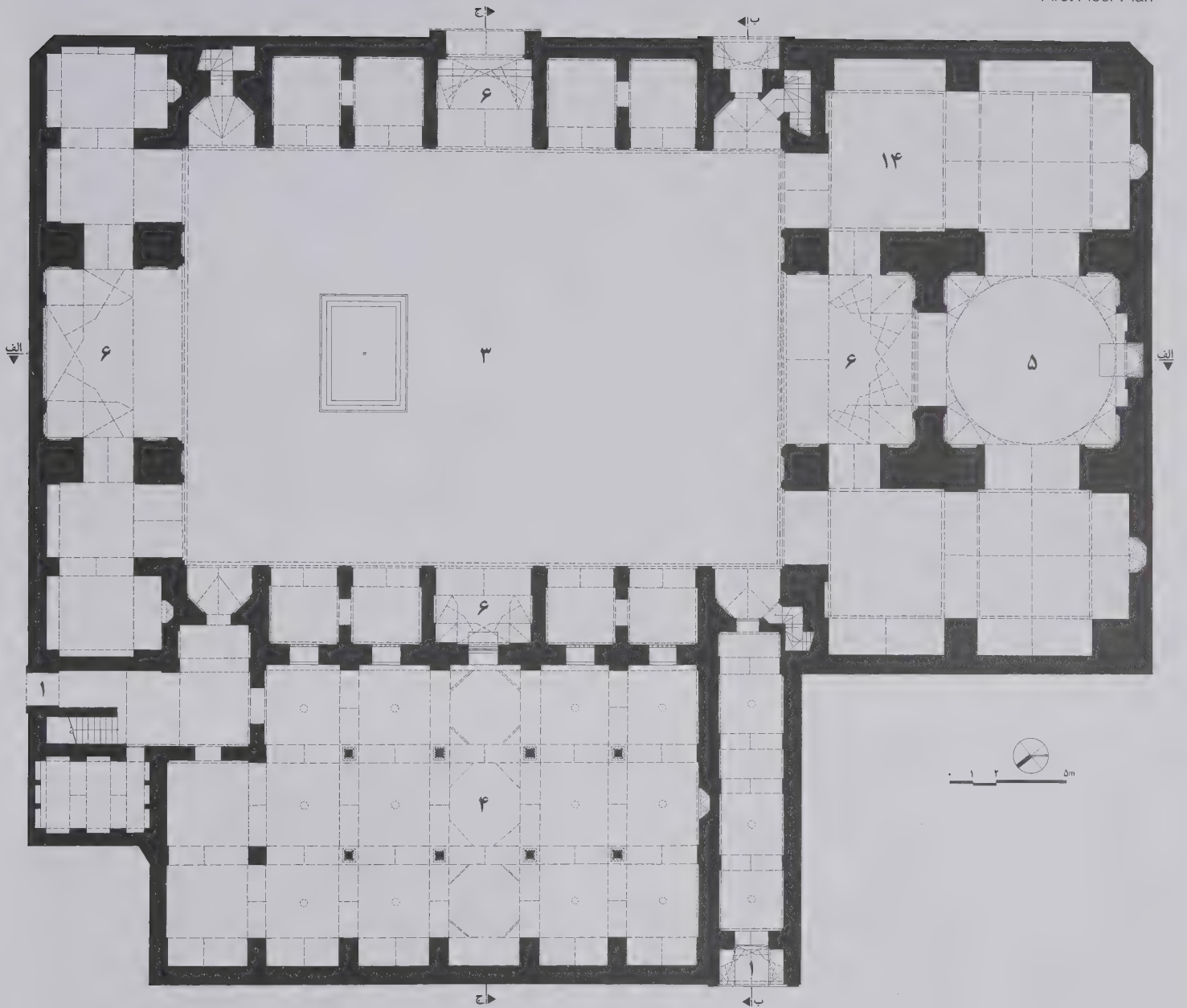
۹. جبهه غربی حیاط

10. Decorations of the southern *eivan*

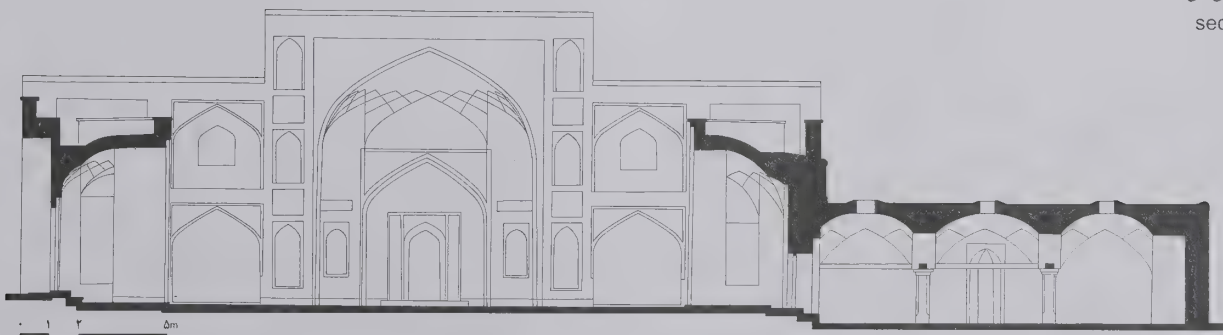
۱۰. تزیینات ایوان جنوبی

برش افقی طبقه اول
First Floor Plan

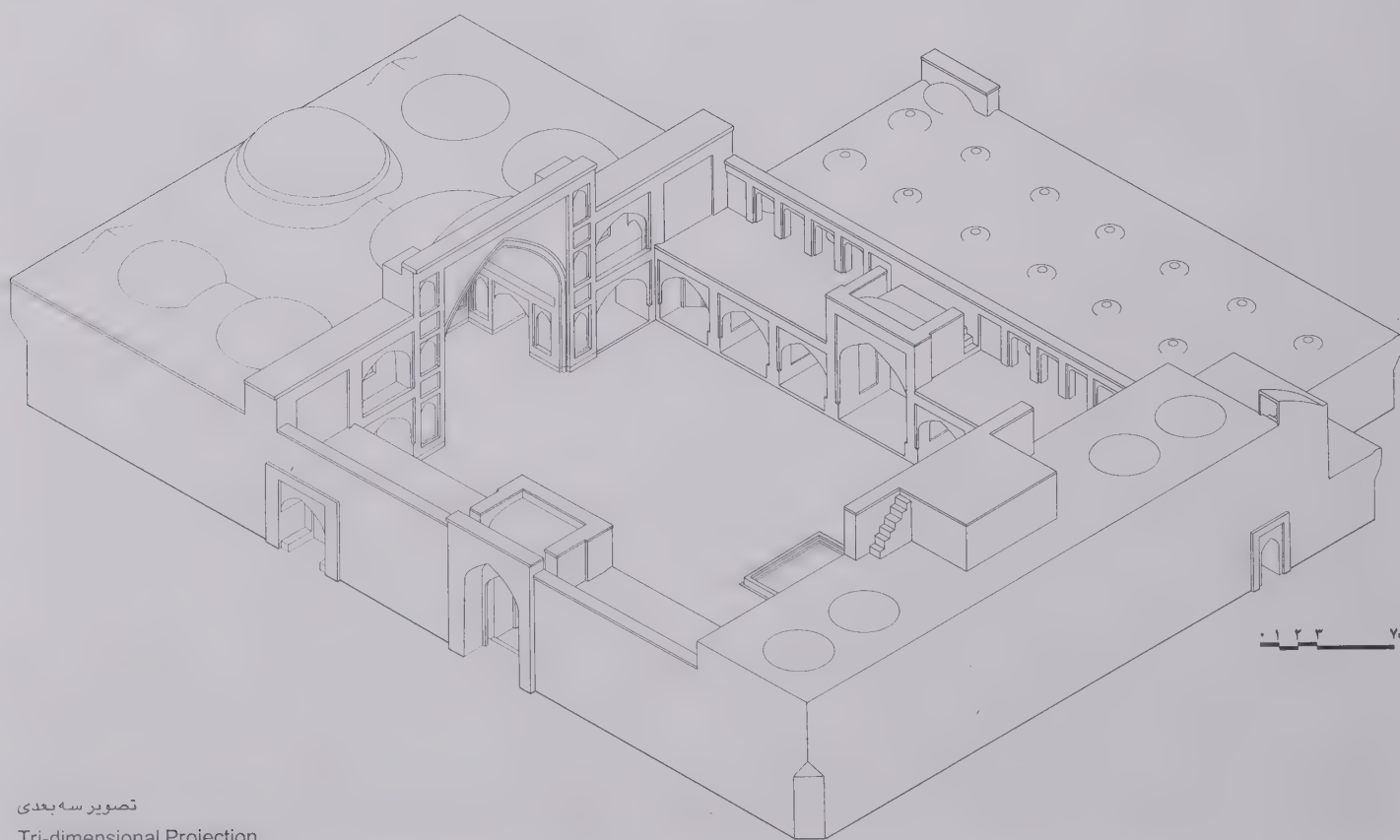
برش عمودی ج-ج
section C - C

8. Southern *eivan* and part of the western side of the courtyard

۸. ایوان جنوبی و بخشی از جبهه غربی حیاط

تصویر سه بعدی

Tri-dimensional Projection

مسجد جامع شهرکرد

7. Gonbad-khaneh

۷. گنبدخانه

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: کتیبه‌ای آجری بر دیوار خارجی مسجد به تاریخ ۱۲۷۰ است.^۱

بانیان و سازندگان بنا: بانی مسجد حاج محمدرضاخان ستوده، از خوانین خاندان ریاحی، بوده است. از او آثاری دیگر نیز، از جمله حمام و مدرسه و پل و قنات، باقی مانده است. باروی خشتی پیرامون چالستر و یک عمارت حوضخانه هم از آثار وی بوده که امروزه از بین رفته است.^۲ کاشی‌های هفت‌رنگ پشت بغل‌های نماهای صحن را موسوی‌زاده کاشی‌پز تهیه و نصب کرده است.^۳

سیر تحول بنا: با توجه به کتیبه یادشده، احداث این بنا در سال ۱۲۷۰ به پایان رسیده است. بر اساس اشعاری از میرسیدمحمد امام جمعه، حوض در سال ۱۳۳۵ احداث شده است.^۴ در حدود دهه پنجاه هجری شمسی، حاج نجفقلی، از بزرگان محل، رقباتی وقف مسجد کرد و سنگ فرش صحن مسجد و مرمت‌های دیگری با نظر تولیت آن انجام شد.^۵ تزیینات کاشی‌کاری نیز مربوط به این زمان است.^۶ مسجد از قدیم سه ورودی داشته و در دهه‌های اخیر، ورودی جدیدی در میانه جبهه شرقی، از پشت ایوان، ایجاد شده است. هم‌اکنون فقط از این ورودی استفاده می‌شود.^۷

(۱) کریم نیکزاد امیرحسینی، شناخت سرزمین چهارمحال (تاریخ و جغرافیای چهارمحال)، (اصفهان، اداره کل فرهنگ و هنر اصفهان / انجمن آثار ملی، ۱۳۵۷)، ص ۳۹۲ - ۳۹۳.
(۲) این اطلاعات از راهنمایی‌های آقای روزبه خسروی است.
(۳) کریم نیکزاد امیرحسینی، همان، ص ۳۹۳.
(۴) همان، ص ۳۹۴.
(۵) همان، ص ۳۹۴ - ۳۹۵.
(۶) همان، ص ۳۹۳.
(۷) بنگرید به پانوش ۲.

Shushtar Jame` Mosque

Historic inscriptions: Two wooden inscriptions on the mosque's superb pulpit bear the date 445.¹ Nosratollah Meshkati has also given references to inscriptions dated back to 445, 683, 933, 1175, 1213 within this building.² According to Ahmad Eqtedari other inscriptions dated 947³, 953⁴, 1033⁵ and 1115⁶ exist on the southern wall of the mosque's *shabestan* which seems to be correct compared to others since they have been recorded exactly from the inscriptions themselves. One of these is an edict of the Safavid monarch, Shah Tahmasb, and three others reproduce an edict of the Safavid Shah Soltan-Hosseini dated 1116.⁷ An inscription in the building bears the date 892 and two stone slabs on its arch are dated 1175.⁸ Another stone inscription on the base of the arch bears the date 1330.⁹

Commissioners and builders: According to existing sources, the construction of this mosque was begun by Al-Mo`tazz-bellah, the thirteenth `Abbasid caliph, who was unable to finish it during his lifetime. After him, his successors Al-Qader-bellah and Moqtada-be-Amrellah devoted efforts to its completion, which was eventually achieved under Al-Mostarshed-bellah, the twenty-ninth `Abbasid caliph.¹⁰ The construction of the mosque's minaret was commissioned by Soltan-Oveis ebn-e Sheikh-Hosseini Yunani¹¹ (also Ilkani¹² or Chupani¹³). Existing sources name Pahlavan-Reza Qassab and Haj-Fath-od-Din Khayyat as having commissioned the restoration of the building¹⁴ and the name of Mansoor Ab-ol-Harees can be read on the pulpit of the mosque.¹⁵

Information from written sources: *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani-e Iran* notes that the similarity between the curvature of the vaults, the tall *eivan* and the *shabestan* of this mosque with ancient Sasanian-style Iranian buildings throws some light on the age of the building and its early Islamic origins.¹⁶ The author of *Tazkere-ye Shushtar* points out the inscription of the minaret, which includes the name of Soltan-Oveis and is dated 822.¹⁷ But, Sharaf-od-Din Shushtari has stated that Soltan-Oveis died in 776. Thus, either the author of *Tazkere-ye Shushtar* has erroneously recorded the inscription of the minaret as being dated 822 or the building of the minaret was built by Soltan-Oveis himself and the inscription was written in his name by his successors.¹⁸ Describing this building, the author of *Mer'at-ol-Boldan* writes, "... the mosque consists of a superb and large inner yard and a very large courtyard

amid which lies a lake-like pool surrounded by terraced spaces..."¹⁹ whereas today only a *shabestan* remains from the mosque. An engraving of the portico and minaret of this mosque appears in Mme. Dieulafoy's travel account.²⁰

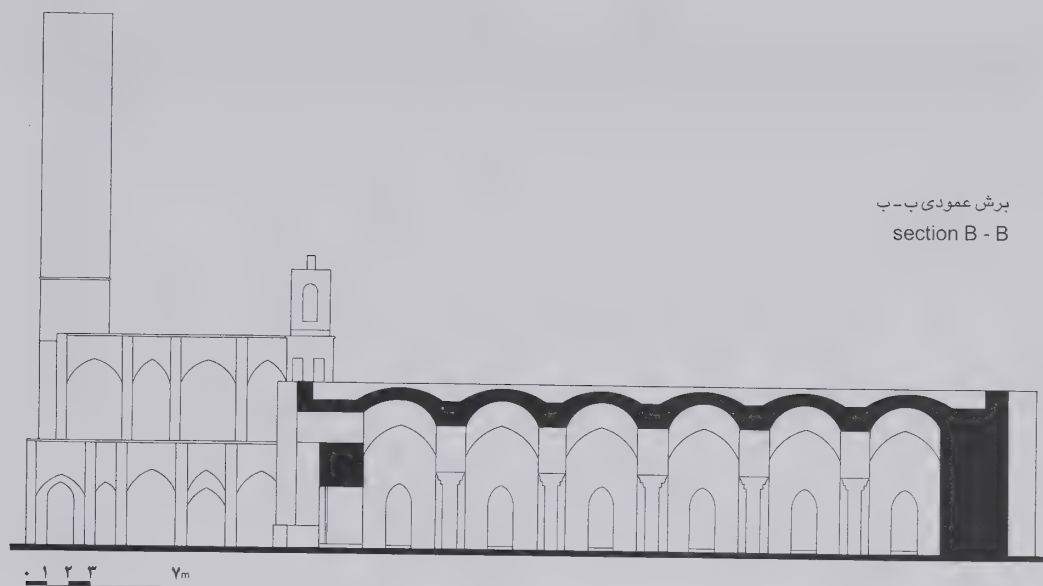
Evolution of the building: As mentioned above, the original building of the mosque dates back to the early centuries of the Islamic era. It was covered with wooden beams until the year 1087, when some of the beams broke and beams of the same length and diameter could not be found. At this time, the mosque was rebuilt as it is today by a number of benevolent people. A poet has thus written the *abjad*-encoded date of these repairs:

برخاست یکی از آن میانه

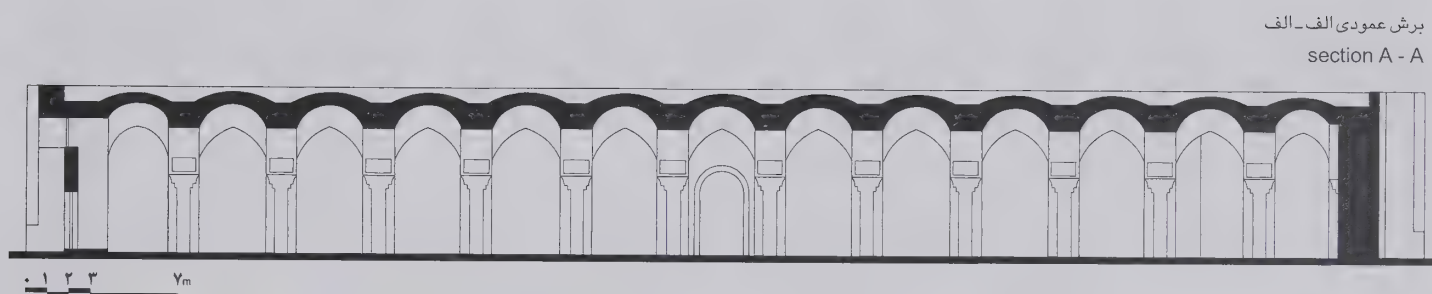
گفتا مسجد شده خدا ساز

which indicates the year 1088.²¹ Originally, the minaret was much taller than today, most of it having collapsed in the course of time. Both the mosque and the minaret have been repeatedly repaired and restored. Many of the mosque's inscriptions have disappeared due to recurrent repairs and a number of the inscriptions existing in the mosque may have been brought in from elsewhere.²²

1. Seyyed 'Abdollah ebn-e Seyyed Nour-od-Din Hosseini Shushtari, *Tazkere-ye Shushtar*, Tehran, Heydari Printing, p. 12.
2. Nosratollah Meshkati, *Fehrest-e Bana-ha-ye Tarikhi va Amaken-e Bastani Iran*, 1st issue of the National Iranian Historical Monument Preservation Organization, Tehran, National Iranian Historical Monument Preservation Organization, 1345, p. 85.
3. Ahmad Eqtedari, *Diar-e Shahryaran (Asar va Bana-ha ye Tarikhi-e Kuzestan)*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli, 1353, p. 678.
4. Ibid, p. 677.
5. Ibid.
6. Ibid, p. 681.
7. Ibid, pp. 678 & 680.
8. Ibid, pp. 681-682.
9. Ibid, p. 682.
10. Seyyed 'Abdollah ebn-e Seyyed Nour-od-Din Hosseini Shushtari, Ibid, pp.
11. Ibid, p. 14.
12. Ahmad Eqtedari, Ibid, p. 675.
13. Nosratollah Meshkati, Ibid, p. 85.
14. Mir 'Abd-ol-Latif Khan Shushtari, *Tohfah-ol-'Alam va Zeylat-ol-Tohfah*, compiled by Samad Movahed, Tehran, Tahoori, 1363, pp. 58-59.
15. Nosratollah Meshkati, Ibid.
16. Ibid, pp. 85-86.
17. Seyyed 'Abdollah ebn-e Seyyed Nour-od-Din Hosseini Shushtari, Ibid, p. 14.
18. Ahmad Eqtedari, Ibid, pp. 682-683.
19. Mohammad-Hassan-Khan E'temad-ol-Saltaneh, *Mer'at-ol-Boldan*, compiled by 'Abd-ol-Hosseini Nava'i and Mir Hashem Mohadess, Tehran, University of Tehran, 1367, 4 volumes, vol. 1, p. 701.
20. Jane Dieulafoy, *La Perse, La Chaldée et La Susiane*, translated by 'Ali Mohammad Farahvashi, compiled by Bahram Farahvashi, Tehran, University of Tehran, 1369, p. 720.
21. Mir 'Abd-ol-Latif Khan Shushtari, Ibid.
22. Ahmad Eqtedari, Ibid, p. 681.

برش عمودی پ-ب
section B - B

برش عمودی الف-الف
section A - A

6. Minaret

۶. مناره

5. Shabestan

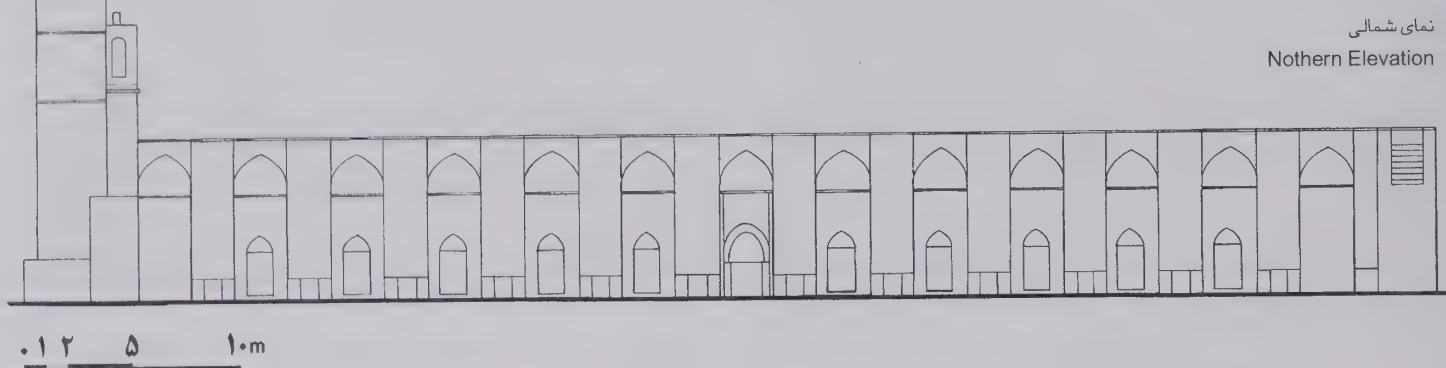

۵. شبستان

نمای شرقی
Eastern Elevation

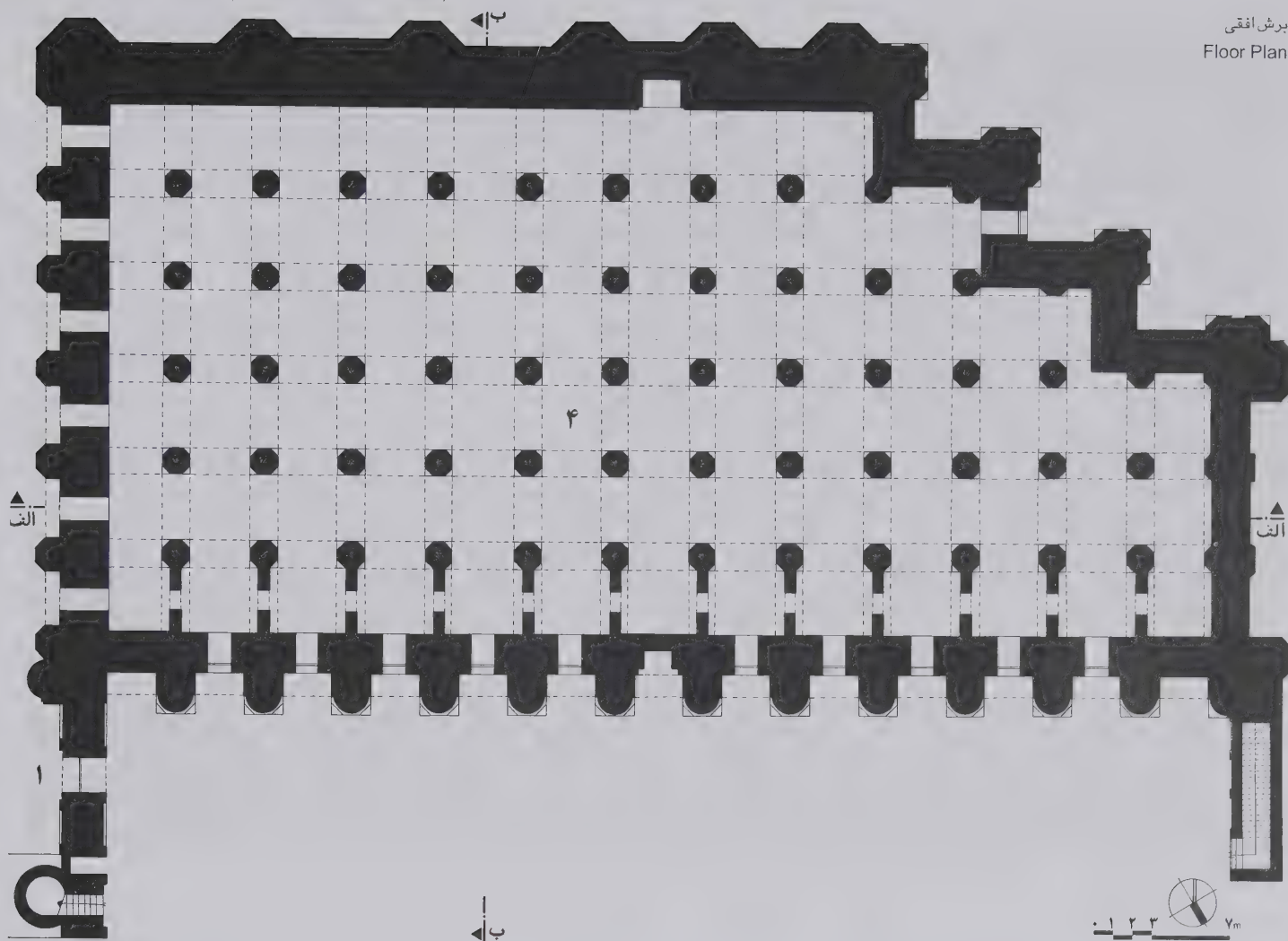
نمای شمالی
Northern Elevation

4. Shabestan

۴. شبستان

3. Shabestan

۳. شبستان

1. Shabestan

۱. شبستان

2. Exterior facade

۲. نمای بیرونی

مسجد جامع شوشتر

کتیبه‌های تاریخ دار بنا: بر دو کتیبه چوبی منبر نفیس مسجد، تاریخ ۴۴۵ حک شده است.^۱ نصرت الله مشکوتی به وجود کتیبه‌هایی با تاریخ‌های ۴۴۵، ۶۸۳، ۹۳۳، ۱۱۷۵، ۱۲۱۳ در این بنا اشاره کرده است.^۲ به نوشته احمد اقتداری، در ضلع جنوبی شبستان مسجد، کتیبه‌هایی به تاریخ‌های ۳۹۴۷، ۴۹۵۳، ۵۱۰۳۳، ۶۱۱۱۵ وجود دارد که به نظر می‌رسد این تاریخ‌ها صحیح‌تر باشد، چون عیناً از کتیبه‌ها نقل شده است. بر یکی از کتیبه‌های شبستان، فرمانی از شاه طهماسب صفوی و بر سه کتیبه دیگر فرمانی از شاه سلطان حسین صفوی، مورخ ۱۱۱۶، دیده می‌شود.^۷ کتیبه‌ای در بنا به تاریخ ۸۹۲ است و دو قطعه سنگ بر سردر آن مورخ ۱۱۷۵ و کتیبه سنگی دیگری در پایه سردر به تاریخ ۱۳۳۰ بوده است.^۸

بانیان و سازندگان بنا: بر اساس منابع بررسی شده، المعتمد بالله، خلیفه سیزدهم عباسیان، ساخت این مسجد را آغاز کرد؛ ولی موفق به اتمام آن نشد. پس از وی، دیگر خلفا، القادر بالله و مقتدی بامر الله، به تکمیل ساختمان مسجد پرداختند تا آن که در زمان المسترشد بالله، خلیفه بیست و نهم عباسیان، بنای مسجد به پایان رسید.^۹ بانی مناره مسجد سلطان اویس بن شیخ حسن یونانی^{۱۰} / ایلکانی^{۱۱} / چوپانی^{۱۲} بوده است. در منابع بررسی شده، پهلوان رضای قصاب و حاج فتح الدین خیاط بانیان مرمت بنا معرفی شده‌اند.^{۱۳} بر منبر مسجد نیز نام منصور ابوالحارث حک شده است.^{۱۴}

دیگر اطلاعات مکتوب: در فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، آمده است که شباهت قوس طاق‌ها و ایوان رفیع و شبستان مسجد به شیوه معماری دوره ساسانیان قدمت بنا و تعلق آن را به قرون اولیه هجری قمری تا حدی روشن می‌سازد.^{۱۵} مؤلف تذکره شوشتر به کتیبه مناره، حاوی نام سلطان اویس و مورخ به ۸۲۲، اشاره کرده است؛^{۱۶} ولی شرف الدین شوشتری آورده که سلطان اویس در سال ۷۷۶ از دنیا رفته است؛ و احتمالاً یا مؤلف تذکره شوشتر تاریخ کتیبه مناره را اشتباهاً ۸۲۲ ذکر کرده یا اصل بنای مناره از سلطان اویس بوده است و جانشینانش پس از اتمام بنا کتیبه آن را به نام وی نوشته‌اند.^{۱۷} مؤلف مرآة البلدان در توصیف بنا نوشته

است: «کلیه مسجد عبارت است از: اندرونی عالی و وسیع و حیاطی بسیار بزرگ، که در وسط آن حوضی دریاچه مانند است؛ و در دور حوض، بر اطراف آن فضا، صفه‌ها ساخته‌اند.»^{۱۸} البته امروزه از مسجد، فقط شبستان آن باقی است. در سفرنامه دیولافوا^{۱۹}، تصویری از سردر و مناره مسجد دیده می‌شود.^{۲۰}

سیر تحول بنا: چنان که گذشت، بنای نخست مسجد متعلق به سده‌های اولیه هجری قمری است. اولین سازندگان بنا آن را با تیرهای چوبی پوشانده بودند تا آن که در سال ۱۰۸۷ تعدادی از تیرها شکست؛ و چون برای تعمیر، چوبی به بلندی و قطر آن‌ها یافت نشد، عده‌ای خیر بنا را به صورت امروزی بازسازی کردند. شاعری ماده تاریخ این تعمیر را چنین سروده است:

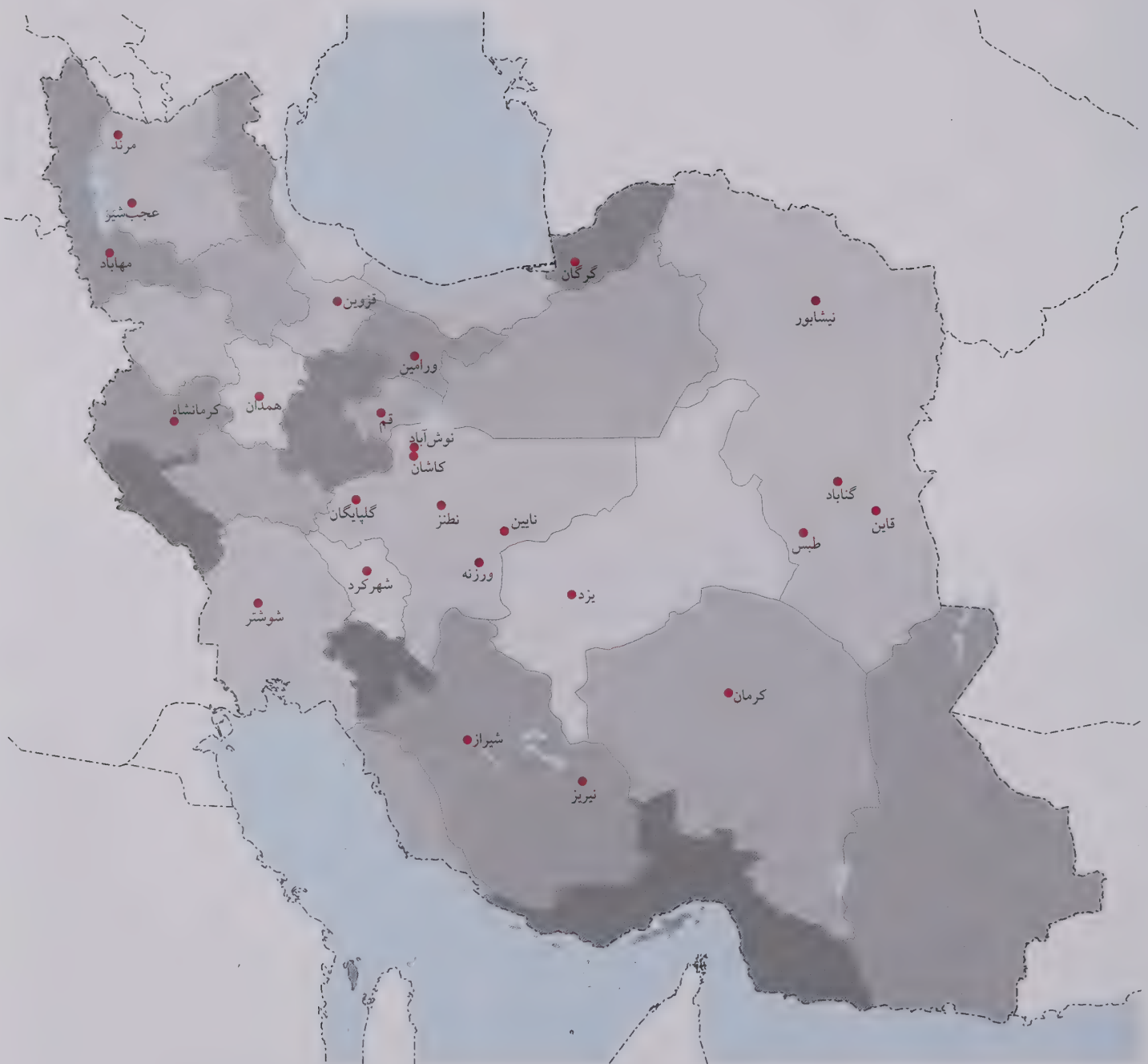
برخاست یکی از آن میانه

گفتا مسجد شده خداساز

که سال ۱۰۸۸ را نشان می‌دهد.^{۲۱} مناره مسجد در گذشته ارتفاع بیش‌تری داشته و امروزه قسمت زیادی از آن فرو ریخته است. بنای مسجد و مناره آن بارها تعمیر و مرمت شده است. بسیاری از کتیبه‌های مسجد در تعمیرات مکرر از بین رفته است؛ و احتمال می‌رود که تعدادی از کتیبه‌های موجود در مسجد از خارج به آن‌جا منتقل شده باشد.^{۲۲}

- (۱) سید عبدالله بن سید نورالدین الحسینی شوشتری، تذکره شوشتر، (تهران، چاپخانه حیدری)، ص ۱۲.
- (۲) نصرت الله مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، (تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۵)، ص ۸۵.
- (۳) احمد اقتداری، دیار شهرباران (آثار و بناهای تاریخی خوزستان)، (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳)، ص ۶۷۸.
- (۴) همان، ص ۶۷۷.
- (۵) همان جا.
- (۶) همان، ص ۶۸۱.
- (۷) همان، ص ۶۷۸ و ۶۸۰.
- (۸) همان، ص ۶۸۱ - ۶۸۲.
- (۹) سید عبدالله بن سید نورالدین الحسینی شوشتری، همان، ص ۱۲ - ۱۳.
- (۱۰) همان، ص ۱۴.
- (۱۱) احمد اقتداری، همان، ص ۶۷۵.
- (۱۲) نصرت الله مشکوتی، همان، ص ۸۵.
- (۱۳) میر عبداللطیف خان شوشتری، تحفة العالم و ذیل التحفه، به کوشش صمد محمد، (تهران، طهوری، ۱۳۶۳)، ص ۵۸ - ۵۹.
- (۱۴) نصرت الله مشکوتی، همان جا.
- (۱۵) همان، ۸۵ - ۸۶.
- (۱۶) سید عبدالله بن سید نورالدین الحسینی شوشتری، همان، ص ۱۴.
- (۱۷) احمد اقتداری، همان، ص ۶۸۲ - ۶۸۳.
- (۱۸) محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷)، ج ۴، ص ۷۰۱.
- (۱۹) Jane Dieulafoy (1851-1916)، همان، ص ۲۰.
- (۲۰) ژان دیولافوا، ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش بهرام فره‌وشی، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹)، ص ۷۲۰.
- (۲۱) میر عبداللطیف خان شوشتری، همان جا.
- (۲۲) احمد اقتداری، همان، ص ۶۸۱.

موقعیت شهرهای آثار این دفتر در کشور

- گلشن، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۱، ش ۳۹۳.
- گذار، آندره و دیگران. آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷، ج ۴.
- گلریز، سیدمحمدعلی. مینودر یا باب الجنة قزوین (تاریخ و جغرافیای تاریخی قزوین)، مجموعه تراث قزوین، قزوین، طه / میراث فرهنگی قزوین، ۱۳۶۸، ج ۲.
- گلشن، صدیقه. «بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد و بررسی تاریخچه مسجد جامع کبیر یزد»، صُفّه، نشریه علمی - پژوهشی معماری و شهرسازی، سال ۸، ش ۲۶، (بهار و تابستان ۱۳۷۷).
- لسترنج، گای. جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی (بین النهرین، ایران و آسیای مرکزی از زمان فتوحات مسلمین تا ایام تیمور)، ترجمه محمود عرفان، زیر نظر احسان یارشاطر، مجموعه ایران شناسی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.
- مجتبوی، سیدحسین. جغرافیای تاریخی گناباد، پژوهشی در جغرافیای تاریخی گناباد، کاخک، بجستان و بیدخت، مشهد، سیدحسین مجتبوی / مرندیز، ۱۳۷۴.
- مخلصی، محمدعلی. فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی، ویرایش هوشنگ انصاری، مجموعه فهرست بناهای تاریخی ایران، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۱.
- مدرسی طباطبایی، حسین. تربت پاکان، قم، چاپخانه مهر، ۱۳۳۵، ج ۲.
- مدیحیان، محمدرضا و سیدعبدالرضا رضوی. آثار تاریخی همدان (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی و صدیقه گلشن، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۱، ش ۳۹۲.
- مروارید، یونس. مراغه «افرازه رود» از نظر اوضاع: طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی، یونس مروارید، ۱۳۷۲.
- مستوفی بافقی، محمدمفید. جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، تهران، کتاب فروشی اسدی، ۱۳۴۰، ج ۳.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۹.
- مشکونی، نصرت الله. فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۵.
- _____ . فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اولین نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹.
- مشکور، محمّدجواد. نظری به تاریخ آذربایجان و آثار باستانی و جمعیت شناسی آن، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۹.
- مصطفوی، سیدمحمدتقی. اقلیم پارس (آثار تاریخی و اماکن باستانی فارس)، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۳.
- _____ . توضیح مختصر درباره تاریخ مسجدجامع گناباد، هنر و مردم، ش ۹۶ و ۹۷ (مهر و آبان ۱۳۴۹).
- _____ . هگمتانه، آثار تاریخی همدان و فصلی درباره ابوعلی سینا، تهران، ۱۳۳۲.
- معروفی، خسرو و حسن شهابی. نگاهی به بناهای تاریخی شهرهای مهاباد، تکاب، بوکان (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی و صدیقه گلشن، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۱، ش ۳۹۵.
- معطوفی، اسدالله. استرآباد و گرگان در بستر تاریخ ایران: نگاهی به ۵۰۰ سال تاریخ منطقه، مشهد، درخشش، ۱۳۷۴.
- معینی، اسدالله. جغرافیا و جغرافیای تاریخی گرگان و دشت، ۱۳۴۴.
- مقدسی، ابو عبدالله محمدبن احمد. احسن لتقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱، ج ۲.
- مقری، علی اصغر. بناهای تاریخی خراسان، مشهد، اداره کل فرهنگ خراسان، ۱۳۵۹.
- منشی قمی، قاضی میراحمد بن شرف الدین حسین. گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران، کتابخانه منوچهری، ۱۳۶۶.
- مولوی، عبدالحمید. آثار باستانی خراسان (شامل آثار و ابنیه تاریخی جام و نیشابور و سبزوار)، نخستین نشریه انجمن آثار ملی خراسان، مشهد، اداره کل فرهنگ و هنر خراسان، ۲۵۳۵.
- نائینی، میرزاعلی خان. گزارش کویر: سفرنامه صفاء السلطنة نائینی (تحفة الفقراء)، به اهتمام محمد گلبن، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۶.
- نادری، بقرات. «تاریخچه طبس و نگاهی کوتاه به بناهای باستانی آن»، هنر و مردم، سال ۱۶، ش ۱۸ (فروردین ۲۵۳۷).
- _____ . «مسجدجامع قاین»، اثر، سال ۱، ش ۱ (بهار ۱۳۵۹).
- ناصر خسرو. سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، زوار، ۱۳۵۷.
- نراقی، حسن. آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- _____ . آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، ۱۳۷۴.
- نیکزاد امیرحسینی، کریم. شناخت سرزمین چهارمحال (تاریخ و جغرافیای چهارمحال)، اصفهان، اداره کل فرهنگ و هنر اصفهان / انجمن آثار ملی، ۱۳۵۷.
- وزیری، احمدعلی خان. تاریخ کرمان، به تصحیح و تحشیه محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران، علمی، ۱۳۶۴، ج ۲.
- _____ . جغرافیای کرمان، به کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۴.
- ویلبر، دونالد. مسجد عتیق (جامع) شیراز (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱)، ترجمه فریبا اتحادی و شیدا بیداری، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۶، ش ۲۴۷.
- ویلبر، دونالد ن. معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، زیر نظر محمد سعیدی، مجموعه معارف عمومی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶.
- ویلبر، دونالد و لیزا گلمبک. معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر و محمدیوسف کیانی، ویرایش شهین دافعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
- ویلسن، ج. کریستی. تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، یساولی / فرهنگسرا، ۱۳۶۶.
- همت کرمانی، محمود. تاریخ مفصل کرمان و رویدادهای صد سال اخیر ایران، تهران، همت، ۱۳۵۰.
- هتفر، لطف الله. «اصفهان در دوره جانشینان تیمور»، هنر و مردم، سال ۱۴، ش ۱۶۳ (اردیبهشت ۲۵۳۵).
- _____ . گنجینه آثار تاریخی اصفهان (آثار باستانی والواح و کتیبه های تاریخی در استان اصفهان)، اصفهان، امامی، ۱۳۴۴.
- _____ . گنجینه آثار تاریخی اصفهان (آثار باستانی والواح و کتیبه های تاریخی در استان اصفهان)، اصفهان، ثقفی، ۱۳۵۰.

فهرست منابع

- آذری، علاء‌الدین. «ورامین»، شهرهای ایران، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸، ۴ ج.
- ابن بطوطه. سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، زیر نظر احسان یارشاطر، مجموعه ایران‌شناسی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.
- ارباب، محمدتقی بیگ. تاریخ دارالایمان قم، به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم، حکمت، ۱۳۵۳.
- اسدی، سامان و دیگران. گنبد‌های سلجوقی، (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۶، ش ۲۴۶.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. مرآة لیلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، ۴ ج.
- _____ . مرآة لیلدان، به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸، ۴ ج.
- اعظم واقفی، سیدحسین. میراث فرهنگی نطنز: آثار تاریخی، آداب و سنت‌ها و تاریخ نطنز، ویرایش هوشنگ انصاری، تهران، سیدحسین اعظم واقفی، ۱۳۷۴، ۲ ج.
- افسری کاشانی، امیرمسعود و بابک شکوری. مسجدجامع همدان (پروژه درس مبانی نظری مرمت ابنیه)، به راهنمایی فرهاد فخاری تهرانی و احمد اصغریان جدی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۰، ۲ ج، ۱ ج، ش ۳۵۸۳/۱.
- افشار، ایرج. یادگارهای یزد (معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی شهر یزد)، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴، ۲ ج.
- افشار (سیستانی)، ایرج. کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، مجموعه ایران‌شناسی، تهران، زرین، ۱۳۷۱، ۲ ج.
- اقتداری، احمد. دیار شهبازان (آثار و بناهای تاریخی خوزستان)، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳.
- الحسینی شوشتری، سیدعبدالله بن سیدنورالدین. تذکره شوشتر، تهران، چاپخانه حیدری.
- السهمی، حمزة بن یوسف. تاریخ جرجان، زیر نظر محمد المعیدخان، بیروت، عالم‌الکتب، ۱۹۸۷ م/ ۱۴۰۷ ق.
- اللهوردیان طوسی، حسین. سفر به خراسان، مشهد، کتابکده، ۱۳۷۱.
- امامی، فضل‌الله و دیگران. مسجد جامع زنجان (پروژه درس مبانی نظری مرمت ابنیه)، به راهنمایی فرهاد فخاری تهرانی و دیگران، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۷۲، ش ۴۲۱.
- امداد، حسن. شیراز در گذشته و حال، شیراز، اتحادیه مطبوعاتی فارس، ۱۳۳۹.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. راهنمای آثار تاریخی کرمان، نشریه فرهنگ استان هشتم، تهران، اداره کل فرهنگ کرمان، ۱۳۳۵.
- بلاغی، سیدعبدالحجّت. کتاب تاریخ نائین، تهران، مظاهری، ۱۳۶۹ ق، ۳ ج.
- بیگلری، هرمز. گذری بر تاریخ کرمانشاه (باختران)، از آغاز تا اوایل قاجاریه، کرمانشاه، کاشفی، ۱۳۷۰.
- پدرام (زوزان)، محمود. تمدن مهاباد (مجموعه آثار باستانی از قلعه دمدم تا تخت سلیمان)، تهران، هور، ۱۳۷۳.
- پوپ، آرتور اپهام. معماری ایران: پیروزی شکل و رنگ، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، یساولی / فرهنگسرا، ۱۳۶۵.
- تابنده گنابادی (رضاعلیشاه)، حاج سلطان حسین. تاریخ و جغرافیای گناباد، تهران، حقیقت، ۱۳۷۹.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن. تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، زیر نظر احسان یارشاطر، مجموعه متون فارسی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳.
- حسینی قمی، صفی‌الدین محمد بن محمدهاشم. خلاصه لیلدان، به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم، حکمت.
- خانی، محمدتقی و دیگران. تاریخچه کوتاهی پیرامون مسجدجامع گلپایگان (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۵، ش ۶۲.
- دیباج، اسماعیل. آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، تهران، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، ۱۳۴۵.
- دیولافوا، ژان. ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
- _____ . ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- ذبیحی، مسیح. گرگان‌نامه، تهران، بابک، ۱۳۶۳.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. آثار ملی اصفهان، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.
- زرکوب شیرازی، ابوالعباس احمد بن ابی‌الخیر. شیرازنامه، به تصحیح و اهتمام بهمن کریمی، طهران، کتابخانه‌های احمدی و معرفت شیرازی، ۱۳۵۰.
- زمانی، عباس. گناباد: پیر تاریخ، به کوشش ناصر زمانی، گناباد، مردنیز، ۱۳۷۳.
- _____ . «مسجد جامع گناباد»، هنر و مردم، ش ۹ (خرداد ۱۳۴۹).
- سازمان میراث فرهنگی کشور. پرونده مسجدجامع گلپایگان.
- _____ . پرونده مسجدجامع گناباد.
- ستوده، منوچهر. از آستارا تا استارباد، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، ۱۳۷۷، ۱۰ ج.
- شوشتری، میرعبداللطیف خان. تحفة العالم و ذیل التحفه، به کوشش صمد موحد، تهران، طهوری، ۱۳۶۳.
- شیبانی، زرین‌تاج. مسجدجامع ورامین — گزارش‌های فعالیت‌های تعمیراتی سال ۷۳، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، مرکز اسناد و مدارک علمی.
- شیبانی، زرین‌تاج و حسن محیعلی. «طرح بازسازی سردر مسجد جامع ورامین»، اثر، ش ۱۲ - ۱۴ (اسفند ۱۳۶۵).
- فرحانی، علی و دیگران. آلبوم عکس مسجد عتیق شیراز (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۶۶، ش ۵۸.
- فلاری، اس. «مسجد نائین»، ترجمه کلود کرباسی، اثر، ش ۲۲ و ۲۳.
- فیض قمی، عباس. گنجینه آثار قم (قم و مشاهد)، مجموعه تصنیفات فیض، قم، مهر استوار، ۱۳۴۹، ۲ ج.
- قزوینی رازی، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل. نقض معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض «بعض فضائح الزوافض»، به تصحیح میرجلال‌الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن. تاریخ قم، تهران، توس، ۱۳۶۱.
- قوجانی، عبدالله. «بررسی کتیبه‌های تاریخی مجموعه نطنز و مسجدجامع نائین»، با توضیحاتی از باقر شیرازی، اثر، ش ۲۶ و ۲۷ (۱۳۵۷).
- کاتب، احمد بن حسین بن علی. تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران، فرهنگ ایران زمین / امیرکبیر، ۲۵۳۷.
- کاشان در آیین گذشته و حال، کاشان، انجمن ادبی صبا، ۱۳۴۹.
- کریمی، بهمن. راهنمای آثار تاریخی شیراز، تهران، اقبال، ۱۳۲۷.
- کلاتری، احسان و دیگران. بررسی ابنیه تاریخی نیشابور (پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۲)، به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی و صدیقه

کاسه‌سازی: نوعی از کاربرندی، متشکل از چند جزء کاسه‌مانند و آویز.

کاشی: صفحهٔ رنگین سفالی برای تزیین بنا، که روی آن کاملاً لعاب دار است و معمولاً به اشکال سادهٔ هندسی پخته می‌شود. به عکس سفال، شکل کاشی در پیش از پخت تابع طرح تزیینی خاصی نیست یا، حداکثر، تابع طرح تزیینی ساده — و نه پیچیده — است.

کاشی خشتی: کاشی مربع شکل با اندازه‌ای نزدیک به خشت.

کاشی‌کار: کسی که کاشی را مطابق طرح در بنا نصب می‌کند.

کاشی معرق: نوعی کاشی که به شیوهٔ معرق می‌سازند.

کاشی هفت‌رنگ: نوعی کاشی خشتی که آن را پیش از پختِ نهایی با طرح‌ها و رنگ‌های متفاوت نقاشی می‌کنند.

کتیبه: (۱) نوشته‌ای که برای تزیین یا تیمن یا رساندن پیام بر قسمتی از بنا نقش می‌کنند. (۲) قابی در بالای نما یا در یا پنجره شبیه به محل کتیبه (در معنای ۱)، اما بدون نوشته.

کرسی: سکویی که بنا بر آن می‌نشیند.

کلاف: عنصری کششی برای مهار کردن نیروی رانشی در بنا.

کمرپوش: سقفی که در کمر یا میانهٔ فضایی زده می‌شود و آن را به دو طبقه تقسیم می‌کند.

گچ‌بری: نوعی تزیین، حاصل بردن و تراشیدن اندود گچ به اشکال مختلف.

گذر: مسیر فرعی در شهر و بازار.

گرم‌خانه: (۱) شبستان زمستانی. (۲) در حمام، محل اصلی استحمام و جای مشّت‌مال، که خزینه از ملحقات آن است.

گروه: نقش هندسی؛ شبکه‌ای منظم و همگون از اشکال هندسی که تکرار شونده و قابل گسترش است.

گلخن ← **تون**

گمانه: (۱) حفره‌ای که باستان‌شناسان و مترنگران برای شناسایی آثار تاریخی در زمین یا بنا می‌کنند. (۲) در حفر قنات، چاهی که برای پی بردن به سطح آبِ زیر زمین می‌کنند.

گنبد: پوشش مرتفع برای دهانه‌ای وسیع، که شکل‌های گوناگونی چون نیم‌کره، شلجمی، مخروط یا هرم دارد.

گنبدخانه: فضای گنبددار، غالباً در بناهای دینی.

گنبد رُک: نوعی گنبد تیزه‌دار به شکل مخروط یا هرم.

گنبد شلجمی: نوعی گنبد مدور و تیزه‌دار، که به سبب شباهت به شلجم (شلغم) به این نام خوانده می‌شود.

گنبد مخروطی: نوعی گنبد رُک.

گنبد هرمی: نوعی گنبد رُک.

لاجورد: سنگی معدنی به رنگ آبی تیره، که ساییدهٔ آن را در نقاشی و ساختن لعاب کاشی به کار می‌برند.

لايه: هر ردیف از فضاهای مجاور هم در برش افقی بنا.

لَچَکِی: سطحی سه‌گوش در بین قوس و قاب آن.

لوح / لوحه: صفحه‌ای از سنگ یا کاشی و… که بر آن نوشته باشند.

مادهٔ تاریخ: کلمه یا عبارتی که جمع ارزش عددی حروف آن در حساب جُمَّل با تاریخ واقعه‌ای تطبیق کند.

مأذنه: محل مخصوص اذان گفتن، که معمولاً اتاقکی چوبی بر فراز ایوان است.

محراب: نشانهٔ سمت قبله در بنا، از حد طاق‌نمایی ساده تا فرو رفتگی عمیق در دیوار، که معمولاً تزیین می‌شود.

محور: (۱) خطی مستقیم که حاصل پیوند ذهنی دو نقطهٔ شاخص در بنا یا چند نقطهٔ مهم واقع بر یک راستاست. (۲) خطی که حاصل پیوند ذهنی عناصر فضایی مشابه و پی در پی در یک بنا یا یک مجموعه است.

محوطه: فضای باز وسیع، معمولاً در پیرامون بنا.

مدرّس: فضای مخصوص برگزاری جلسهٔ درس در مدارس قدیم.

مدرسه: بنایی خاص تعلیم و تعلّم اقسام علوم زمانه، اعم از دینی و غیر دینی، با صحنی در میان و حجره‌هایی برای اقامت طلاب. امروزه این بنا بیشتر به آموزش علوم دینی اختصاص یافته است.

مسجد شبستانی: مسجدی که فضاهای اصلی آن منحصر به شبستان و صحن باشد.

مُعرَق: نوعی تزیین که از کنار هم نهادن قطعات یک یا چند نوع ماده به شکل‌ها و رنگ‌های مختلف مطابق طرحی معین پدید می‌آید.

مُعقَلی: تزیینی مرکب از آجر و کاشی.

معمار: طراح و ناظر ساخت بنا، که معمولاً هماهنگی متخصصان و هنرمندان مختلف را بر عهده داشته و گاه خود در ساخت بخش‌هایی از بنا شرکت می‌کرده است.

مقبره: بنا یا فضایی که برای قبر کسی سازند یا قبر شخص مهمی در آن باشد و بدان شناخته شود.

مقرنس: نوعی از کاربرندی، متشکل از آلت‌های سه بعدیِ سواربرهم و گاه آلت‌های مستوی.

مقصوره: در اصل، محلی محفوظ برای نماز گزاردن پیش‌نمازهای مهم. به تسامح، به گنبدخانه یا فضایی می‌گویند که محراب در آن باشد.

ملاط: ماده‌ای ترکیبی و خمیری برای چسباندن قطعات مصالح بتایی به یکدیگر یا اندودکاری و بندکشی.

منار / مناره: بنایی منفرد یا جزئی از بنا، معمولاً مرتفع و کشیده، که نوعی نشانه است و گاه بر آن اذان می‌گویند.

منبت کاری: کندن نقش بر روی چوب.

منبر: کرسی پله‌داری که خطیب برای سخن گفتن بر آن می‌نشیند.

مهبائی: فضای باز پس‌نشسته در جبهه‌ای از بنا، مانند ایوانی بدون سقف، که از سه طرف بسته و از یک طرف به فضای باز مشرف است.

نعلبکی: پیش‌آمدگی نعلبکی‌مانند بالای مناره.

نقش گیاهی: نوعی نقش با آلت‌های گیاهوار، که معمولاً انتزاعی و درهم‌تنیده است.

نما: (۱) نقشه‌ای که از تصویر کردن وجوه بنا بر صفحه‌ای قائم حاصل آید. (۲) سطح ظاهری بنا در درون یا بیرون. (۳) سیمای کلی بیرونی بنا.

ورودی: بخشی از بنا که بیرون بنا را به داخل آن مرتبط می‌کند.

وضو‌خانه: فضای سرپوشیده با حوضی در میانه، که برای وضو‌ساختن در بناهای عمومی می‌سازند.

هشتی: فضای مکث سرپوشیده در ورودی، که معمولاً بلافاصله بعد از سردر و مدخل قرار می‌گیرد و قاعدهٔ آن ممکن است به شکل‌های مختلف باشد.

هلالی: عنصری تزیینی بر بالای نما، که به شکل قطعه‌ای از دایره از امتداد اصلی رخ بام بیرون می‌زند.

یزدی‌بندی: نوعی کاربرندی که از حیث ترکیبِ ظاهری در حد فاصل رسمی‌بندی و مقرنس است.

حیات مرکزی — حیات میانی

حیات میانی: (۱) حیاطی که فضاهای بسته و نیم باز آن را احاطه کرده باشند. (۲) الگویی برای طرح بنا که عامل شکل دهنده و قوام بخش ترکیب آن صحن یا حیاط محاط با فضاهای بسته و نیم باز باشد.

خانقاه: محلی که صوفیان برای ذکر و عبادت و به جا آوردن مراسم تصوف در آن سکونت و تجمع می کنند.

خزینه: در حمام، اتاقی کوچک برای شست و شو، در کنار گرم خانه و بر روی گلخن، که در آن تا نیمه آب می ریزند. بعضی از حمام ها، علاوه بر خزینه آب گرم، خزینه آب ولرم یا آب سرد دارد.

خشت: گلی قالب زده نیخته به شکل مربع، معمولاً به ضلع ۲۰ سانتی متر.

دارالحفاظ: مکان استقرار قاریان برای تلاوت قرآن کریم در مقابر و بناهای دینی.

دالان: (۱) فضای سرپوشیده کشیده ای که معمولاً معبر است. (۲) راسته کوتاه و باریک و سرپوشیده، که معمولاً آغاز و انجام مشخصی دارد.

درگاه: قسمتی از دیوار که در را درون آن قرار می دهند؛ جای در؛ مدخل.

دروازه: بنای مدخل شهر یا قلعه، که غالباً سردر دارد.

دوایوانی: الگویی در طرح بنا که در آن، حیاط فقط دو ایوان، در وسط دو ضلع روبه روی هم، داشته باشد.

دهانه: فاصله میان جرزها یا ستون های حامل سقف یا قوس.

دهلیز: دالانی که در حد فاصل مدخل و درون بنا باشد.

راسته — راسته بازار

راسته بازار: محور تردد در بازار، با حجره هایی در طرفین آن.

رخ بام: (۱) خط اختتام فوقانی نما. (۲) حاشیه فوقانی نما.

رسمی بندی: نوعی از کاربردی، متشکل از شبکه ای هندسی از قوس های متقاطع که معمولاً باربر نیستند.

رواق: (۱) فضای نیم باز طویل تک لایه، با ستون های متعدد، در کنار فضای باز، که معمولاً از تکرار چهارطاقی های مشابه در یک راستا پدید می آید.

(۲) فضای بسته پیرامون گنبدخانه در برخی از بناهای عمومی، خصوصاً مقابر.

زیرزمین: فضایی که کف آن پایین تر از کف حیاط باشد.

سازه: استخوان بندی باربر بنا.

سرا: (۱) خانه. (۲) در بازار، بنایی متشکل از یک صحن و حجره هایی در پیرامون آن. این بنا مرکز مبادله و محل نگهداری کالا است.

سردر: از اجزای دستگاه ورودی، که با آن مدخل بنا را در بیرون به طرق مختلف، چون قاب بندی و تزئین و تغییر سطح و ارتفاع، تشخیص می بخشند. گاه سردر فضایی است نیم باز و ایوان مانند.

سرسن: برآمدگی بالای ستون در محل اتصال ستون به سقف، که معمولاً تزئینی است.

سفال: (۱) قطعه گلی پخته برای تزئین بنا، که آن را پیش از پخت مطابق طرح تزئینی مورد نظر شکل می دهند. سفال ممکن است نقش برجسته یا لعاب داشته باشد. (۲) ظرف گلی پخته یا سفالینه. (۳) قطعه گلی پخته، معمولاً به شکل نیم گلدان، که برای پوشش بام به کار می رود.

سفال لعاب دار: سفالی که تمام یا قسمتی از روی آن را لعاب داده باشند.

سنگاب: ظرفی بزرگ از سنگ یکپارچه که در اماکن دینی قرار می دادند و در آن آب برای آشامیدن می ریختند.

شبستان: فضایی ستون دار در مسجد، معمولاً متشکل از چهارطاقی های مشابه.

صحن: حیاط یا فضای باز بنا، خصوصاً در بناهای عمومی.

صفه: سکویی وسیع در جلو یک جبهه از بنا و مشرف بر فضای باز. گاه به معنای «ایوان» نیز به کار می رود.

صندوق قبر: برجستگی صندوق مانند بر روی قبر، که معمولاً تزئین می شود.

ضریح: اتاقک مشبک چوبی یا فلزی، که بر روی قبر بزرگان می سازند.

طاسه: از آلت های مقرنس، که مقعر است و نمای قوسی دارد.

طاق: سقف منحنی.

طاق مدور: طاقی که قاعده آن دایره باشد.

طاق نما: فرورفتگی کم عمق و قوس دار در دیوار.

طرح شبستانی — مسجد شبستانی

طلاکاری: (۱) استفاده از طلا یا رنگ طلایی در تزئین. (۲) تزئینی که در آن طلا یا رنگ طلایی به کار رفته باشد.

غرفه: فضای کوچکی که در کنار فضای باز یا بسته می نشیند و به آن وابسته و گشوده است.

فضای باز: فضای بدون سقف، اعم از محصور یا غیرمحصور.

فضای بسته: فضای مسقفی که همه جوانب آن بسته باشد.

فضای نیم باز: فضای مسقفی که یک یا چند وجه آن به فضای باز گشوده باشد.

قاب: عنصری معمولاً چهارگوش به صورت مسطح یا فرورفته یا برجسته بر سطح نما، که غالباً یک یا چند جزء از نما، مانند در و پنجره و تزئینات، را در برمی گیرد.

قاب بندی: نظام ترکیب و هم نشینی قاب ها.

قاعده: کف یا وجه زیرین هر فضا.

قراث خانه: مکان حفظ و تلاوت قرآن کریم در بناهای دینی؛ دارالحفاظ.

قصر — کاخ

قلعه: بنا یا مجموعه ای از بناها در میان دیوارهای مستحکم دفاعی.

قنات: مجموعه ای از چاه ها و مجرای در زیرزمین، که آب های زیرزمینی را به سطح زمین هدایت می کند.

قتدیل: چراغی آویختنی، معمولاً با بدنه فلزی مشبک و منقوش.

قوس: عنصری، باربر یا غیر باربر، در صفحه قائم، که شکل آن از یک کمان یا ترکیب چند کمان پدید می آید.

کاخ: بنای محل سکونت شاه و حاکم یا محل پذیرایی از مهمانان ایشان.

کاربندی: انواع طاق سازی تزئینی؛ مانند: مقرنس، رسمی بندی، یزدی بندی، کاسه سازی.

کاروان سرا: محل توقف و اقامت کاروانیان، معمولاً شامل صحن و حجره هایی در پیرامون آن و امکاناتی برای تخلیه بار و نگهداری ستوران. کاروان سرا

بر دو نوع است: درون شهری، بیرون شهری.

واژه‌نامه

در این دفتر، واژه‌ها با تعاریف قید شده در برابر آنها استفاده شده است.

آب انبار: بنایی برای ذخیرهٔ آب، متشکل از مخزنی که معمولاً در زیر زمین است و سقفی گنبدین دارد.

آتش‌خانه — تون

آجر: خشتِ پختهٔ مربع شکل، معمولاً به ضلع ۲۰ سانتی متر.

آجرچینی: چیدن آجرها به شیوه‌های مختلف در بنایی.

آلت: هر یک از اجزای طرح تزئینی یا تزیین.

آویز: بخشی از کاربردی که از طاق، چون قندیل، آویخته است.

آبجد: نام مجموع صور هشت گانهٔ حروف جُمَّل که بدین شرح است: آبجد، هَوَز، حُطی، کَلَمَن، سَعَقَص، قَرَسَتْ، نَخَذ، صَظْفغ. در حساب ابجد، این حروف به ترتیب نمایندهٔ این اعداد است: ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۲۰، ۳۰، ۴۰، ۵۰، ۶۰، ۷۰، ۸۰، ۹۰، ۱۰۰، ۲۰۰، ۳۰۰، ۴۰۰، ۵۰۰، ۶۰۰، ۷۰۰، ۸۰۰، ۹۰۰، ۱۰۰۰. مرتبهٔ عددی چهار حرف مختص زبان فارسی، «پ» و «ج» و «ژ» و «گ»، نیز برابر با حروف

قبل از آن‌ها در ترتیب حروف الفبای فارسی است: پ = ب؛ ج = چ؛ ژ = ز؛ گ = ک. مرتبهٔ عددی «ة» نیز برابر با «ت» است.

(نیز — ماده تاریخ.)

ارگ / ارک: قلعه‌ای در درونِ باروی شهر، که مقر حکومت بوده است.

ازاره: پوششی از سنگ یا کاشی و… در قسمت پایین دیوار.

استخر: حوض وسیع و عمیق.

اسلیمی: نوعی نقش گیاهی، متشکل از اجزای گیاهوار تجریدی در ترکیبی دوّار که بر هندسه‌ای پنهان مبتنی است. در نقوش گیاهی مرکب، اسلیمی معمولاً نقش اصلی است.

امام‌زاده: فرزندی یا نوادهٔ یکی از ائمهٔ اطهار و، توسعاً، بنایی که مدفن ایشان باشد.

اندرونی: بخشی از خانه که مخصوص اهل خانه و محارم آنان است.

اندود: روکشی که با مالیدن ملاطی بر سطح بنا ایجاد می شود.

ایوان: فضایی نیم‌باز که معمولاً از سه طرف بسته و از یک طرف مشرف به فضای باز است.

بارو: دیوار بلند پیرامونی قلعه یا شهر.

بازار: مرکز تجاری – تولیدی شهر، متشکل از شبکه‌ای از محورهای تردد به نام «راسته» و واحدهایی به نام «حجره» در کنار آن‌ها. بازار گاه شامل بناهایی چون تیمچه و سرا و کاروان سرا و نیز برخی ابنیهٔ عمومی، مانند مسجد و مدرسه و حمام، است.

بازارچه: بازار کوچک.

باغ: محوطه‌ای معمولاً محصور، با درختان بسیار و گل و گیاه، که ممکن است بنا و حوض و نهر و معبر و باغچه و… داشته باشد. در باغ، سطح فضای باز بر سطح فضای بسته غلبهٔ کامل دارد.

باغچه: ۱) قسمتی از فضای باز که در آن گیاه می کارند. ۲) باغ کوچک.

بام: وجه بیرونی آخرین سقف بنا.

بانی: بنیان‌گذار و کارفرمای بنا و تأمین‌کنندهٔ هزینهٔ احداث آن.

برش افقی: تصویر دوبعدی بنا، که از طریق برش فرضی بنا با صفحه‌ای افقی حاصل می شود.

برش عمودی: تصویر دوبعدی بنا، که از طریق برش فرضی بنا با صفحه‌ای عمودی حاصل می شود.

بقعه: بنایی که بر مزار اولیا می سازند.

بندکشی: پر کردن درزهای بین آجرها یا قطعات مصالح دیگر در نما یا کف بنا با ملاط.

پاستون: برآمدگی پایین ستون در محل اتصال آن به کف.

پاتاق — پاکار

پاکار: محل شروع قوس یا طاق.

پایاب: مکانی پایین‌تر از سطح زمین برای دسترسی به آب چاه یا قنات.

پشت بغل — لچکی

پشت‌بند: دیوار یا قوسی برای مهار کردن رانش جرز یا طاق.

پی: بخشی از سازهٔ بنا در زیر ستون‌ها و دیوارهای باربر که بار بنا را به زمین منتقل می کند.

پی‌بندی: مهار کردن پی‌های ساختمان.

پیشانی: بخش بالایی نمای بنا.

تذهیب: ۱) نوعی نقاشی ظریف، که معمولاً نقوش گیاهی و طلاکاری دارد. این نقاشی اغلب برای تزیین در حاشیهٔ صفحات کتاب و آثار خوشنویسی و نظیر آن‌ها به کار می‌رود. ۲) طلاکاری.

تک ایوانی: الگویی در طرح بنا که در آن فقط یک ایوان در وسط یکی از اضلاع حیاط باشد.

تون: مکانی در حمام که کوره در آن است. به این مکان «گلخن» و «آتش‌خانه» نیز می‌گویند.

تیر: عنصر سازه‌ای افقی یا شیب‌دار.

تیمچه: بنایی در بازار، متشکل از یک فضای مرتفع سرپوشیدهٔ میانی و حجره‌هایی در پیرامونِ آن. این بنا مرکز مبادله و محل نگهداری کالااست.

جرز: دیوار باربر.

جلوخان: محوطه‌ای باز، از اجزای دستگاه ورودی، که پیش از سردر و در جلوِ آن قرار می‌گیرد.

چهارایوانی: الگویی در طرح بنا که در آن هر چهار ضلع حیاطِ ایوانی در وسط داشته باشد.

چهارطاقی: فضایی با قاعدهٔ مربع و متشکل از چهار ستون و چهار قوس بر روی آن‌ها که طاقی مدور آن را می‌پوشاند.

حجاری: ۱) تراشیدن سنگ یا کنده‌کاری بر روی آن. ۲) تزیین حاصل از تراشیدن و کنده‌کاری سنگ.

حُجره: اتاق کوچک در بناهای عمومی.

حوضخانه: فضایی سرپوشیده با حوضی در میانه، که معمولاً مرتفع است و از سقف نور می‌گیرد.

حیاط: فضای باز محصور بنا.

تاریخ تهیه عکس ها و نقشه ها

عکس های این دفتر در سال های ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۸ ش و نقشه های آن در سال های زیر تهیه شده است:

ش ۱۳۷۴	مسجد جامع گناباد	ش ۱۳۶۴	مسجد جامع شوستر
- ۱۳۷۶	مسجد جامع مرند	- ۱۳۷۲	مسجد جامع شهرکرد
- ۱۳۷۲	مسجد جامع مهاباد	- ۱۳۶۷	مسجد جامع عتیق شیراز
- ۱۳۷۵	مسجد جامع نایین	[۹]	مسجد جامع طبس
- ۱۳۷۵	مسجد جامع و مقبره شیخ عبدالصمد نطنز	- ۱۳۷۲	مسجد جامع عجب شیر
- ۱۳۷۷	مسجد جامع نوش آباد کاشان	- ۱۳۷۴	مسجد جامع قاین
- ۱۳۶۸	مسجد جامع نیریز	- ۱۳۷۵	مسجد جامع قزوین
- ۱۳۶۷	مسجد جامع نیشابور	- ۱۳۶۶	مسجد جامع قم
- ۱۳۷۵	مسجد جامع ورامین	- ۱۳۷۲	مسجد جامع کاشان
- ۱۳۶۷	مسجد جامع ورزنه	- ۱۳۷۴	مسجد جامع کرمان
- ۱۳۶۹	مسجد جامع همدان	[۹]	مسجد جامع کرمانشاه
- ۱۳۶۴	مسجد جامع یزد	- ۱۳۶۷	مسجد جامع گرگان
		- ۱۳۶۶	مسجد جامع گلپایگان

شماره فضاها

در همه نقشه های این دفتر، هر شماره معرف فضایی است که ذیل آن در مقابل آن شماره آمده است:

۱ ← ورودی	۴ ← شبستان	۷ ← مهتابی	۱۰ ← مدرّس	۱۳ ← غرفه
۲ ← هشتی	۵ ← گنبدخانه	۸ ← رواق	۱۱ ← مقبره	۱۴ ← نمازخانه
۳ ← صحن	۶ ← ایوان	۹ ← حجره	۱۲ ← وضوخانه	

کوتاه نوشت ها و نشانه ها

ج: جلد	م: میلادی (بعد از عدد)	جلد، همان صفحه (در پانویشت، در ارجاع
چ: چاپ	م: مترجم	مکرر به اثری که نشانی آن بلافاصله در قبل
ش: شماره هجری شمسی (بعد از عدد)	و: ویراستار	آمده باشد).
ص: صفحه / صفحات	همان: همان مؤلف، همان اثر (در	/ یا
(ص): صلی الله علیه و آله و سلم	پانویشت، در ارجاع مکرر به اثری که نشانی	← رجوع کنید به
(ع): علیه السلام، علیها السلام، علیهم السلام	آن بلافاصله در قبل آمده باشد).	●: نشانه مدخل، در بالای نام بناهایی که
ق: هجری قمری (بعد از عدد)	همان جا: همان مؤلف، همان اثر، همان	در مجموعه گنجنامه معرفی شده است.

توضیحات

(۱) تاریخ های مذکور در متون معرفی ابنیه، و نه در پانویشت ها و دیگر بخش های کتاب، به هجری قمری است؛ و در این متون، تاریخ های هجری شمسی با «ش» و تاریخ های میلادی با «م» مشخص شده است.

(۲) از آن جا که بسیاری از ابنیه معرفی شده در گنجنامه ورودی های متعدد در سطوح مختلف دارند؛ برای جلوگیری از اشتباه، در معرفی برش های افقی ابنیه، از اصطلاح «طبقه همکف» استفاده نشده و طبقات روی زمین (بالا تر از سطح زمین) به ترتیب طبقه اول و دوم و ... نامیده شده است.

(۳) هر گاه در خصوص بنایی اطلاعات تاریخی یا معماری مناسب در منابع مکتوب یافت نشده، بخش دیگر اطلاعات مکتوب در متن مربوط به آن بنا حذف شده است.

(۴) در ترتیب الفبایی فهرست منابع، حرف تعریف عربی «ال» لحاظ نشده است.

(۵) اسامی مشاهیر و مؤلفان و نیز اعلام انگلیسی غیر مشهور، به ترتیب، بر اساس این مآخذ ضبط شده است:

— فرشته مولوی، فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان، با همکاری شهره دریایی و مرضیه هدایت، (تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۶)، ج ۲؛

— ماندانا صدیق بهزادی، شیوه نامه ضبط اعلام انگلیسی در فارسی، (تهران، مرکز نشر دانشگاهی / کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۵).

تهیه کنندگان نقشه‌ها

نقشه‌هایی که افراد زیر در تمرینات درسی تهیه کرده‌اند پس از تصحیح و تکمیل، در این دفتر چاپ شده است:

غلامرضا احمدزاده، حمیدرضا احیایی، پارسا اردم، ابراهیم افتحی، علی امیدواری، مهرداد امیرنژاد، مسعود براتی، تقی تقی‌زاده، الهه ثابتی، آرش حافظی‌پور، زند حریرچی، سلطان حسین حصاری، رحمت‌الله حق‌شناس، لیلا حمزه‌پور، بهرام خاقان، فرامرز خالوزاده، محمدتقی خانی، بهمد خسروی، نادر خنشان، مسعود خوانساری، سعید دارایی، مجتبی داودی‌دهکردی، بهزاد دبیری، سیدجواد ذکری، علی رستمی، علیرضا ساداتی، سیامک ساسانی، مهرداد سالاری، حمید ستارپور، علیرضا سعیدی گلستان، شادی سیدسقا، فخرالدین سلیمانی، محمدباقر شربتی، خدایار شفایی، حسین شفقتی‌قره‌بلاغ، بابک شکوری، امین صادقی، محمد صانعی، علی طاهرنیان، فرزاد عظیمی، حسین عقیلی، حسین علوی، رسول‌عباس علیزاده، رامین غلامی بیرق‌دار، حمید فرشچی، علی فراهانی، شهراد فریفته، محمدرضا قدوسی، نگار قره، بهنام قلیچ‌خانی، هومن کلیجی، سید محمود کلیدارزاده، جعفر مجتبی، کیوان محفوظی، رضا محمدخانی، مهتاب محمدگنجی، مهرناز محمدلو، ابراهیم مظهری، محمود مهرزاد، مسعود میدی، سیدعلی میرمحمدی، هوشنگ ناصری، فریدون نخعی، علیرضا نیلی، افشین وفاپی‌منش، حسین هاشم‌زهی.

کلیه نقشه‌های مسجد جامع ورامین، به جز تصویر سه‌بعدی، در سازمان میراث فرهنگی کشور تهیه شده است.

عکاسان

عکس‌های این دفتر را، بر طبق شماره، افراد زیر تهیه کرده‌اند:

معین محمدی: ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵.

نوید مردوخ‌روحوانی: ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۱۲۵، ۱۲۸، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶.

کیوان جورابچی: ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶.

بهنام قلیچ‌خانی: ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸.

مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی کشور:
۲۰-۲۱-۲۲-۶۴.

کامبیز حاجی قاسمی: ۱۴۰، ۱۴۷.

هانس سی. سهرتس^۱: ۱۳۹، ۲.

1) Hans C. Seherr-Thoss

2) Sonia P. Seherr - Thoss et al, *Design and Color in Islamic Architecture*, (Washington, Smithsonian Institution Press, 1968), P.129.

مختص کاخ‌ها و باغ‌ها؛ یک دفتر نیز استثنائاً شامل انواع بناهای مذهبی در تهران. فهرست‌های راهنمای مجموعه نیز در دفتر آخر خواهد آمد. در این جا باید از مساعدت‌ها و حمایت‌های همه‌جانبه و بی‌دریغ جناب آقایان دکتر هادی ندیمی، ریاست محترم دانشگاه شهید بهشتی، دکتر علی غفاری، ریاست محترم دانشکده معماری و شهرسازی، دکتر اکبر زرگر، عضو هیئت علمی دانشکده، و مهندس سیدمحمد بهشتی، ریاست محترم سازمان میراث فرهنگی کشور، که بدون کمک‌ها و راهنمایی‌های ارزشمندشان انتشار این مجموعه میسر نبود، و نیز انتشارات روزنه، که نشر آن را بر عهده گرفته است، و همچنین دیگر کسانی که در شکل‌گیری و تدوین و انتشار گنجنامه نقش داشته‌اند تشکر و قدردانی شود.

دفترهای هفتم و هشتم گنجنامه مختص معرفی مساجد جامع تاریخی ایران است. در تاریخ معماری ما، مسجد مهم‌ترین بنا بوده است؛ و در میان مساجد، مسجد جامع اهمیت ویژه‌ای داشته است. در تاریخ ما، هیچ شهری بدون جامع شهر محسوب نمی‌شده و به عبارت دیگر، وجود جامع در شهر حاکی از مدنیت آن بوده است. گفتیم که مسجد هم معبد و هم میعادگاه مردم بود؛ و باید بیفزاییم که جامع به واقع قلب و مرکز شهر بود. جامع هم جایگاه عبادت مردم، هم محل اجتماع و تبادل افکار و درس و بحث، هم جای قضاوت و حل و فصل اختلافات، هم منزلگاه غریبان و مسافران، و هم محل هنرآفرینی هنرمندان و معماران بود. در دیباچه دفتر ششم گفتیم که تبیین تاریخ معماری ما منوط به شناخت معماری مساجد است؛ و باز باید بیفزاییم که شناخت معماری مساجد منوط به مطالعه دقیق تاریخ مساجد جامع است.

مساجد جامع، که اصلاً برای اقامه نماز جمعه بنا گشته‌اند، اغلب عمری طولانی دارند و تغییر و تحولات فراوانی به خود دیده‌اند؛ هر روز رنگی پذیرفته‌اند و از هر دوره یادگاری دارند. به همین علت، کم‌تر مسجد جامعی می‌یابیم که تنها متعلق به یک دوره تاریخی باشد. بسیاری از مساجد جامعی که در قرون اولیه هجری قمری پایه‌گذاری شده و در طی زمان، بر حسب مقتضیات و سلاقی و پسندهای روز، تغییر شکل یافته‌اند. به سبب همین دگرگونی‌های مداوم، معمولاً در تاریخچه و چگونگی سیر تحول آن‌ها ابهام و، در نتیجه، اختلاف نظر بسیار وجود دارد. جامع‌ها، مانند موجوداتی زنده، به مرور زمان تغییر شکل یافته و با آن دگرگون شده‌اند.

مساجد جامع را در قرون اولیه هجری قمری به صورت شبستانی احداث می‌کردند. در این الگو، شبستان دورادور حیاط مسجد را فرا می‌گرفت. این شبستان در سمت قبله بیش‌ترین و، در دو جبهه شرقی و غربی، کم‌ترین عمق را داشت. از میان مساجد جامعی که در این دفترها معرفی شده‌اند، مسجد جامع نایین هنوز همان شکل را حفظ کرده است و در مسجد جامع آمل نیز، تا حدی، آن الگو ادراک می‌شود؛ اما مساجد جامعی مانند جامع اصفهان و اردستان و شیراز و ساوه و شوشتر، که در ابتدا صورت شبستانی داشته‌اند، امروز هیتی دیگر یافته‌اند. از مساجد شبستانی که بگذریم، الگوی طرح اغلب قریب به اتفاق مساجد مورد بحث چهارایوانی گنبددار و بدون گنبد، دواایوانی گنبددار و بدون گنبد، تک‌ایوانی گنبددار و بدون گنبد است که چهارایوانی گنبددار الگوی اصلی و بقیه مشتقات آن است.

الگوی چهارایوانی گنبددار، که طرح اصلی مساجد است، بر حسب اطلاعات موجود، اول بار در حدود نیمه دوم قرن پنجم تا ابتدای قرن ششم هجری قمری در مسجد جامع اصفهان ظاهر شد. در این تاریخ، مسجد جامع اصفهان از مسجدی شبستانی به تدریج بدل به مسجدی چهارایوانی با دو گنبد شد. گنبد دوم، که در شمالی‌ترین قسمت بنا و در انتهای محور قبله واقع شده است، پس از آن در هیچ مسجد دیگری احداث نشد؛ اما طرح چهارایوانی گنبددار الگوی اصلی مسجدسازی پس از آن قرار گرفت. پس از تولد این الگو، مساجد موجود به تدریج و گاه با کندی بسیار از هر صورتی که داشتند به مسجد چهارایوانی گنبددار بدل شدند و طرح مساجد جدید نیز از ابتدا، تا حد ممکن، با این الگو تطبیق یافت.

در نگاهی کلی، مسجد چهارایوانی گنبددار مشتمل است بر صحنی منظم و معمولاً مستطیل شکل با حوض آبی در میان — صحنی که خود نیز در میانه بنا قرار دارد. در وسط اضلاع این صحن، چهار ایوان می‌نشینند که همه رو به سوی آن دارند و بینابین ایوان‌ها را — در حاشیه حیاط — شبستان‌ها اشغال می‌کنند که فضاهای اصلی سرپوشیده مسجدند. ایوان سمت قبله ایوان اصلی مسجد و، معمولاً، از ایوان‌های دیگر متمایز است. گنبدخانه، که شریف‌ترین و مهم‌ترین فضای مسجد و مکان محراب و منبر است، در پشت ایوان اصلی و در جهت قبله قرار می‌گیرد. ورودی یا ورودی‌های مسجد نیز تقریباً از قرن نهم هجری قمری به بعد اغلب پشت ایوان شمالی یا ایوان‌های دیگر واقع شده است. به این ترتیب، چهار ایوان هندسه استواری منطبق بر دو محور متعامد برای طرح کلی مسجد پدید می‌آورند. یکی از این محورها، که گنبدخانه بر آن می‌نشیند، محور اصلی مسجد و در جهت قبله است. جای‌گیری دیگر عناصر نیز از این هندسه کلی تبعیت می‌کند. شیوه تحقق الگوی مذکور و همین‌طور طراحی چهار ایوان و گنبد و نیز ترکیب ایوان اصلی و گنبدخانه و شبستان‌های مجاور آن از نکات قابل ملاحظه در بناهایی است که در این دو دفتر بدان‌ها پرداخته‌ایم.

در انتهای این سرآغاز، باید دوباره بگوییم که مساجد جامع همواره قلب تپنده شهرهای ما و مأمن و ملجأ مردم بوده‌اند؛ چه دردها که نشنیده‌اند؛ چه شادی‌ها که ندیده‌اند؛ چه مصیبت‌ها که شاهد نبوده‌اند؛ چه روزها که با مردم نزیسته‌اند؛ چه بلواها و چه شورش‌ها و چه شکست‌ها و پیروزی‌ها که ندیده‌اند؛ از هر کس اثری پذیرفته‌اند؛ از حاکمان و محکومان، ستمگران و ستم‌دیدگان، فاتحان و شکست‌خورده‌گان و... در یک کلام، مساجد جامع کهن بناهایی‌اند که هزاران سخن، بلکه تاریخی در سینه دارند. آن‌ها پیرانی هزارساله‌اند که برای مردم قصه‌ها در دل دارند؛ و باید گفت که تاریخ راستین ما تاریخ مساجد جامع است.

با آن که معماری این سرزمین تاریخی چند هزار ساله دارد، تلاش‌هایی که برای شناسایی و معرفی آثار آن صورت گرفته است سابقه‌چندانی ندارد. تنها از چند دهه پیش محققان و پژوهشگران به بازنگری این آثار هنری پرداخته و کوشیده‌اند گرد و غبار گذشت قرون را از این گوهرهای تابناک بزدایند و تالار چشم‌نواز آن‌ها را دوباره آشکار سازند.

علل و عوامل آن بی‌توجهی طولانی و نیز این التفات ناگهانی به آثار تاریخی معماری بحثی مفصل می‌طلبد که در حوصله این مختصر نمی‌گنجد. همین قدر باید اشاره کرد که آن بی‌توجهی در واقع محصول توجه کامل و این التفات نتیجه بی‌تلفاتی است؛ چه تا آن زمان که این آثار جزئی از زندگی مردم ما بود، لزومی به شناخت و معرفی آن‌ها احساس نمی‌شد؛ اما آن گاه که بر اثر انقطاع فرهنگی رشته‌های اصالت دیرین گسسته شد و نشانه‌های بی‌ریشگی در همه چیز ظاهر گشت، تمایل به بازگشت به خود و یافتن هویت خودی نیز فزونی گرفت؛ و به این ترتیب، آثار معماری گذشته هم — مانند هر آنچه از اصالت گذشته نشانی داشت — محتاج بازشناسی و معرفی شد. ناگفته پیداست که راه این بازشناسی و ادراک دوباره سخت ناهموار و پرمخاطره است؛ و بزرگ‌ترین سنگ این راه نیز همان بریدگی فرهنگی و بیگانگی از خود است که راست‌ها را کج می‌نمایاند و بیراهه‌ها را راه. به هر حال، امروز در وضعی قرار گرفته‌ایم که لزوم شناسایی و درک آثار معماری گذشته بر هیچ کس پوشیده نیست. این حقیقت این امید را پدید می‌آورد که ان شاء الله روزی، تک‌تک این آثار گران‌بها و میراث غنی گذشتگان ما، که در سرتاسر این سرزمین پهناور پراکنده است، به نحوی شایسته و صحیح بازشناخته شود تا برای رسیدن هنرمندان و معماران آینده به استقلال شخصیت هنری و فرهنگی چراغ راهی فراهم آید.

مجموعه حاضر را باید یکی از بلندترین گام‌هایی دانست که تا کنون در راه معرفی آثار ناشناخته این معماری برداشته شده است. این مجموعه را گنجنامه نامیده‌ایم؛ چون بر این باوریم که نشانه‌های گنجی را ارائه می‌دهد — گنجی که دست‌یابی به آن سرافرازی و استقلال در پی دارد. اهمیت این مجموعه از آن جا آشکار می‌شود که بدانیم نقشه‌هایی که تاکنون از بناهای ما، و اغلب به همت خارجی‌ان، منتشر شده است از چنده عدد تجاوز نمی‌کند و عکس‌هایی که تاکنون از این بناها انتشار یافته فقط تعداد اندکی از آنها را در بر می‌گیرد. بعلاوه، کیفیت نازل اغلب این مدارک محدود از ارزش و کارایی آن‌ها بسیار کاسته است. گذشته از این‌ها، پراکندگی مدارک منتشر شده در کتب و مقالات مختلف خود از موافقت استفاده کامل از آن‌هاست. در مطالعه تاریخی بناها نیز برای دست‌یابی به اطلاعاتی اندک باید راه‌های طولانی پیمود. به این ترتیب، بی‌سبب نیست که شناسایی و بررسی آثار تاریخی و تحقیق و تتبع در این زمینه سخت دشوار و حتی گاه ناممکن می‌نماید.

پدیدآوردن گنجنامه بر آن‌اند که با کنار هم آوردن و ارائه یکجای نقشه‌هایی کامل و خوانا و عکس‌هایی واضح و تاریخی تنظیم شده، بر مبنای مهم‌ترین منابع انتشار یافته، از بیش از ششصد اثر مهم تاریخی* — از مسجد و مدرسه گرفته تا خانه و حمام — هم راه تحقیق و پژوهش را در این زمینه بگشایند و هم اسباب تشویق و ترغیب محققان و کارشناسان و علاقه‌مندان را برای مطالعه و تفحص در این آثار فراهم آورند. انتخاب ترتیب موضوعی برای دفترهای گنجنامه — به جای ترتیب متداول جغرافیایی — بیش‌تر برای آن بوده است که صبغه‌ای تحقیقی به مجموعه ببخشند و آن را به ابزاری کارآمد برای پژوهشگران بدل کند. شایان ذکر است که مصادیق یک نوع در آن‌جا که تعداد آنها در شهری از حد معینی بیش‌تر بوده تقسیم جغرافیایی، شهر به شهر، نیز یافته است؛ مثلاً در آن‌جا که خانه‌های قابل معرفی یک شهر به تعداد مناسب بوده، یک دفتر کامل به آنها اختصاص یافته است. بدین گونه، در همه حال، ترتیب موضوعی حفظ گردیده و ترتیب جغرافیایی پس از آن و به تناسب تعداد نمونه‌ها رعایت شده است.

نکته دیگر آن که این مجموعه یک شبه فراهم نشده است و محصول پشتکار و در حدود چهل سال تلاش استادان و دانشجویان دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی است؛ و به این ترتیب باید گفت که در حدود نیمی از دانش‌آموختگان هنر معماری در این کشور در شکل یافتن گنجنامه سهیم بوده‌اند. باید افزود که تنظیم و تدوین این مجموعه عظیم بدون حمایت مسئولان دانشگاه شهید بهشتی و دانشکده معماری و شهرسازی و نیز تلاش چندین ساله عده‌ای از دانشجویان همین دانشکده میسر نبود. بازسازی و تکمیل و تنظیم این مدارک از ابتدای سال ۱۳۷۱ آغاز شده است و تا امروز ادامه دارد؛ و ان شاء الله که این نیروی جوان بتواند آن میراث کهن را باز زنده کند.

ذکر این نکته مهم نیز لازم به نظر می‌رسد که نقشه‌های ارائه شده در این مجموعه، چنان که گذشت، محصول کار دانشجویان معماری در زمان‌ها و دوره‌های مختلف است و قطعاً خالی از نقص و اشکال نیست. البته در رفع اشکالات این نقشه‌ها تلاش فراوان شده است؛ اما رفع کامل نقایص زمان و نیروی بسیار می‌طلبد که انتشار مجموعه را شاید تا سال‌ها به تعویق می‌انداخت. لذا از آن‌جا که این مجموعه کامل‌ترین نقشه‌های بناهای تاریخی کشور را دربردارد، تصمیم به انتشار آن گرفته شد تا به این طریق، گنجنامه هر چه زودتر در اختیار جویندگان گنج قرار گیرد. با توجه به آنچه گذشت، چنانچه مطلعان و اهل فن نقایصی را که در مجموعه می‌یابند به تنظیم‌کنندگان گوشزد کنند، بر آنان متی بزرگ نهاده‌اند.

چنان که گفتیم، دفترهای گنجنامه ترتیبی موضوعی دارد؛ و این مجموعه تقریباً همه انواع بنا را در بر می‌گیرد: پنج دفتر مختص معرفی خانه‌های سنتی در شهرهای مختلف (یک دفتر خانه‌های کاشان، یک دفتر خانه‌های اصفهان، یک دفتر خانه‌های یزد، دو دفتر خانه‌های شهرهای دیگر)؛ چهار دفتر شامل مساجد (یک دفتر مساجد اصفهان، یک دفتر مساجد شهرهای دیگر، دو دفتر مساجد جامع)؛ سه دفتر مربوط به امام‌زاده‌ها و مقابر؛ دو دفتر شامل بناهای بازار؛ یک دفتر ویژه مدارس؛ یک دفتر مربوط به کاروان‌سراها؛ یک دفتر خاص حمام‌ها؛ یک دفتر

* در مقدمه دفترهای اول و دوم، تعداد آثاری که در گنجنامه معرفی می‌شوند بیش از چهارصد ذکر شده بود که با تلاش تنظیم‌کنندگان گنجنامه برای هر چه کامل‌تر شدن آن، تا کنون تعداد آنها به حدود ششصد رسیده است.

فهرست

۶ دیباچه
۸ تهیه کنندگان نقشه‌ها
۸ عکاسان
۹ تاریخ تهیه عکس‌ها و نقشه‌ها
۹ شماره فضاها
۹ کوتاه‌نوشت‌ها و نشانه‌ها
۹ توضیحات
۱۰ واژه‌نامه
۱۳ فهرست منابع
۱۵ موقعیت شهرهای آثار این دفتر در کشور
۱۶ مسجد جامع شوشتر
۲۲ مسجد جامع شهرکرد
۲۸ مسجد جامع عتیق شیراز
۳۶ مسجد جامع طیس
۴۰ مسجد جامع عجب شیر
۴۴ مسجد جامع قاین
۵۰ مسجد جامع قزوین
۵۸ مسجد جامع قم
۶۴ مسجد جامع کاشان
۷۰ مسجد جامع کرمان
۷۸ مسجد جامع کرمانشاه
۸۲ مسجد جامع گرگان
۸۸ مسجد جامع گلبایگان
۹۴ مسجد جامع گناباد
۱۰۰ مسجد جامع مرنند
۱۰۴ مسجد جامع مهاباد
۱۰۸ مسجد جامع نایین
۱۱۶ مسجد جامع نطنز و مقبره شیخ عبدالصمد
۱۲۶ مسجد جامع نوش آباد کاشان
۱۳۲ مسجد جامع نیریز
۱۳۸ مسجد جامع نیشابور
۱۴۴ مسجد جامع ورامین
۱۵۴ مسجد جامع ورزنه
۱۶۰ مسجد جامع همدان
۱۶۸ مسجد جامع یزد

دانشگاه شهید بهشتی

انتشارات روزنه

گنجنامه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران
دفتر هشتم: مساجد جامع (بخش دوم)

مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی
زیر نظر: کامبیز حاجی قاسمی

مدیر اجرایی: زند حریریچی (تا آبان ۱۳۷۷)؛ بهنام قلیچ خانی (تا شهریور ۱۳۷۹)

مدیر گروه تهیه و تنظیم نقشه‌ها: بتول ملااسدالله (تا تیر ۱۳۷۷)؛ مرضیه مهدی یار (تا اسفند ۱۳۸۰)

گروه تهیه و تنظیم نقشه‌ها: مرضیه مهدی یار، مهدی ممتحنی، فخرالدین سلیمانی، مهدی سقاءهراتی، فیروزه نعیمی، راضیه خیراندیش، شادی کیا، لیلا کریمی مقدم، بابک عالمی، مژگان شبیری، مریم خانبانان، فاطمه موسوی، گلناز محوی، منظر وفادار، مهری معینی، معصومه ملکیان، اصغر عقابایی، معصومه کیانپور

نویسنده متون: مریم دخت موسوی روضاتی

گروه متن: مهدی صابونیان یزد، هدیه نوربخش، بابک خرم، آرش شهنواز، حسین زرینی

ویراستار متون فارسی: محمد پروری

گروه واژه‌نامه: کامبیز حاجی قاسمی، مهرداد قیومی بیدهندی، مریم دخت موسوی روضاتی، محمد پروری

نمونه خوان: مهدی صابونیان یزد، فرهاد مؤیدبهارلو

مترجم: کلود کرباسی

ویراستار متون انگلیسی: مریم طباطبایی

نمونه خوان متون انگلیسی: دامون وهابی مقدم

هماهنگی گروه انگلیسی: دامون وهابی مقدم، امیر شاهکامرانی

حروف نگار: سیده صدیقه عظیمی، ملیحه توکلی آزاد، نرگس یعقوبی

گروه عکاسی: معین محمدی، کیوان جورابچی، بهنام قلیچ خانی، نوید مردوخ‌روخانی، کامبیز حاجی قاسمی

گروه صفحه آرایی: مهر و ابرکار، نادره اسلامی، نگین شعبانی، مهشید کرمی، مژگان بریمانی، مهستی ابرکار، زهرا دریانی

اجرای رایانه‌ای: مجید دهری فرد، هادی عادل خانی

خطاط: جلیل رسولی

امور اداری و تدارکات: آرش شهنواز

شمارگان: ۳۰۰۰ نسخه

ناظر چاپ: اسماعیل سبکروح

لیتوگرافی: کاوش گرافیک

چاپ: ستاره سبز

صحافی: معین

۱۳۸۳

این کتاب با همکاری و مساعدت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسیده است.

همه حقوق محفوظ است.

شابک: ۹۶۴ - ۳۳۴ - ۱۵۴ - ۲

فهرست نویسی پیش از انتشار - کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

حاجی قاسمی، کامبیز، ۱۳۳۰ -

مساجد جامع / زیر نظر کامبیز حاجی قاسمی؛ مدیر اجرایی زند حریریچی، بهنام قلیچ خانی؛ مدیر گروه تهیه و تنظیم نقشه‌ها بتول ملااسدالله، مرضیه مهدی یار؛ گروه تهیه و تنظیم نقشه‌ها مرضیه مهدی یار... [و دیگران]؛ نویسنده متون مریم دخت موسوی روضاتی؛ گروه متن مهدی صابونیان یزد... [و دیگران]؛ ویراستار متون فارسی محمد پروری؛ گروه واژه‌نامه کامبیز حاجی قاسمی... [و دیگران]؛ مترجم کلود کرباسی؛ ویراستار متون انگلیسی مریم طباطبایی؛ گروه عکاسی بهنام قلیچ خانی... [و دیگران]... - تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات: روزنه، ۱۳۸۳.

۱۹۰ ص. ۲: مصور (بخشی رنگی). - (گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران؛ ج. ۷ و ۸)

ISBN 964-334-153-4 (ج. ۱)

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

ص. ۶. به انگلیسی: Congregational Mosques

فارسی - انگلیسی.

واژه‌نامه: ص. ۱۰.

کتابنامه: ص. ۱۳؛ همچنین به صورت زیر نویس.

ج. ۲. (چاپ اول: ۱۳۸۳) ISBN 964-334-154-2

۱. معماری اسلامی - ایران - طرح و نقشه. ۲. معماری مساجد جامع. ۳. معماری اسلامی - ایران. ۴. معماری مساجد. الف. موسوی روضاتی، مریم دخت. ب. کرباسی، کلود، ۱۳۱۹ -، مترجم. ج. قلیچ خانی، بهنام، ۱۳۵۲ - عکاس. د. دانشگاه شهید بهشتی. دانشکده معماری و شهرسازی. مرکز اسناد و تحقیقات. ه. عنوان. و. فروست.

۷۲۰/۹۵۵

NA ۱۴۸۰/ح ۲ گ ۹

ج. ۷ و ۸

۱۳۸۳

۸۳-۹۰۱۶

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران

دفتر هشتم

مسابد جامع

بخش دوم

مرکز اسناد و تحقیقات دانشگاه تهران

گنجنامه

در هفدهمین دوره انتخاب کتاب سال جمهوری اسلامی ایران

(سال ۱۳۷۸)

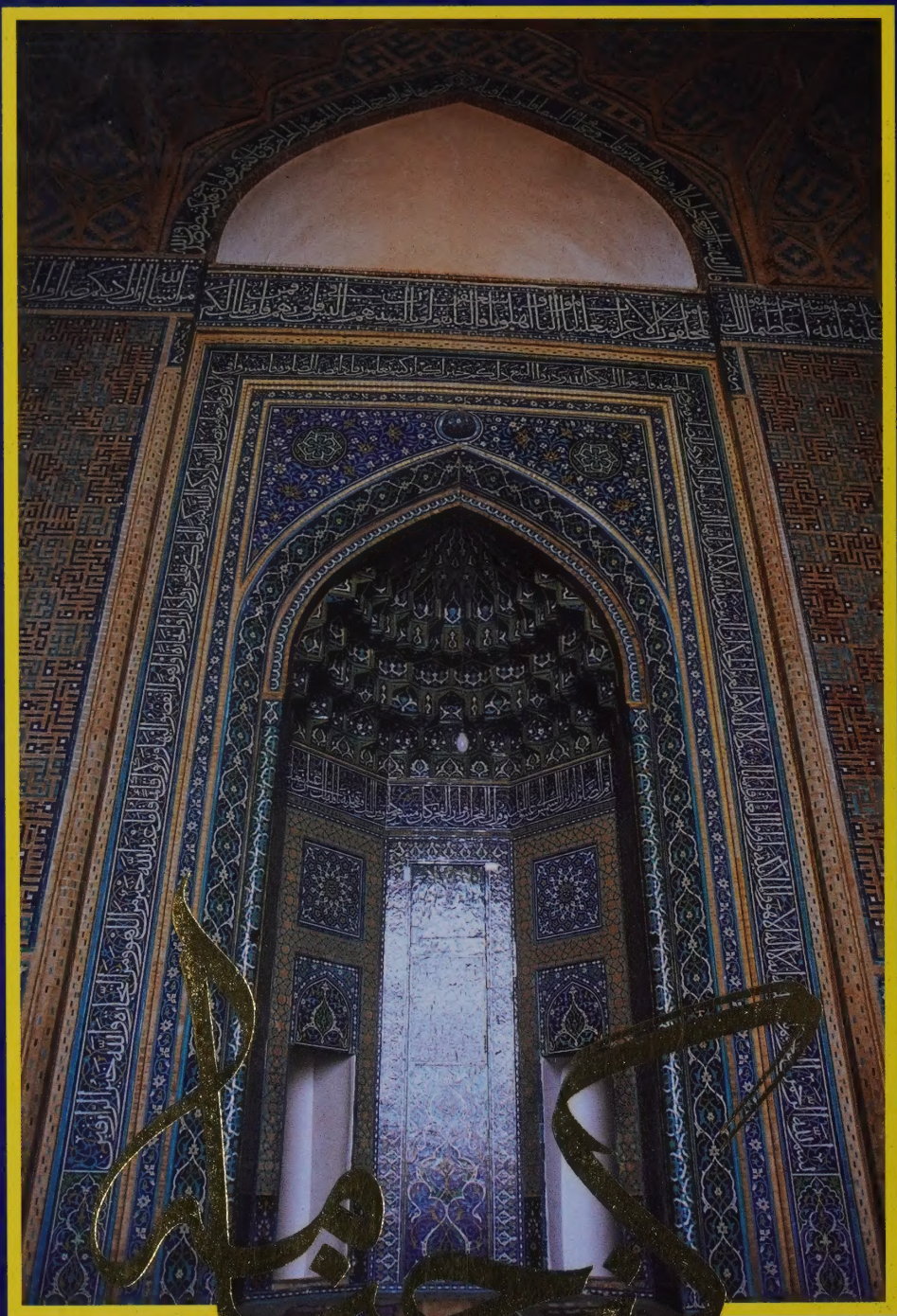
به عنوان کتاب سال

در رشته هنر برگزیده شد.

بسم الله الرحمن الرحيم

عکس روی جلد: محراب
مسجد جامع یزد
عکس از کیوان جورابچی

دانشگاه
شهید
بهشتی

مسابدجامع

بخش دوم

مرکز اسناد و تحقیقات دانشگاه معماری و شهرسازی